ความทรงจำ

ดำรง ลายน้ำทอง

ความทรงจำ

พระนิพนธ์

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ที่ทรงค้างไว้ ๕ ตอน

๒๕/-

สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

แถลงการณ์ของสำนักพิมพ์

สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ได้จัดตั้งสำนักพิมพ์ขึ้น เพื่อดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือและตำราเรียน ตลอดจนสารคดีต่าง ๆ อันเหมาะแก่การศึกษาขั้นมหาวิทยาลัย และเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจในวิชาความรู้โดยทั่ว ๆไป บัดนี้ได้จัดตั้งคณะบรรณาธิการขึ้นดำเนินงานแล้ว

การจัดตั้งสำนักพิมพ์ขึ้นใหม่นี้ เพื่อมีวัตถุประสงค์ส่งเสริม ให้ผู้มีความรู้ความสามารถ และครูอาจารย์ต่าง ๆ แต่งตำราเรียนและหนังสือต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์แก่การศึกษาของมหาวิทยาลัย และการแปลตำราจากภาษาอื่น ๆ มาเป็นภาษาไทย สำนักพิมพ์ยินดีที่จะให้ค่าตอบแทนแก่ผู้เขียนหนังสือเหล่านี้ด้วย ในเมื่อคณะบรรณาธิการได้ลงมติเห็นชอบให้ดำเนินการจัดพิมพ์ได้

ทางสำนักพิมพ์รู้สึกอยู่เสมอว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นผู้มีคุณูปการอันใหญ่หลวงในทางสังคมศาสตร์ จึงใคร่ได้ตีพิมพ์พระนิพนธ์ ให้แล้วทัน พ.ศ. ๒๕๐๕ อันเป็นปีที่มีงานเฉลิมฉลองรอบศตพรรษแห่งพระชนมายุ เห็นว่าเรื่อง *ความทรงจำ* เป็นหนังสือเหมาะแก่โอกาส เหตุเพราะขาดตลาดมานาน และเป็นเรื่องเนื่องด้วยพระประวัติ พระองค์ท่านโดยเฉพาะ ถึงการตีพิมพ์จะไม่แล้วเสร็จทันกำหนดที่มุ่งหมายไว้ ด้วยมีอุปสรรคลางประการ แต่ก็เชื่อว่าหนังสือนี้คงจะเป็นเครื่องแสดงกตเวทิตาธรรมอันสำนักพิมพ์นี้มีต่อสมเด็จกรมพระยาพระองค์ผู้ทรงพระนิพนธ์นั้น

ม. จ. พูนพิศมัย ดิศกุล ทรงเล่าเกี่ยวกับพระนิพนธ์เรื่องนี้ไว้ดังนี้

ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำรัสแก่เสด็จพ่อว่า "ถ้าอากรมทรงเขียน Memoirs *ก็จะน่าอ่านเป็นอันมาก เพราะได้ทอดพระเนตรเห็นมาในรัชกาลที่ ๔" เสด็จพ่อกราบทูลตอบแต่ว่า "จะลองดู" ครั้นเสด็จไปอยู่ในเมืองปีนังแล้ว ก็ได้ทรงตั้งต้นเขียนเรื่อง ความทรงจำ ตอนที่ ๑ ตั้งแต่ประสูติจนถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ตอนที่ ๒ พระราชประวัติของสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสด็จขึ้นเสวยราชย์ ตอนที่ ๓ เรื่องเปลี่ยนรัชกาล ตอนที่ ๔ เริ่มรัชกาลที่ ห้า ตอนที่ ๕ เรื่องเสด็จพระราชดำเนินไปต่างประเทศครั้งแรก จนถึงเสด็จพ่อทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ใน*

วัดบวรนิเวศน์ แล้วลาผนวชออกไปอยู่วังครั้งแรกกับคุณย่า พอจบตอนที่ ๕ แล้ว ก็ตรัสแก่ฉันว่า "พ่อเห็นจะเขียนต่อไปไม่ได้เสียแล้ว เพราะรู้สึกว่าเหมือนลอกหนังกำพร้าของตัวเอง" ฉันทูลวิงวอนว่าเสียดายเพราะสนุก และขอประทานให้ทรงนึกว่าเขียนเรื่องของคนอื่นไม่ได้หรือ ท่านทรงนิ่งอยู่สองสามวันแล้วก็ตรัสบอกอีกว่า "ไม่ได้แน่ เพราะผลบางอย่างต้องเล่าถึงเหตุ และเหตุนั้นต้องพาดพิงไปถึงเรื่องของผู้อื่นด้วย พ่อจึงไม่สมัครใจจะเขียน" แล้วก็ประทานเรื่องที่ทรงค้างให้เก็บไว้เพียง ๕ ตอน

ต่อมาทรงเขียนประวัติประทานพระยาพฤฒาธิบดี เจ้าพระยายมราช พระยาโบราณราชธานินทร์ พระยานครพระราม และพระยาพิพิธมนตรี ในเวลาที่ทรงเขียนอยู่นั้นทรงตรัสเล่าเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอ ฉันจึงทูลถามว่า "เสด็จพ่อทรงเขียนให้ผู้อื่นมากมายแล้ว ใครจะเป็นผู้เขียนถวายเสด็จพ่อบ้าง" ท่านทรงตอบว่า "ก็อยู่มาจนแก่ถึงเพียงนี้ ชั่วดีอย่างไรก็เห็นกันแล้ว จะต้องเขียนอีกทำไม" ฉันทูลว่า "เขียนไว้ให้ลูกหลานที่ยังไม่รู้จัก ได้รู้จักจริง ๆ" ท่านทรงนิ่งไปครู่ใหญ่แล้วก็ตอบว่า "เอาประกาศตั้งกรมก็พอแล้ว เพียงประกาศเป็นกรมหลวง พ่อก็พอใจ เพราะในหลวงท่านทรงแต่งเอง ต้องเป็นความจริง"

เป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรง ความทรงจำ ให้ตลอด และเพื่อให้ทราบพระประวัติของพระองค์ท่านบริบูรณ์สมดังพระประสงค์ จึงได้คัดประกาศตั้งกรมและเลื่อนกรมมาลงไว้ พร้อมทั้งข้อความที่คัดจากสมุดพระประวัติทรงรับราชการ ซึ่งตรัสบอกให้กรอกลงไว้ด้วยพระองค์เอง กับได้ลงพิมพ์บทพระนิพนธ์ อันว่าด้วยสายสกุลฝ่ายพระมารดาไว้ด้วย ทั้งหมดนี้รวมเป็นภาคผนวก

วัดบวรนิเวศน์ แล้วลาผนวชออกไปอยู่วังครั้งแรกกับคุณย่า พอจบตอนที่ ๕ แล้ว ก็ตรัสแก่ฉันว่า "พ่อเห็นจะเขียนต่อไปไม่ได้เสียแล้ว เพราะรู้สึกว่าเหมือนลอกหนังกำพร้าของตัวเอง" ฉันทูลวิงวอนว่าเสียดายเพราะสนุก และขอประทานให้ทรงนึกว่าเขียนเรื่องของคนอื่นไม่ได้หรือ ท่านทรงนิ่งอยู่สองสามวันแล้วก็ตรัสบอกอีกว่า "ไม่ได้แน่ เพราะผลบางอย่างต้องเล่าถึงเหตุ และเหตุนั้นต้องพาดพิงไปถึงเรื่องของผู้อื่นด้วย พ่อจึงไม่สมัครใจจะเขียน" แล้วก็ประทานเรื่องที่ทรงค้างให้เก็บไว้เพียง ๕ ตอน

ต่อมาทรงเขียนประวัติประทานพระยาพฤฒาธิบดี เจ้าพระยายมราช พระยาโบราณราชธานินทร์ พระยานครพระราม และพระยาพิพิธมนตรี ในเวลาที่ทรงเขียนอยู่นั้นทรงตรัสเล่าเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอ ฉันจึงทูลถามว่า "เสด็จพ่อทรงเขียนให้ผู้อื่นมากมายแล้ว ใครจะเป็นผู้เขียนถวายเสด็จพ่อบ้าง" ท่านทรงตอบว่า "ก็อยู่มาจนแก่ถึงเพียงนี้ ชั่วดีอย่างไรก็เห็นกันแล้ว จะต้องเขียนอีกทำไม" ฉันทูลว่า "เขียนไว้ให้ลูกหลานที่ยังไม่รู้จัก ได้รู้จักจริง ๆ" ท่านทรงนิ่งไปครู่ใหญ่แล้วก็ตอบว่า "เอาประกาศตั้งกรมก็พอแล้ว เพียงประกาศเป็นกรมหลวง พ่อก็พอใจ เพราะในหลวงท่านทรงแต่งเอง ต้องเป็นความจริง"

เป็นที่น่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรง ความทรงจำ ให้ตลอด และเพื่อให้ทราบพระประวัติของพระองค์ท่านบริบูรณ์สมดังพระประสงค์ จึงได้คัดประกาศตั้งกรมและเลื่อนกรมมาลงไว้ พร้อมทั้งข้อความที่คัดจากสมุดพระประวัติทรงรับราชการ ซึ่งตรัสบอกให้กรอกลงไว้ด้วยพระองค์เอง กับได้ลงพิมพ์บทพระนิพนธ์ อันว่าด้วยสายสกุลฝ่ายพระมารดาไว้ด้วย ทั้งหมดนี้รวมเป็นภาคผนวก

ทางสำนักพิมพ์ขอขอบพระทัย ม. จ. พูนพิศมัย ดิศกุล ที่ประทานลิขสิทธิ์ให้ในการตีพิมพ์คราวนี้ ทั้งยังทรงอำนวยความสะดวกอื่น ๆด้วย นับเป็นพระกรุณาคุณอันสูง ม. จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล ก็ทรงพระกรุณาให้ฉายรูปบนตำหนักส่วนพระองค์ ซึ่งได้นำลงประกอบเรื่อง ขอขอบพระคุณไว้ในที่นี้ด้วย ทั้งเจ้าพนักงานในหอสมุดดำรงราชานุภาพก็ได้ให้ความช่วยเหลือเป็นอย่างดี จึงขอแสดงความขอบใจไว้ให้ปรากฏ และขอขอบคุณ นายอวบ สาณะเสน ผู้ออกแบบปกและจัดรูปเล่มให้โดยตลอด

บรรณาธิการ

สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ แห่งประเทศไทย
ถนนพญาไท จุฬาฯซอย ๒ โทร. ๓๔๘๗๗
๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

สารบาญ

เรื่อง	หน้า
เริ่มเรื่องประวัติ (พ.ศ. ๒๔๐๕–พ.ศ. ๒๔๑๑)	๑
พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เมื่อก่อนเสวยราชย์ (พ.ศ. ๒๓๔๗–พ.ศ. ๒๓๙๔)	๓๑
พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เมื่อเสวยราชย์แล้ว (พ.ศ. ๒๓๙๔–พ.ศ. ๒๔๑๑)	๗๖
เมื่อเปลี่ยนรัชกาล (พ.ศ. ๒๔๑๓)	๑๐๗
เริ่มรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๒–พ.ศ. ๒๔๑๓)	๑๓๕
เสด็จไปต่างประเทศครั้งแรก (พ.ศ. ๒๔๑๔–พ.ศ. ๒๔๑๕)	๑๖๓

รูป

ระหว่างหน้า ๒๐๖–๒๐๗

๑. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ

๒. อักษรสลักงาที่ทรงจารึกในกรอบพระบรมรูปรัชกาลที่ ๕

๓. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ

๕. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ
๕. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า ฯ
๖. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระอานันทมหิดล
๗. พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน
d. พระรูปสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเมื่อทรงผนวชเณร
๙. พระรูปร่วมกับพระเชษฐาและพระอาจารย์ชาวอังกฤษ
๑๐. รูปเจ้าจอมมารดาชุ่มรัชกาลที่ ๕
๑๑. รูปพระยาอัพภันตริกามาตย์ (ดิศ โรจนดิศ)
๑๒. รูปตราประจำพระองค์

ภาคผนวก

คาถาพระราชทานพระนาม ๒๐๘
ประกาศตั้งเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ๒๐๙
ประกาศเลื่อนเป็นกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ๒๑๑
ประกาศเลื่อนเป็นกรมพระดำรงราชานุภาพ ๒๑๕
ประกาศเลื่อนเป็นสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๑๗
พระประวัติคัดจากสมุดทรงรับราชการ ๒๒๒
รายการประชวรและสิ้นพระชนม์ ๒๓๖
ลำดับสายสกุลพระยาอัพภันตริกามาตย์ ๒๓๗
สารบาญค้นเรื่อง ๒๕๓

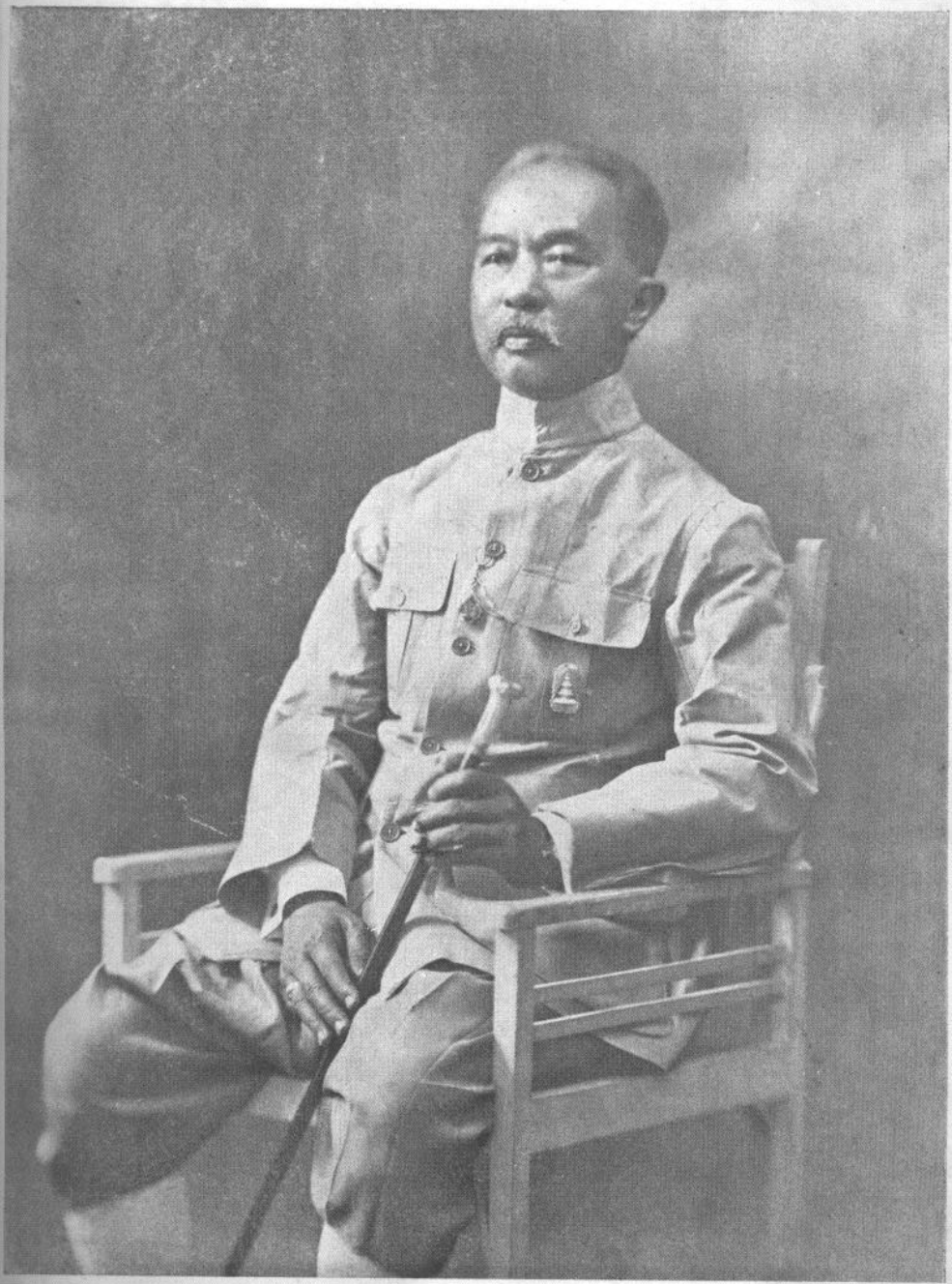

เริ่มเรื่องประวัติ

ฉันเกิดในพระบรมมหาราชวัง เมื่อปีจอ วันเสาร์ ที่ ๒๑ มิถุนายน[๑] พ.ศ. ๒๔๐๕ ประเพณีในราชสกุลสมัยนั้น เมื่อพระเจ้าลูกเธอประสูติ ถ้าเป็นพระองค์ชายได้พระราชทานพระขรรค์เล่ม ๑ กับปืนพกกระบอก ๑ ถ้าเป็นพระองค์หญิงได้พระราชทานพระภูษาแพรคลุมพระองค์ผืน ๑ เป็นของเฉลิมขวัญ ให้วางไว้ในกระด้งที่รองพระองค์ เมื่อประสูติแล้วได้ ๓ วัน มีการพิธีเวียนเทียนสมโภชตำหนักที่ประสูติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเป็นประธาน ทรงรดน้ำพระมหาสังข์และเจิมพระราชทาน ฉันได้เฝ้า *ทูลกระหม่อม*[๒] สมเด็จพระบรมชนกนาถของฉันเป็นครั้งแรกในวันนั้น ต่อนั้นมาเมื่อประสูติแล้วได้เดือน ๑

---

๑. จันทรคติกาล เดือน ๗ แรม ๕ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๒๔ ตรงกับคริสตศักราช ๑๘๖๒

๒. พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๓ เรียกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ทูลกระหม่อมแก้ว" มาถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระเจ้าลูกเธอเรียกแต่ว่า "ทูลกระหม่อม" แต่เรียกกันโดยกล่องพระโอษฐ์ว่า "ทูลหม่อม" ทุกพระองค์ ประหลาดอยู่ที่พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เรียก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ทูลกระหม่อม" เห็นจะเรียกตามรับสั่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และเรียกพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "พ่อป๋า" (อันมาจากคำ Papa ภาษาฝรั่ง) อย่างเดียวเรียกแต่เมื่อยังเป็นกรม

มีการพิธีสมโภชอีกครั้ง ๑ เรียกว่าสมโภชเดือน เป็นการใหญ่กว่าสมโภช ๓ วัน[๑] ต้องหาฤกษ์ทำในวันดี บางทีเกินวันครบเดือนไปหลายๆวัน พิธีนั้นเริ่มด้วยพระสงฆ์เจริญพระปริตตอนบ่ายเมื่อก่อนวันฤกษ์ ครั้นถึงวันฤกษ์ เวลาเช้าเลี้ยงพระและสงฆ์อำนวยพรก่อน[๒] แล้วจึงทำพิธีพราหมณ์ คือโกนผมไฟไว้จุก แล้วพระครูพราหมณ์เอาลงอาบน้ำในขันสาคร ครั้นถึงเวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเป็นประธานในการพิธีเวียนเทียนสมโภช และทรงรดน้ำพระมหาสังข์ทรงเจิมเหมือนครั้งก่อน สมโภชแล้วพระครูพราหมณ์อุ้มเอาขึ้นวางในพระอู่ไกว ร่ายมนต์กล่อม ๓ ลา เป็นเสร็จการพิธี ในวันพิธีสมโภชเดือนนี้ ทูลกระหม่อมพระราชทานของขวัญ คือทองคำสำหรับให้ทำเครื่องแต่งตัวกับเงินร้อยชั่ง (๘,๐๐๐ บาท) สำหรับเป็นทุน และพระราชทานชื่อด้วย ฉันได้พระราชทานชื่อว่า *พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร* คนทั้งหลายเรียกกันว่า *พระองค์ดิศ* มาจนได้รับกรมในรัชกาลที่ ๕ นาม ดิศ ที่พระราชทานเป็นชื่อของฉันนั้น ในทางพระศาสนาถือว่ามีศิริมงคลด้วยเป็นพระนามพระพุทธเจ้าก็มี เป็นพระนามของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงพระเกียรติในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาก็มี แต่ตามคำของท่านผู้ใหญ่ในวงศ์ญาติซึ่งรับราชการอยู่ใกล้ชิดพระองค์สมัยนั้น ท่านว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเกล้าเจ้าอยู่หัว เอานามของคุณตา (ท่านชื่อ ดิศ

---

๑. ประเพณีสมโภช ถ้ามิใช่พระราชกุมารเรียกว่า "ทำขวัญ" การทำขวัญ ๓ วัน ทำแต่เป็นสังเขป คงเป็นเพราะยังไม่มั่นใจว่าทารกนั้นจะเป็น "ลูกผีหรือลูกคน" คือจะรอดอยู่ได้หรือไม่รอด เมื่ออยู่ได้ถึงเดือนก็เป็นอันมั่นใจว่ารอด จึงทำขวัญด้วยการพิธีเป็นหลักฐานเหมือนอย่างว่ารับเข้าทะเบียนเป็นสมาชิกในวงศ์สกุล

๒. ที่มีพิธีสงฆ์ในการสมโภชเดือนนั้น เห็นจะเพิ่มขึ้นในรัชการที่ ๔ ก่อนมาเห็นจะมีแต่พิธีพราหมณ์

มีการพิธีสมโภชอีกครั้ง ๑ เรียกว่าสมโภชเดือน เป็นการใหญ่กว่าสมโภช ๓ วัน ต้องหาฤกษ์ทำในวันดี บางทีเกินวันครบเดือนไปหลายๆวัน พิธีนั้นเริ่มด้วยพระสงฆ์เจริญพระปริตตอนบ่ายเมื่อก่อนวันฤกษ์ ครั้นถึงวันฤกษ์ เวลาเช้าเลี้ยงพระและสงฆ์อำนวยพรก่อน[๒] แล้วจึงทำพิธีพราหมณ์ คือโกนผมไฟไว้จุก แล้วพระครูพราหมณ์เอาลงอาบน้ำในขันสาคร ครั้นถึงเวลาบ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงประทับเป็นประธานในการพิธีเวียนเทียนสมโภช และทรงรดน้ำพระมหาสังข์ทรงเจิมเหมือนครั้งก่อน สมโภชแล้วพระครูพราหมณ์อุ้มเอาขันวางในพระอู่ไกว ร่ายมนต์กล่อม ๓ ลา เป็นเสร็จการพิธี ในวันพิธีสมโภชเดือนนี้ ทูลกระหม่อมพระราชทานของขวัญ คือทองคำสำหรับให้ทำเครื่องแต่งตัวกับเงินร้อยชั่ง (๔,๐๐๐ บาท) สำหรับเป็นทุน และพระราชทานชื่อด้วย ฉันได้พระราชทานชื่อว่า *พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร* คนทั้งหลายเรียกกันว่า *พระองค์ดิศ* มาจนได้รับกรมในรัชกาลที่ ๕ นาม ดิศ ที่พระราชทานเป็นชื่อของฉันนั้น ในทางพระศาสนาถือว่ามีศิริมงคลด้วยเป็นพระนามพระพุทธเจ้าก็มี เป็นพระนามของพระเจ้าแผ่นดินซึ่งทรงพระเกียรติในการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาก็มี แต่ตามคำของท่านผู้ใหญ่ในวงศ์ญาติซึ่งรับราชการอยู่ใกล้ชิดพระองค์สมัยนั้น ท่านว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเกล้าเจ้าอยู่หัว เอานามของคุณตา (ท่านชื่อ ดิศ

---

๑. ประเพณีสมโภช ถ้ามิใช่พระราชกุมารเรียกว่า "ทำขวัญ" การทำขวัญ ๓ วัน ทำแต่เป็นสังเขป คงเป็นเพราะยังไม่มั่นใจว่าทารกนั้นจะเป็น "ลูกผีหรือลูกคน" คือจะรอดอยู่ได้หรือไม่รอด เมื่ออยู่ได้ถึงเดือนก็เบาอกมั่นใจว่ารอด จึงทำขวัญด้วยการพิธีเป็นหลักฐานเหมือนอย่างว่ารับเข้าทะเบียนเป็นสมาชิกในวงศ์สกุล

๒. ที่มีพิธีสงฆ์ในการสมโภชเดือนนั้น เห็นจะเพิ่มขึ้นในรัชการที่ ๔ ก่อนมาเห็นจะมีแต่พิธีพราหมณ์

เป็นพระยาบำเรอภักดีอยู่ในเวลานั้น) มาพระราชทาน ด้วยทรงพระราชดำริว่าเป็นคนซื่อตรง เรื่องประวัติของคุณตานั้น บู๋ของท่าน ชื่อ บุญเรือง เดิมเป็นที่หลวงคลังเมืองสวรรคโลก ได้เป็นข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีความชอบมาแต่ครั้งรบพม่าที่เมืองเหนือครั้นเสด็จผ่านพิภพจึงทรงตั้งให้เป็นที่ พระจันทราทิตย์ ในกรมสนมพลเรือน ต่อมาเลื่อนขึ้นเป็นพระยาในรัชกาลที่ ๑ นั้น* บุตรของพระยาจันทราทิตย์คน ๑ ชื่อ เลี้ยง ไม่ปรากฏว่าได้ว่าได้ทำราชการตำแหน่งใด มีบุตรคือคุณตา เกิดแต่ในรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ เมื่องานพระราชพิธีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลงสรง คุณตาอายุได้ ๗ ขวบ พระยาจันทราทิตย์ผู้บู๋นำถวายสมโภช จึงได้เป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมอยู่กับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังทรงพระเยาว์มา ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมหมื่นศักดิพลเสพได้เป็นพระมหาอุปราช ทรงคุ้นเคยกับนายเลี้ยงบิดาของท่านมาแต่ก่อน จึงโปรดตั้งให้เป็นที่จมื่นอินทรประพาสในกรมวังวังหน้า เวลานั้นพระยาจันทราทิตย์ถึงอนิจกรรมแล้ว จมื่นอินทรประพาส จะเอาคุณตาไปถวายตัวทำราชการให้มียศศักดิ์ในวังหน้า คุณตาไม่ยอมไป ว่า *ไม่ขอเป็นข้าสองเจ้า* ถึงจะเป็นอะไรก็จะอยู่เป็นข้าแต่ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว แล้วอยู่สนองพระเดชพระคุณมาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ จึงทรงยกย่องความซื่อตรงของท่านเล่ากันมาอย่างนี้ และมีความปรากฏในหนังสือพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่ง ๑ ทรงบริภาษพวกข้าหลวงเดิม ว่าเห็นผู้อื่นมีบุญก็มักเอาใจออกหาก เคยเห็นใจมาเสียแล้ว จะไม่เป็นเช่น

---

๑. มีชื่อปรากฏอยู่ในคำปรึกษาปูนบำเหน็จในรัชกาลที่ ๑ และในหนังสือพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นั้นก็แต่ *อ้ายเฒ่าดิศ* (กับใครอีก ๒ คน) พระราชดำรัสนี้ดูประกอบคำที่เล่า ให้เห็นว่าเป็นความจริง[๑]

ลักษณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระนามพระเจ้าลูกเธอนั้น ทรงเขียนลายพระราชหัตถ์เป็น ๒ ฉบับ ฉบับ ๑ เป็นอักษรและภาษาไทยพระราชทานพระนาม อีกฉบับ ๑ เป็นอักษรอริยกะ[๒] และภาษามคธ ทรงพระราชนิพนธ์เป็นคาถาพระราชทานพร คาถาที่พระราชทานพรฉัน ว่า

สุขี อยำ โหตุ สทา กุมาโร
นาเมน โส ติสฺสวโร กุมาโร
อายุญฺจ วณฺณญฺจ สุขพฺพลญฺจ
ติกฺขญฺจ ปญฺญญฺจ ปฏิภาณภูตำ
ลทฺธา ยสสฺสี สุชตำ มหิทฺธิ
ปโหตุ สพฺพตฺถ จิรำ สุชีวี
กุลญฺจ รกฺเขถ สมาจรญฺจ
สพฺเพหิ สตฺตูหิ ชยำ ลเภถ

สุขี ทีฆายุโก โหตุ ปุตฺโต ติสฺสวรวฺหโย
กุมาโร ชุมปุตฺโตยำ อิทฺธิมา โหตุ สพฺพทา
พุทฺโธ ธมฺโมจ สงฺโฆ จ อิจฺเจตำ รตนตฺตยำ
ตสฺสาปี สรณำ โหตุ สมฺมา รกฺขตุ นำ สทา ฯ

---

๑. ในรัชกาลที่ ๕ ก็พระราชทานพระนามพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ตามนาม "เพ็ญ" ของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ผู้เป็นคุณตา

๒. อักษรอริยกะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชดำริประดิษฐ์ขึ้นแต่เมื่อยังทรงผนวช สำหรับให้เขียนภาษามคธสะดวก มีทั้งอักษรเหลี่ยม (อย่างตัวโรมัน) สำหรับพิมพ์ และอักษรกลม (อย่างอิตะลิก) สำหรับเขียน

คำ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทร์ แปลคาถา

ขอกุมารนี้จงมีความสุขในกาลทุกเมื่อ กุมารนี้จงมีนามว่าดิศวรกุมาร โดยนามนิยม ขอดิศวรกุมารนี้ จงได้ซึ่งชนมายุยืนยง ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ขอจงได้ซึ่งวรรณผิวกายอันผ่องใส และจงได้วรรณะคุณความสรรเสริญเป็นนิรันดร ขอจงได้ซึ่งสุขกายสุขใจเป็นนิจกาล จงได้ซึ่งกำลังกายอันแกล้วกล้า ทั้งให้มีกำลังบัญญารู้รอบคอบในกิจการทั้งปวง และให้ฉลาดในปฏิภานโวหารกล่าวคำโต้ตอบในที่ประชุมชน ขอให้ดิศวรกุมารมีอิสสริยยศ บริวารยศ ปรากฏด้วยมหิทธิศักดาเดชานุภาพมาก ขอให้มีชนมชีพยืนนานพอเพียงควรแก่การ

อนึ่ง ขอให้ดิศวรกุมารพึงรักษาไว้ซึ่งสกุลวงศ์ให้ดำรงยืนยาว และพึงรักษาไว้ซึ่งจรรยา คือ ความประพฤติชอบธรรมลุจริต พึงได้ชัยชำนะบ่จจามิตรในที่ทั้งปวง

อนึ่ง ขอให้กุมารบุตรของเรา อันมีนามว่า ดิศวรกุมาร ผู้เป็นบุตร ชุ่มนี้ จงมีฤทธานุภาพในการทั้งปวง

ขอพระรัตนตรัยทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า จงเป็นที่พึ่งแก่ดิศวรกุมารนั้น และจงรักษาซึ่งดิศวรกุมารนั้น โดยชอบในกาลทุกเมื่อ เทอญ

คาถาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราช นิพนธ์พระราชทานพระเจ้าลูกเธอนั้น ประทานพรบางอย่างเหมือนกันทุกพระองค์ แต่มีบางอย่างแปลก ๆ กัน สมเด็จกรมพระยาเทววงศวโรปการได้ทรงพยายามรวบรวมคาถาพระราชทานพรแปลเป็นภาษาไทย[๑] ตรัสว่าทรง

---

๑. ประทานฉบับไว้ที่หอพระสมุดสำหรับพระนคร ราชบัณฑิตยสภาได้พิมพ์แล้ว

พิจารณาดูพรที่พระราชทานแปลกกันนั้น มักจะได้ดังพระราชทานพร ที่ตัวฉันได้พระราชทานจะได้จริงเพียงไรแล้วแต่ผู้อื่นที่รู้จักจะพิจารณา แต่ลูกของฉันเองเพิ่งได้อ่านหนังสือ *ประชุมคาถาพระราชทานพร* เมื่อกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรโปรดให้พิมพ์แจกเป็นของชำร่วย ในงานฉลองพระชนมายุเสมอพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อพ.ศ.๒๔๗๒ อ่านแล้วพูดกันว่า"พรที่ทูลกระหม่อมปู่พระราชทานเสด็จพ่อไม่เห็นมีว่าให้มั่งมี" เป็นทำนองว่าเพราะฉันไม่ได้พระราชทานพรข้อนี้จึงไม่รู้จักมั่งมี ตามความเข้าใจของคนทั้งหลายในบัจจุบันนี้ ดูเหมือนจะหมายความว่าต้องมีเงินนับด้วยแสนจึงมั่งมี แต่ก่อนมาหาเป็นเช่นนั้นไม่ ด้วยตั้งแต่โบราณมาจนสมัยเมื่อฉันยังเป็นเด็กไม่ใคร่มีใครมีเงินมากเพราะการเลี้ยงชีพไม่ต้องใช้เงินเท่าใดนัก ข้าวปลาอาหารราคายังถูก เป็นต้นว่าข้าวสารราคาก็เพียงถังละ ๕๐ สตางค์ ผู้ทรงศักดิ์มีบ่าวไพร่เป็นชาวสวนชาวนายังได้ของกำนัลเจือจาน การที่ต้องใช้เงินไม่มีมากมายเท่าใดนัก แม้จนเครื่องนุ่งห่มใช้สอยและของเล่นที่ยั่วให้ซื้อก็มิใคร่มีอะไร ผิดกับทุกวันนี้มาก ในเหล่าเจ้านายจึงมีน้อยพระองค์ที่เดียวที่รู้จักเอาพระทัยใส่ในการสะสมเงินทอง[๒] อีกประการ ๑ ผลประโยชน์ของเจ้านายที่ได้พระราชทานก็ยังน้อย ว่าส่วนตัวฉันเองได้เงินเดือน ๆ ละ ๘ บาท ได้ข้าวสารสำหรับให้พี่เลี้ยงแม่นมและบ่าวไพร่กิน

---

๑. มีจดหมายเหตุในหนังสือประดิทิน "บางกอกกาเลนดาร์" ของหมอบรัดเล ว่าเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ ฝรั่งเข้ามาซื้อข้าวไปขายเมืองจีนมาก ราคาข้าวสารแพงถึงเกวียนละ ๑๒๐ และ ๑๒๕ บาท ราษฎรเดือดร้อนจนถึงรัฐบาลต้องประกาศห้ามไม่ให้เอาข้าวออกจากเมืองอยู่ ๗ เดือน

๒. พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘ มีเงินสดอยู่เพียง ๒,๔๐๐บาทเท่านั้น

กับน้ำมันมะพร้าวสำหรับตามตะเกียงที่เรือน จะเป็นเดือนละกี่ถังลืมเสียแล้ว ถึงปีได้พระราชทานเบี้ยหวัด เบี้ยหวัดพระเจ้าลูกเธอที่ยังไม่ได้โสกันต์กำหนดเป็น ๓ ชั้น ชั้นต่ำปีละ ๒ ชั่ง (๑๖๐ บาท) ชั้นกลาง ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง (๒๐๐ บาท) ชั้นสูง ๓ ชั่ง (๒๔๐ บาท) ฉันได้เคยรับทั้ง ๓ ชั้น แต่ได้เลื่อนชั้นเร็วเพราะอยู่ในพระเจ้าลูกเธอชั้นเล็กที่โปรดทรงใช้สอย พออายุ ๖ ขวบก็ได้รับเบี้ยหวัดถึงชั้น ๑ นอกจากนั้นยังได้ เงินงวดประจำปีจากภาษีอากรบางอย่าง และมีสังหาริมทรัพย์ได้พระราชทาน ๒ แห่ง คือตึกแถวที่ริมถนนเจริญกรุง ๒ ห้อง ได้ค่าเช่าห้อง ๑ เดือนละ ๕ บาท กับนาที่ริมคลองมหาสวัสดิ์แปลง ๑ เป็นเนื้อนารวม ๓๐๐ ไร่ คุณตาจัดการทำ ได้ข้าวมาเจือจานกันกินบ้าง ถ้าคิดเป็นเงินรายได้ทุกประเภทที่กล่าวมา เห็นจะตกราวปีละ ๓,๐๐๐ บาท ดูก็ไม่รู้สึกอัตคัดในสมัยนั้น

เรื่องประวัติในตอนเมื่อฉันยังเป็นทารก แม่เล่าให้ฟังบ้าง ได้ยินท่านผู้อื่นที่ได้เลี้ยงดูอุปการะเล่าบ้าง เป็นเรื่อง ๆ ไม่สู้ติดต่อกัน แม่เล่าให้ฟังเป็นเรื่องต้น ว่าเมื่อพาฉันขึ้นไปเฝ้าบนพระมหามณเฑียรครั้งแรก ทูลกระหม่อมเอานิ้วพระหัตถ์จิ้มที่ปากสักครู่หนึ่ง แล้วตรัสแก่แม่ว่า “ลูกคนนี้จะฉลาด” เมื่อมาคิดว่าในเวลานั้นอายุของฉันเพียงสักสามสี่เดือน จะทรงพยากรณ์ด้วยสังเกตอย่างไรก็น่าพิศวง บางทีจะทรงสังเกตว่าดูดนิ้วพระหัตถ์หรือไม่ เพราะธรรมดาลูกอ่อนย่อมชอบดูดนม เมื่อเอานิ้วจิ้มที่ปาก ถ้าเป็นทารกมีอุปนิสัยสังเกต รู้ว่ามิใช่นมก็ไม่ดูด ถ้าไม่มีอุปนิสัยเช่นนั้นก็หลงดูดนิ้วด้วยสำคัญว่านม หลักของวิธีที่ทรงพยากรณ์จะเป็นดังว่านี้ดอกกะมัง

เรื่องประวัติตามได้ยินท่านผู้ใหญ่เล่าต่อมา ว่าเมื่ออายุฉันได้ ๒ ขวบ เจ็บหนักครั้ง ๑ ถึงคาดกันว่าจะตาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ซึ่งเป็นอธิบดีกรมหมอหลวง เสด็จเข้าไปทรงดูแลการรักษาพยาบาล และกรมหลวงวงศา ฯ ตรัสให้หลวงจินดา (ชื่อตัวว่าอะไรลืมเสียแล้ว) ตั้งยารักษาฟื้น จึงได้รอดชีวิตมา เมื่อหายเจ็บแล้ว ต่อมาจะได้ตามเสด็จไปพระนครศรีอยุธยา แม่เกรงว่าเอาแม่นมไปด้วยจะลำบาก จึงคิดจะให้ฉันอย่านม[๑] ด้วยหาอาหารอย่างอื่นล่อ และห้ามมิให้แม่นมให้กินนม แต่ฉันร้องไห้จนนมพลัดแกสงสารลอบมาให้กินนมทุกวัน ก็ไม่อย่านมได้ทันวันตามเสด็จ จึงต้องให้แม่นมไปด้วย แต่เมื่อไปอยู่ตำหนักเล็กบนลานข้างหลังพลับพลาจตุรมุขในวังจันทรเกษม แม่ยอมให้กินนมแต่วันแรก พอตกค่ำสั่งให้เอาตัวนมพลัดไปคุมไว้เสียที่อื่น ไม่ให้ลอบมาหาได้ ในคืนวันนั้นปล่อยให้ฉันร้องไห้ดิ้นรนจนหลับไปเอง รุ่งขึ้นก็เป็นอย่านมได้ ตำหนักในวังจันทร ฯ หลังนั้นยังอยู่จนถึงรัชการที่ ๕ เมื่อฉันขึ้นไปภายหลังนึกว่าจำได้ตั้งแต่ครั้งเมื่อถูกอดนม ถ้าเป็นเช่นนั้นก็คงเป็นเพราะรู้สึกตามประสาเด็ก ว่าได้รับความทุกข์ร้อนใหญ่หลวงเป็นครั้งแรก จึงไม่ลืม แต่เมื่อมาคิดดูว่าเวลานั้นอายุยังไม่ถึง ๓ ขวบ ก็เกิดสงสัยว่าหรือจะหลงเอาเรื่องที่ได้ฟังเล่ากับที่ได้เห็นในภายหลังมาสำคัญปนกันไป มีอีกเรื่อง ๑ ซึ่งจำได้เนื่องกับตามเสด็จไปวังจันทร ฯ คือเขาเอาดินปั้นเป็นกรงมีซี่ไม้ไผ่อยู่ข้างบน

---

๑. ในสมัยนั้นยังไม่ใช้วิธีเลี้ยงเด็กด้วยนมโค เจ้านายมีนางนมเลี้ยง ตัวฉันเคยมีแม่นม เลี้ยงต่อกันถึง ๓ คน

ใส่จิงหรีดมาให้เล่น พังมันร้องและดูมันกัดกันสนุกดี แต่ก็ได้ไปวังจันทร ฯ หลายครั้ง อาจจะมาจำได้ต่อเมื่อไปครั้งหลัง ๆ เพราะฉะนั้นเห็นจะไม่ควรอวดว่ารู้จักจำ มาแต่เล็ก ที่มาเริ่มจำความได้จริงนั้นตั้งแต่ปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙ เมื่ออายุได้ ๔ ขวบเป็นต้นมา ถึงตอนนี้เริ่มเรียนหนังสือและขึ้นไปเฝ้าทูลกระหม่อมทุกวัน เวลานั้นเสด็จประทับที่พระอภิเนาวนิเวศน์แล้ว[๑]

การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ ดูเหมือนจะมีระเบียบมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ (บางทีจะตามอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา) ใช้มาจนในสมัยเมื่อฉันเริ่มศึกษา ถ้าเรียกตามคำที่ใช้ในการศึกษาทุกวันนี้ ชั้นปฐมศึกษาเรียนต่อครูผู้หญิงที่ในพระราชวัง เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง พอพระชันษาได้ ๓ ขวบ ก็ตั้งต้นเรียนหนังสือไทยไปจนพระชันษาราว ๗ ขวบ จึงเริ่มเรียนชั้นมัธยมศึกษาภาคต้นถึงชั้นมัธยม การเล่าเรียนของพระองค์ชายกับพระองค์หญิงเริ่มแยกกัน พระองค์ชายเรียนต่อครูผู้ชาย พระองค์หญิงคงเรียนต่อครูผู้หญิง เพราะวิชาที่เรียนตอนนี้ผิดกัน พระองค์ชายเริ่มเรียนภาษามคธ พระองค์หญิงก็เริ่มฝึกหัดการเรือน แต่คงเรียนภาษาไทยด้วยอ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ เหมือนกันทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิง การฝึกหัดกิริยามรรยาทก็กวดขันตั้งแต่ชั้นนี้ เขตของการเรียนชั้นมัธยมภาคต้นไปจนถึงโสกันต์ (พระองค์ชายพระชันษา ๑๓ ปี พระองค์หญิงพระชันษา ๑๑ ปี) แต่นั้นเรียนวิชาชั้นมัธยมภาคปลาย คือ

๑. พระอภิเนาวนิเวศน์ รวมพระที่นั่งหลายองค์ สร้างขึ้นในบริเวณสวนขวาเรียกว่าสวนศิวาลัย บัดนี้ แต่มาชำรุดทรุดโทรมต้องรื้อเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๕

พระองค์ชายทรงผนวชเป็นสามเณร เรียนพระธรรมกับทั้งฝึกหัดปฏิบัติพระวินัย Discipline และเริ่มเรียนศิลปวิทยาเฉพาะอย่างที่ชอบพระอัธยาศัย ทรงผนวชอยู่พรรษา ๑ บ้าง กว่านั้นบ้าง จึงลาผนวช (ที่ทรงผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุมีน้อย) เมื่อลาผนวชแล้วต้องออกมาอยู่นอกพระราชวัง แล้วเรียนวิชาเฉพาะอย่างแต่นั้นมา การเรียนเฉพาะวิชาในสมัยนั้น อาศัยไปฝึกอยู่ในสำนักผู้เชี่ยวชาญ ด้วยยังไม่มีโรงเรียน แต่วิชารัฐประศาสตร์และราชประเพณีนั้น เจ้านายได้เปรียบคนจำพวกอื่น เพราะมีตำแหน่งเข้าเฝ้าในท้องพระโรง อันเป็นที่ว่าราชการบ้านเมือง ได้เรียนด้วยได้ฟังคดีที่เจ้าหน้าที่กราบบังคมทูลและที่พระเจ้าอยู่หัวทรงบัญชาการมาแต่ยังเยาว์วัย ตลอดจนได้คุ้นเคยกับท่านผู้หลักผู้ใหญ่ในราชการบ้านเมือง ด้วยเข้าเฝ้าทุก ๆ วันดังกล่าวมา การศึกษาชั้นนี้ตลอดเวลาราว ๖ ปี จนพระชันษาได้ ๒๑ ปี ถึงเขตอุดมศึกษา ทรงผนวชอีกครั้ง ๑ เป็นพระภิกษุ ศึกษาพระธรรมวินัยกับทั้งวิชาอาคมชั้นสูง ซักซ้อมให้เชี่ยวชาญ เปรียบเหมือนอย่างเข้ามหาวิทยาลัย เมื่อลาผนวช ก็เป็นสำเร็จการศึกษา สามารถรับราชการได้แต่นั้นไป ส่วนเจ้านายพระองค์หญิงนั้น ตั้งแต่โสกันต์แล้วก็ทรงศึกษาวิชาความรู้ชั้นสูงขึ้นไปเป็นลำดับ นับแต่การศึกษาศีลธรรมและฝึกหัดวิชาการเรือน และเริ่มเรียนวิชาเฉพาะประเภทอันชอบพระอัธยาศัยสืบเนื่องไป จนอำนวยการต่าง ๆ ในหน้าที่ของขัตติยนารีได้โดยลำพังพระองค์ ข้อที่พระองค์ชายมีโอกาสเรียนราชการเพราะเข้าเฝ้าในเวลาเสด็จออกท้องพระโรง เจ้านายพระองค์หญิงก็มีโอกาสศึกษาทางฝ่ายใน ได้ความรู้ทั้งราชประเพณีและระเบียบวินัยใน

สมาคมของกุลนารี จนสามารถรับหน้าที่ราชการฝ่ายในและฝึกสอนผู้อื่นสืบกันมา ที่ในพระราชวังจึงเป็นแหล่งสำหรับเรียนวิชามรรยาทสำหรับกุลสตรี เปรียบเหมือนวิทยาลัยอันเป็นที่ผู้มีบรรดาศักดิ์ขอบส่งธิดาเข้าไปฝากให้ศึกษาในสำนักเจ้านายและผู้อื่นที่สามารถฝึกสอน คนทั้งหลายจึงชอบชมผู้หญิงชาววังมาแต่โบราณเพราะการที่ได้ศึกษานั้น

ว่าเฉพาะการศึกษาของตัวฉันเอง ได้ทันเรียนชั้นปฐมศึกษาตามแบบเก่าเมื่อในรัชกาลที่ ๕ แรกเรียนต่อคุณแสงเสมียน* ในเวลานั้นหนังสือเรียนยังไม่มีฉบับพิมพ์ แม่ต้องให้จ้างอาลักษณ์เขียนหนังสือเรียนด้วยเส้นหรดาลลงในสมุดดำ เมื่อได้หนังสือมาแล้ว ถึงวันพฤหัสบดีอันถือกันทั่วไปจนทุกวันนี้ว่าเป็น วันครู ควรเริ่มเรียนหนังสือ เวลาเช้าให้บ่าวถือพานรองหนังสือเรียนนั้นนำหน้า พี่เลี้ยงอุ้มตัวฉันเดินตาม มีบ่าวกั้นพระกลดคน ๑ บ่าวตามอีกสองสามคน คน ๑ ถือพานเครื่องบูชามีดอกไม้ธูปเทียนกับดอกเข็มและดอกมะเขือกับทั้งหญ้าแพรก (ของเหล่านี้เป็นของอธิษฐานขอให้ปัญญาแหลมเหมือนเข็ม มีความรู้มากเหมือนเมล็ดมะเขือและรู้รวดเร็วเหมือนหญ้าแพรกขึ้น) เมื่อถึงสำนักครู ยกพานหนังสือเข้าไปตั้งตรงหน้า จุดธูปเทียนกราบไหว้บูชาหนังสือแล้วจึงเริ่มเรียน ครูให้ไม้เหลาเท่าแกนธูปอัน ๑ สำหรับชี้ตัวหนังสือที่อ่านสอน ให้อ่านคำนมัสการนโม พุทฺธาย สิทฺธํ ก่อน จำได้แล้วจึงอ่านสระและพยัญชนะต่อไป นอก

---

๑. ในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้เด็กผู้หญิงลูกผู้ดีที่ไปอยู่ในวังเรียนอ่านและหัดเขียนหนังสือไทยและหนังสือขอม ให้อาลักษณ์สอนที่ตำหนักแพ ผู้ที่เรียนสำเร็จได้รับราชการเป็นเสมียน อยู่มาได้เป็นครูสอนหนังสือเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์หลายคน

จากวันพฤหัสบดีไม่ต้องมีเครื่องบูชา ไปเรียนเวลาตอนเช้าทุกวัน เพราะกลางวันต้องขึ้นเฝ้า ฉันเรียนอยู่กับคุณแสงไม่ช้านัก จะเป็นเพราะเหตุใดลืมเสียแล้ว ต่อมาย้ายไปเรียนต่อคุณปาน ธิดาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ถึงตอนนี้เริ่มใช้หนังสือพิมพ์ คือ *ปฐมก กา* ซึ่งหมอบรัดเลพิมพ์ขึ้นเป็นครั้งแรก แต่ยังใช้วิธีสอนอยู่อย่างเดิม หัดอ่านพยัญชนะและอ่านตัวอักษรประสมกันไปจนจบแม่เกย แล้วหัดอ่านหนังสือเรื่องต่าง ๆ เช่น บทละครเรื่อง*อิเหนา*และ*รามเกียรติ์*เป็นต้น เรียนถึงขั้นนี้เรียกว่า *ขึ้นสมุด* เพราะใช้สมุดหนังสือเรื่องต่าง ๆ เป็นหนังสือเรียน อ่านเรื่องต่าง ๆ ไปจนสามารถอ่านหนังสือไทยได้แตกฉาน แต่ส่วนหัดเขียนหนังสือไม่สู้กวดขันนัก เลขไม่ได้สอนทีเดียว เพราะในสมัยนั้นยังถือกันว่าเป็นวิชาอันหนึ่งซึ่งต้องมีครูสอนต่างหาก ในเวลาเมื่อฉันกำลังเรียนหนังสือนั้น ประจวบกับที่หมอบรัดเลพิมพ์หนังสือ *สามก๊ก* สำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซื้อมาพระราชทานพระเจ้าลูกเธอ พระองค์ละฉะบับ ๔ เล่มสมุดฝรั่ง ตั้งแต่นั้นฉันก็อ่านหนังสือ *สามก๊ก* เป็นหนังสือเรียน เลยชอบอ่านหนังสือเป็นนิสัยติดตัวมาจนบัดนี้

เรื่องขึ้นเฝ้านั้น ตั้งแต่ออกจากผ้าอ้อมแม่ก็พาขึ้นเฝ้าดังกล่าวมาแล้ว แต่ขึ้นไปเฝ้าเป็นบางวันและเฝ้าอยู่ชั่วครู่หนึ่ง ประเดี๋ยวก็พากลับต่อเมื่ออายุย่างเข้า ๔ ขวบ จึงขึ้นเฝ้าทุกวันเป็นนิจ พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (นอกจากกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาสกับกรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร) ล้วน *เกิดในเศวตฉัตร* คือประสูติ

เมื่อเสด็จเสวยราชย์แล้ว ยังอยู่ในปฐมวัยด้วยกันทั้งนั้น แต่เป็นชั้นต่างกันตามพระชนมายุ ที่ประสูติแต่ปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ ลงมาจนปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ เป็นชั้นใหญ่ ที่ประสูติแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ ลงมาจนปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ เป็นชั้นกลาง ที่ประสูติแต่ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ มาจนปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นชั้นเล็ก เวลาที่พระเจ้าลูกเธอชั้นเผ้านั้นต่างกันตามชั้น คือชั้นเผ้าพร้อมกันทุกชั้นเมื่อเวลาเสวยกลางวัน แต่เวลาเสด็จลงทรงบาตรตอนเช้า หรือเวลาเสด็จออกข้างหน้าตอนบ่าย ตามเสด็จแต่พระเจ้าลูกเธอชั้นใหญ่กับชั้นกลาง เวลาเสด็จออกทรงธรรมและออกขุนนางกลางคืน ตามเสด็จแต่พระเจ้าลูกเธอชั้นใหญ่ และยังมีพระเจ้าลูกเธอบางพระองค์ ซึ่งทรงเลือกสรรสำหรับทรงใช้สอย เป็นอุปัฏฐากประจำพระองค์มีแต่ในชั้นใหญ่ คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมหลวงสมรรัตน์ฯ เป็นต้น พระเจ้าลูกเธอชั้นใหญ่กับชั้นกลางอาจไปตามเสด็จได้โดยลำพังพระองค์ แต่ชั้นเล็กยังต้องมีผู้ใหญ่ควบคุม จึงมิใคร่ได้ตามเสด็จ ตัวฉันอยู่ในชั้นเล็ก เมื่อตอนแรกชั้นเผ้าแม่เป็นผู้ดูแล แต่ต่อมาเจ้าพี่โสมาวดี (คือกรมหลวงสมรรัตน์ฯ) กับเจ้าพี่สีนากสวาสดิ์ (ทั้ง ๒ พระองค์เป็นพระธิดาเจ้าจอมมารดาเที่ยง ซึ่งเป็นพี่ของแม่) ท่านเป็นชั้นใหญ่ทรงรับดูแลพาตามเสด็จออกไปข้างหน้าในตอนบ่าย ฉันจึงได้ออกไปกับเหล่าเจ้าพี่ที่เป็นชั้นกลางมาแต่ยังเล็ก เห็นจะเป็นด้วยทูลกระหม่อมทรงสังเกตเห็นว่าฉันไม่ตระหนี่ตัว กล้าออกไปข้างหน้าแต่เล็กนั้นเอง จึงลองทรงใช้สอย และโปรดฯ ให้ตามเสด็จตั้งแต่อายุยังไม่ถึง ๕ ขวบ

การที่ทูลกระหม่อมทรงลองใช้สอยเมื่อยังเล็กนั้น จำใส่ใจไว้บางเรื่อง มาคิดดูในเวลานี้เป็นเรื่องที่ตัวฉันควรจะอวดก็มี ที่ควรจะละอายก็มี จะเล่าทั้ง ๒ อย่าง เรื่อง ๑ ดูเหมือนเมื่ออายุฉันได้สัก ๕ ขวบ วันหนึ่งเวลาเสวยกลางวัน ณ พระที่นั่งนงคราญสโมสร ทูลกระหม่อมตรัสสั่งให้ฉันไปหยิบตลับหยกในพานเครื่องพระสำอางมาถวาย เจ้าพี่มีกรมหลวงสมรัตน์ ฯ เป็นต้น ท่านตรัสบอกเมื่อภายหลังว่าท่านพากันทรงพระวิตก เพราะพานเครื่องพระสำอางนั้นตั้งอยู่บนพระแท่นลดข้างพระแท่นที่บรรทมบนพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญซึ่งฉันยังไม่เคยไปถึง เกรงจะไปเซอะ แต่ส่วนตัวฉันเอง ในเวลานั้นไม่รู้สึกวิตกว่าจะหยิบผิด ไปมัวแต่กลัวผีเป็นกำลัง ด้วยต้องขึ้นบันไดเข้าไปในพระที่นั่งภาณุมาศ ฯ เวลาไม่มีใครอยู่ในนั้น แข็งใจเดินดูไปจนเห็นเครื่องหยกในพานพระสำอาง ก็ปีนขึ้นบนพระแท่นไปหยิบเอาตลับหยกลงมาถวายได้ถูกดังพระราชประสงค์ ทูลกระหม่อมตรัสชมว่าฉลาด วันนั้นเฝ้าอยู่พร้อมกันมาก ดูเหมือนฉันจะได้ *ยี่ห้อ ดี* แต่นั้นมา เรื่องตลับหยกที่กล่าวนี้ยังประหลาด ด้วยเมื่อเวลาล่วงมากว่า ๖๐ ปี เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ฉันเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา มีหน้าที่จัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ฉันตรวจดูของพิพิธภัณฑ์เดิม พบเครื่องหยกอยู่ในกำปั่น ฉันนึกขึ้นว่าเหมือนเครื่องพระสำอางของทูลกระหม่อม ให้สอบบัญชีได้ความว่าเดิมมีพานทองรอง เป็นของส่งออกมาจากข้างในแต่เมื่อแรกตั้งพิพิธภัณฑสถาน (ณ ศาลาสหทัยสมาคม) ที่ในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเมื่อ

พิพิธภัณฑสถานย้ายไปอยู่ในพระราชวังบวร ฯ มีผู้ร้ายลักพานทองที่รองไปเสีย เหลืออยู่แต่เครื่องหยกจึงเอาเก็บรักษาไว้ในกำปั่น ฉันยืมตลับหยกใบที่นึกว่าเคยหยิบลงมาถวายทูลกระหม่อม เอาไปถวายกรมหลวงสมรรัตน์ ฯ ทอดพระเนตร ท่านทรงจำได้ว่าเป็นใบนั้นเอง ฉันจึงให้ส่งเครื่องพระสำอางหยกคืนไปยังกระทรวงวังทั้งสำรับ เพื่อจะได้เอาไปรักษาไว้กับเครื่องราชูปโภคของเก่า อีกเรื่อง ๑ ต่อมาวันหนึ่งเวลาเสวยกลางวันเหมือนอย่างเรื่องก่อน ทูลกระหม่อมตรัสใช้ให้ฉันออกไปดูที่ห้องอาลักษณ์ว่า *ตาพั๊ก* คือพระศรีสุนทรโวหารราชเลขานุการ อยู่หรือไม่ ด้วยวันนั้นมีกิจจะทรงพระอักษรนอกเวลาที่เคยทรง พระศรีสุนทรโวหารเป็นผู้สำหรับเขียนพระราชนิพนธ์ตามรับสั่ง ฉันกลับเข้ามากราบทูลว่า "ตาพั๊กอยู่ที่ห้องอาลักษณ์" ครั้นเสวยแล้วดำรัสสั่งให้ผู้อื่นไปเรียกพระศรีสุนทรโวหาร เขากลับเข้ามากราบทูลว่ากลับไปบ้านเสียแล้ว ทูลกระหม่อมตรัสพ้องคุณบ้าเที่ยงว่าฉันเหลวไหลใช้สอยไม่ได้เรื่อง คุณบ้าเที่ยงเตรียมจะลงโทษ เรียกคุณเถ้าแก่ที่ได้ไปกับฉันมาถามว่าฉันไปเที่ยวแวะเวียนเสียที่ไหน คุณเถ้าแก่เบิกความยืนยันว่าได้ไปกับฉันจนถึงห้องอาลักษณ์ และได้ยินฉันบอกกับพระศรีสุนทรโวหารว่า ทูลกระหม่อมมีรับสั่งใช้ให้ฉันไปดูว่าแกอยู่หรือไม่ ความจริงก็ปรากฏว่าเป็นด้วยพระศรีสุนทรโวหารแกไม่เชื่อคำของฉัน พอเห็นพ้นเวลาเคยทรงพระอักษรแล้วกลับไปบ้านเสีย เมื่อได้ความดังนี้ก็รอดตัว ถ้าหากไม่มีคุณเถ้าแก่เป็นพะยาน วันนั้นเห็นจะถูกตีไม่น้อย อีกเรื่อง ๑ จะเล่ารู้สึกละอายอยู่บ้าง

คือมีใครส่งขวดหมึกอันเป็นของคิดขึ้นใหม่มาถวายทูลกระหม่อม จากต่างประเทศใบ ๑ ขวดหมึกนั้นทำเป็นรูปหอยโข่งพลิกตัวได้บนที่ตั้ง เวลาไม่ใช้ก็พลิกปากหอยเข้าไปเสียข้างหลัง เป็นอันปิดรักษาหมึกไว้เองไม่ต้องมีฝาขวด ถ้าจะใช้หมึกพลิกหอยให้ปากออกมาข้างหน้า หมึกก็มาอยู่ที่ปากหอยนั้นไม่ต้องจุ้มปากกาลงไปลึก ทูลกระหม่อมโปรดขวดหมึกนี้ ตั้งไว้บนโต๊ะทรงพระอักษร วันหนึ่งเสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคมเวลาบ่าย จะโปรดให้ผู้ใดผู้หนึ่งดูขวดหมึกนั้น มีรับสั่งใช้ให้ฉันกลับเข้ามายกออกไปถวาย ฝ่ายตัวฉันไม่รู้กลไกของขวดหมึก พอยกขึ้นตัวหอยก็พลิกกลับออกมา หมึกหกราดถาดที่รองนองไปทั้งนั้น ฉันตกใจราวกับจะสิ้นชีวิต ด้วยรู้ว่าคงถูกทูลกระหม่อมกริ้ว แต่มิรู้ที่จะทำประการใด ก็ยกขวดหมึกเดินต่อไปยังไม่ทันออกข้างหน้าพบเจ้าพี่ทองแถมถวัลยวงศ์ (คือ กรมหลวงสรรพสาตร์ศุภกิจ) วิ่งกระหืดกระหอบมา ดูเหมือนกำลังจะตกพระทัยด้วยเสด็จขึ้นไปช้า ไม่ทันตามเสด็จออก ตรัสถามฉันว่าทูลกระหม่อมเสด็จอยู่ที่ไหน ฉันบอกว่าประทับอยู่พระที่นั่งอนันตสมาคม แล้วเลยส่งขวดหมึกวานให้ท่านเอาไปถวาย เจ้าพี่ทองแถมก็รับเอาไปด้วยความยินดี ไปถูกกริ้วองมทีเดียว ส่วนตัวฉันเองพอขวดหมึกพ้นมือไป ก็รีบกลับมาเรือนเลยรอดตัว เรื่องขวดหมึกนี้เลยเป็นเรื่องสำหรับเจ้านายพี่น้องล้อเจ้าพี่ทองแถมกับตัวฉันต่อมาอีกช้านาน

เรื่องตามเสด็จทูลกระหม่อมนั้น แต่พอฉันขึ้นเฝ้าได้เสมอ ในไม่ช้าก็ตามเสด็จออกข้างหน้า เพราะเจ้าพี่โสมกับเจ้าพี่สีนากท่านคอยประคับ

ประคองดังกล่าวมาแล้ว ถ้าเสด็จทรงพระราชดำเนินไปใกล้ ๆ เจ้าพี่ท่านจูงไป ถ้าทรงพระราชดำเนินไปทางห่างไกล เช่นเสด็จไปวัดราชประดิษฐ์ฯ เป็นต้น มหาดเล็กเขาก็อุ้มไป พวกมหาดเล็กที่เคยอุ้มฉันมาได้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ในรัชกาลที่ ๕ มีหลายคน ควรจะกล่าวถึงโดยเฉพาะคือ เจ้าพระยาสุรพันธพิสุทธิ (เทศ บุนนาค) เพราะได้มาอยู่ในกระทรวงมหาดไทยด้วยกันเมื่อฉันเป็นเสนาบดี และตัวท่านเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี ท่านยังเคยล้อเลียกว่าเคยอุ้มฉันมาแต่เล็ก ถ้าเสด็จไปด้วยมีขบวนแห่มักทรงพระราชยาน[๑] แต่แรกฉันขึ้นวอพระที่นั่งรองตามเสด็จครั้นต่อมาเมื่อพระเจ้าลูกยาเธอที่เคยขึ้นพระราชยานรุ่นก่อนทรงพระเจริญพระองค์หนักเกินขนาด โปรดให้เปลี่ยนชุดใหม่ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ฉันขึ้นพระราชยานตั้งแต่อายุได้ ๕ ขวบ มาจนสิ้นรัชกาล พระเจ้าลูกเธอที่ได้ขึ้นพระราชยานเป็นชุดเดียวกันรวม ๔ พระองค์ คือ สมเด็จพระศรีพัชรินทรฯ กับสมเด็จพระพันวัสสาฯ สองพระองค์นี้ประทับบนพระเพลา หรือถ้าไปทางไกลก็ประทับข้างซอกพระขนอง กรมพระสมมตอมรพันธุ์กับตัวฉันนั่งเคียงกันข้างหน้าที่ประทับ เรื่องขึ้นพระราชยาน ฉันจำได้ไม่ลืมเพราะเคยตกพระราชยานครั้ง ๑ เมื่อไปตามเสด็จงานฉลองวัดหงส์ในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ ขากลับเสด็จขึ้นพระราชยานที่ท่าราชวรดิษฐ์ เห็นจะเป็นด้วยฉันง่วงนั่งหลับมาในพระราชยาน เมื่อผ่านประตูกำแพงแก้วพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาททางด้านตะวันออก พอคนหามพระ

๑. ประเพณีเสด็จทรงพระราชยานมาเลิกเมื่อเปลี่ยนเป็นใช้รถในรัชกาลที่ ๕ ตัวอย่างพระราชยานเมื่ออยู่ในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร

ราชยานลงบันได ข้างหน้าพระราชยานต่ำลง ฉันก็พลัดตกลงมา จมื่นจง (โต ซึ่งภายหลังได้เป็นที่พระยาบำเรอภักดิ์ แล้วเลื่อนเป็นพระยาวิเศษสัจธาดาในรัชกาลที่ ๕) อุ้มส่งขึ้นไปนั่งอย่างเดิม ไม่ได้เจ็บปวดชอกช้าอันใด แต่เมื่อทูลกระหม่อมมาตรัสเล่าที่ข้างใน แม่ตกใจกลัวจะเกิดอัปมงคลถึงให้ทำขวัญกันเอะอะ เรื่องตกพระราชยานนี้ชอบกล เจ้าพี่ท่านได้ขึ้นพระราชยานมาก่อนบางพระองค์ก็เคยตก ใครตกก็เป็นจำได้ไม่ลืม เพราะนาน ๆ จะมีสักครั้ง ๑ แต่ประหลาดที่มามีเหตุเช่นนั้นแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ) ในรัชกาลที่ ๕ ครั้งตามเสด็จไปวัดกลางเมืองสมุทรปราการ เวลานั้นฉันเป็นราชองครักษ์ เดินแซงไปข้างพระราชยาน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ ขึ้นพระราชยานแต่พระองค์เดียว ประทับที่พระยี่ภู่ข้างหน้าที่ประทับ เมื่อขบวนแห่เสด็จถึงวัดจะไปที่หน้าพระอุโบสถ แต่พอผ่านศาลาโรงธรรมที่พวกพ่อค้าตั้งแถวคอยเฝ้า มีผู้ชูฎีกาทูลเกล้า ฯ ถวาย ตำรัสสั่งให้หยุดพระราชยานเพื่อจะทรงรับฎีกา สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ เห็นจะกำลังเผลอพระองค์ พอพระราชยานหยุดชะงักก็พลัดตกลงไปข้างหน้า เป็นครั้งหลังที่สุดที่เจ้านายตกพระราชยาน การเสด็จประพาสของทูลกระหม่อมนั้น บางวันทรงรถในเวลาบ่าย รถพระที่นั่งที่ทรงในสมัยนั้นเป็นรถ ๒ ล้อมีประทุน อย่างที่เรียกในภาษาอังกฤษว่า Buggy เทียมม้าเดี่ยว บางวันโปรดให้ฉันตามเสด็จขึ้นรถพระที่นั่ง เจ้าพี่ขึ้นใหญ่ท่านนั่งสองข้างพระองค์ ฉันนั่งตรงที่ห้อยพระบาท ต้องก้มหัวหลีกสายบังเหียนซึ่งทรงขับม้าอยู่เสมอ ใน

สมัยนั้นเริ่มมีเรือไฟชื่อ เจ้าพระยา เดินเมล์และรับส่งสินค้าในกรุงเทพ ฯ กับเมืองสิงคโปร์ ๑๕ วันมาถึงกรุงเทพ ฯ ครั้ง ๑ วันใดเรือเมล์มาถึง ทูลกระหม่อมก็ติดพระราชธุระ ทรงหนังสือซึ่งใคร ๆ มีมาถวายจากต่างประเทศ และทรงเขียนลายพระราชหัตถเลขาตอบ หรือที่จะมีไปถึงต่างประเทศ ราว ๓ วันจึงเสร็จพระราชธุระ ในระหว่าง ๓ วันนั้นมักไม่เสด็จประพาสและไม่โปรดให้ใครรบกวน จนพวกข้าเฝ้าทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในเข้าใจกัน พอได้ยินว่าเรือเจ้าพระยามาถึง ก็ระวังไม่ให้มีอันใดกวนพระราชหฤทัย ในพวกเด็ก ๆ เช่นตัวฉันแม้ถูกห้ามมิให้เข้าไปใกล้ที่ทรงพระอักษร แต่เมื่อรู้ว่าเรือเจ้าพระยาเข้ามาถึงก็พากันยินดีด้วยมักมีผู้ส่งของเข้ามาถวายทูลกระหม่อม บางทีมีของเล่นแปลก ๆ ได้พระราชทานเนือง ๆ ของประหลาดอย่างหนึ่งนั้น คือ น้ำแข็ง ดูเหมือนจะเพิ่งทำได้ที่เมืองสิงคโปร์ไม่ช้านัก มีผู้ส่งแท่งน้ำแข็งใส่หีบกลบขี้เลื่อยมาถวายเนือง ๆ ได้น้ำแข็งมาเมื่อใด ก็มักโปรดให้แจกเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ พวกที่เพิ่งได้เห็นน้ำแข็งชั้นเด็ก ๆ เช่นตัวฉัน ชอบต่อยออกเป็นก้อนเล็กๆ อมเล่นเย็นเฉียบสนุกดี พวกที่เป็นชั้นผู้ใหญ่ดูมิใคร่มีใครชอบ มักบ่นกันว่ากินน้ำแข็งปวดฟัน และยังมีพวกคนแก่ที่เป็นแต่ได้ยินว่าแจกน้ำแข็งไม่เชื่อว่าน้ำ กะซิบกันว่า "จะปั้นน้ำเป็นตัวอย่างไรได้" ด้วยมีในคำสุภาษิตพระร่วงว่า "อย่าปั้นน้ำเป็นตัว" หมายความห้ามมิให้ทำอะไรผืนธรรมชาติ หรืออีกนัยหนึ่งกล่าวแต่ว่า *ปั้นน้ำเป็นตัว* หมายความติเตียนว่าแกล้งปลูกเท็จให้เป็นจริง เคยได้ยินกันชินหูมาแต่โบราณ โรง

ทำน้ำแข็งเพิ่งมามีขึ้นในประเทศนี้ต่อเมื่อรัชกาลที่ ๕ นอกจากของที่ส่งมาจาก *เมืองนอก* บางทีทูลกระหม่อมเสด็จประพาสเวลาบ่าย ไปแวะห้างฝรั่งซึ่งตั้งอยู่ที่ตึกหน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ หรือเสด็จแวะตามร้านทรงซื้อของเล่นหรือของกินมาแจกพระเจ้าลูกเธอ เพราะฉะนั้นในพวกชั้นเล็กถึงจะได้ตามเสด็จหรือไม่ได้ตาม ก็อยากให้เสด็จประพาสด้วยกันทุกพระองค์

ฉันเคยตามเสด็จทูลกระหม่อมไปหัวเมืองหลายครั้ง ครั้งแรกไปถึงพระนครศรีอยุธยาเมื่อคราวอดนมที่เล่ามาแล้ว ครั้งที่ ๒ แม่เล่าว่าได้ตามเสด็จไปในเรือกำปั่นไฟพระที่นั่งจนถึงเขาธรรมามูล เมืองชัยนาท[๑] ต่อมาอีกครั้ง ๑ ได้ตามเสด็จไปลองเรือไฟ (ดูเหมือนจะเป็นเรือ *อัคเรศร์รัตนาศน์* ที่เอมปเรอนะโปเลียนที่ ๓ ถวาย) ออกไปถึงปากอ่าว ฉันได้เห็นทะเลเป็นครั้งแรก จำได้เพราะเห็นปลากะเบนบินประหลาดติดตา ต่อมาได้ตามเสด็จไปพระปฐมเจดีย์ เสด็จไปครั้งนั้นทรงเรือกำปั่นไฟจักรข้างขนาดย่อมไปทางคลองมหาสวัสดิ์ซึ่งเพิ่งขุดใหม่ยังเป็นคลองใหญ่ ในคราวนั้นฉันไปถูกเรียกเป็นพะยานให้เบิกความเรื่องเจ้าพี่พระองค์ ๑ ในชั้นเล็กด้วยกัน ไปหกล้มประชวรฟกช้ำ มีการไต่สวนว่าหกล้มเพราะเหตุใด จึงจำได้ถนัด

ฉันมาได้ความยกย่องเนื่องในการตามเสด็จครั้งหนึ่ง เมื่ออายุได้ ๖ ขวบในปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ ปีนั้นมีการเสด็จออกรับแขกเมืองอย่าง

---

๑. ในจดหมายเหตุบางกอกคาเลนดาร์ของหมอบรัดเล ว่าเสด็จไปเมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙

เต็มยศ[1] ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม เวลาเสด็จออกรับแขกเมืองนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับพระราชบัลลังก์ตรงกลาง ชุนนางเฝ้าทางด้านหน้า เจ้านายต่างกรมรัชกาลอื่นเฝ้าทางด้านเหนือ พระเจ้าลูกยาเธอชั้นผู้ใหญ่ มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหัวหน้า เฝ้าทางด้านใต้ ที่โสกันต์แล้วแต่งพระองค์ฉลองพระองค์ครุยอย่างเจ้านายผู้ใหญ่ ที่ยังไม่ได้โสกันต์แต่งพระองค์ทรงเกี้ยวและอาภรณ์ตามแบบพระราชกุมารที่ยังเยาว์วัย ประทับบนเบาะและมีเครื่องยศตั้ง[2] วันนั้นฉันตามไปส่งเสด็จทูลกระหม่อมถึงหลังพระทวารทางเสด็จออก แล้วเกิดอยากเห็นการออกแขกเมือง จึงลอบออกพระทวารทางด้านใต้ไปแอบเสามองดูอยู่ข้างหลังที่เหล่าเจ้าพี่ท่านประทับ เผอิญทูลกระหม่อมชำเลืองพระเนตรมาเห็น พอเสด็จขึ้นตรัสถามฉันว่า "ลูกดิศอยากออกแขกเมืองกับเขาบ้างหรือ" ฉันกราบทูลว่า "อยาก" ทูลกระหม่อมมาตรัสเล่าให้คุณป้าเที่ยงฟัง แล้วดำรัสสั่งว่าถ้าเสด็จออกแขกเมืองคราวหน้า ให้ฉันไปนั่งข้างท้ายแถวเจ้าพี่ แต่พานทองเครื่องยศที่ใช้กันนั้นโตเกินตัวฉันนัก ให้คุณป้าเที่ยงหยิบพานทองขนาดย่อมของสมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ ซึ่งอยู่ในที่มาเป็นพานเครื่องยศไปตั้งสำหรับตัวฉัน แต่เผอิญเวลานั้นจวนสิ้นรัชกาลอยู่แล้ว ไม่มีแขกเมืองต่างประเทศมาเฝ้าอีกในกรุงเทพ ฯ ฉันก็เลย

---

๑. ในจดหมายเหตุบางกอกริคอเดอร์ของหมอบรัดเล ว่าแขกเมืองโปรตุเกศ เป็นเจ้าเมืองมาเกา ชื่อ ดองโยเส ฮอร์ตา

๒. การเสด็จออกรับแขกเมืองเต็มยศในพระที่นั่งอนันตสมาคม มีรูปเขียนเสด็จออกรับแขกเมืองฝรั่งเศสติดอยู่ในห้องพระโรงกลางพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ไม่ได้ออกแขกเมือง ถึงกระนั้นก็ได้พระราชทานเบี้ยหวัดเพิ่มขึ้นถึงชั้นสูง ในปีนั้น

ตั้งแต่อายุย่างเข้า ๖ ขวบ ฉันเข้าออกนอกในได้โดยลำพัง ไม่ต้องมีใครควบคุม แม่ก็ไม่ห้าม เห็นจะเป็นด้วยท่านใคร่จะให้กล้า แต่เมื่อกลับไปเรือนต้องไปเล่าให้ท่านฟังทุกวันว่าที่ไหนบ้าง ฉันชอบออกไปคอยตามเสด็จประพาสในตอนบ่าย เป็นเหตุให้คุ้นเคยกับข้าราชการนอกจากมหาดเล็กออกไปอีกหลายคน บางวันพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงคฤทธิ์ (เมื่อยังเป็นหม่อมเจ้า) ผู้เป็นอธิบดีกรมม้าและรถพระที่นั่ง ท่านอุ้มเอาขึ้นหัดนั่งหลังม้า บางวันก็เลยไปเที่ยวที่ห้องอาลักษณ์ วันหนึ่งไปเห็นอาลักษณ์เขาเขียนหนังสือด้วยปากกาฝรั่ง (คือปากกาเหล็กเช่นเราใช้กันเป็นสามัญทุกวันนี้) นึกชอบ บอกเขาว่าอยากหัดเขียนบ้าง อาลักษณ์คนนั้นใจอารี ให้ปากกาฝรั่งมีด้ามไม้อัน ๑ (ราคาว่าอย่างทุกวันนี้เห็นจะราว ๑๐ สตางค์) ฉันถือเชิดชูกลับมาเรือนด้วยความยินดี พอแม่เห็นก็ขนาบขนานใหญ่ ด้วยท่านสั่งกำชับอยู่เสมอ ให้รักษาความประพฤติ ๓ ข้อ คือ ไม่ให้มักได้ ไม่ให้ตะกลาม และไม่ให้พูดปด ท่านว่าฉันไม่ควรจะไปขอปากกามาจากอาลักษณ์ แล้วบังคับให้คนคุมตัวฉันเอาปากกาไปคืน ก็เลยไม่ได้หัดเขียนอย่างอาลักษณ์ ถึงหัดก็เห็นจะเหลว มาถึงตอนปีเถาะมีที่ชอบไปขึ้นใหม่อีกแห่ง ๑ ด้วยตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลาผนวชจากสามเณร เสด็จมาประทับที่พระตำหนักสวนกุหลาบ

๑. บิดาเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ หม่อมราชวงศ์หลาน กุญชร

อยู่ทางด้านใต้ใกล้กับบริเวณพระอภิเนาวนิเวศน์ เจ้านายมักเสด็จไปประชุมที่นั่นในเวลาก่อนเข้าเฝ้า ฯ หรือเมื่อเฝ้าแล้ว มิใคร่ขาด พวกเจ้านายชั้นเล็กเช่นตัวฉันก็มักไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนกลางวันเมื่อเฝ้าทูลกระหม่อมแล้ว ยังจำได้ถนัดว่าเมื่อแรกฉันไปเฝ้านั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตัดเสื้อสักหลาดสีเขียวเป็นรูปเสื้อแยกเกตอย่างฝรั่งพระราชทานตัว ๑ รู้สึกว่าได้ของสมัยใหม่ชอบใจนี่กะไร แต่นั้นก็ไปสวนกุหลาบเสมอ เวลานั้นเจ้าพระยานรรัตนราชมานิตยังเป็นนายเวร (โต) เกิดมีมิตรจิต เอาเป็นธุระประคับประคอง ยังเล่าจนเมื่อเป็นเจ้าพระยาว่ามูลเหตุที่ท่านจะชอบฉันนั้น เพราะฉันจำท่ากุลาตีไม้ได้ (เห็นจะได้เห็นเมื่องานพระเมรุกรมหมื่นมเหศวรศิวิลาส) แล้วไปเต้น ถัดทา อวดท่านที่สวนกุหลาบ เรื่องนี้ยังลำเลิกจนในรัชกาลที่ ๖ เมื่อท่านป่วยหนัก วันฉันไปเยี่ยมท่านเป็นครั้งที่สุด

ฉันได้ตามเสด็จทูลกระหม่อมเป็นครั้งที่สุด เมื่อเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยอุปราคาที่ตำบลหว้ากอ แขวงจังหวัดประจวบคีรีขันธ์ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ เวลานั้นอายุพอย่างเข้า ๗ ขวบ การที่เสด็จไปครั้งนั้นนับเป็นเรื่องสำคัญในพงศาวดาร ด้วยเป็นเหตุให้ทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคต แต่ข้อนี้ก็มิได้มีใครคาดในเวลานั้น แต่มักพอใจกล่าวกันเมื่อภายหลังด้วยความอาลัย ว่าถ้าไม่เสด็จไปทอดพระเนตรสุริยอุปราคาที่หว้ากอ ทูลกระหม่อมก็จะยังเสด็จอยู่ต่อมา ชวนให้ผู้ที่ไม่รู้เรื่องจริงเข้าใจว่าไม่พอที่จะเสด็จไปเหตุใดทูลกระหม่อมจึงเสด็จไปหว้ากอครั้งนั้น แม้เจ้านายที่เป็นลูกเธอก็

มาทราบชัดเจนต่อภายหลัง ด้วยได้ฟังสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ท่านประทานอธิบายให้เข้าพระทัย ว่าตามตำราโหราศาสตร์ของไทยนั้นว่าสุริยอุปราคาไม่เป็นวิสัยที่จะมืดหมดดวงได้เหมือนจันทรอุปราคา พวกโหรเชื่อกันมาอย่างนั้นแต่โบราณ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาวิชาโหราศาสตร์ เชี่ยวชาญทั้งอย่างไทยและอย่างฝรั่ง จนถึงวัดแดดวัดดาวได้มาแต่ยังทรงผนวช ถึงกระนั้นก็ยังไม่เกิดปัญหาเรื่องสุริยอุปราคาหมดดวง มาจนปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ทรงคำนวณว่าจะเห็นสุริยอุปราคาหมดดวงในประเทศสยามเป็นครั้งแรกในปีนั้น ตรัสบอกพวกโหรไม่มีใครเชื่อด้วยผิดตำรา สมเด็จกรมพระยาบำราบ ฯ ตรัสเล่าในส่วนพระองค์ว่า "ฉันเองก็ไม่เชื่อท่าน แต่หากเกรงพระราชหฤทัย ก็เออออวยไปด้วยเช่นนั้น" แต่สุริยอุปราคาครั้งนั้นดูในกรุงเทพ ฯ จะไม่เห็นมืดหมดดวง จะเห็นได้แต่ในท้องที่ใกล้เมืองประจวบคีรีขันธ์ อันตำบลหว้ากออยู่ตรงเส้นกลางทางโคจรของสุริยอุปราคา จึงต้องเสด็จไปทอดพระเนตรถึงที่นั้น ทรงชักชวนบรรดาผู้เชี่ยวชาญโหราศาสตร์ทั้งพระและคฤหัสถ์ให้โดยเสด็จด้วย เล่ากันว่าทูลกระหม่อมทรงทรมานพระองค์ด้วยการคำนวณสุริยอุปราคาครั้งนั้นมากตั้งแต่ก่อนเสด็จไป ด้วยทรงเกรงว่าจะพลาดพลั้งไม่เห็นมืดหมดดวง หรือไม่ตรงเวลานาทีทรงพยากรณ์ ก็จะละอายพวกโหร เพราะทรงทราบอยู่ว่าไม่มีผู้ใดเชื่อ การเสด็จไปหว้ากอครั้งนั้นยังมีการสำคัญอีกอย่าง ๑ ด้วยมีพวกนักปราชญ์ทั้งฝรั่งเศสและอังกฤษขอมาดูเซอร์แฮรีออดเจ้าเมืองสิงคโปร์ก็จะมาเฝ้าด้วยกันกับภรรยา เพื่อดูสุริย

อุปราคา ณ ตำบลหว้ากอด้วย จึงต้องเตรียมการเสด็จไปครั้งนั้นผิดกับครั้งอื่นแต่หนหลัง ถ้าว่าเฉพาะแต่ที่ตัวฉันจำได้ ตั้งแต่รู้ว่าทูลกระหม่อมได้ทรงเลือกตัวฉันให้ไปตามเสด็จด้วย ก็ยินดีเหลือล้น เพราะนิสัยชอบเที่ยวดูเหมือนจะมีขึ้นบ้างแล้ว ทั้งครั้งนั้นได้พระราชทานเครื่องแต่งตัวและการ์ดชื่อพิมพ์ใส่ซองเงินสำหรับรับแขกเมืองแปลกกับตามเสด็จคราวก่อน ๆ เมื่อตามเสด็จไปในเรือพระที่นั่ง อัครราชวรเดช[๑] เห็นจะเป็นเพราะข้างในห้องแน่นกันนัก ตัวฉันกับเจ้าน้องหญิงแขไขดวง (ซึ่งเป็นธิดาคุณบ้าเที่ยง) ถูกส่งตัวออกไปนอนกับคุณตาข้างท้ายเรือ ด้วยในเวลานั้นคุณตาเป็นผู้บัญชาการทหารบก จึงมีหน้าที่คุมทหารรักษาพระองค์ไปในเรือพระที่นั่ง เมื่อเรือแล่นออกทะเลไป ทูลกระหม่อมเสด็จไปที่ดาดฟ้าตอนท้ายเรือ เยี่ยมพระองค์มาตรัสถามฉันกับองค์แขว่าเมาคลื่นหรือไม่เมา ต่างกราบทูลว่าไม่เมาทั้ง ๒ คน (พวกผู้ใหญ่เขาว่าที่แท้นั้นตัวฉันมีอาการเมาคลื่นอยู่บ้าง แต่หากแข็งใจทูลไปว่าไม่เมา) อย่างไรก็ดีทราบว่าในลายพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานมากรุงเทพ ฯ ทรงติเตียนคนตามเสด็จที่ไปเมาคลื่น ตรัสอ้างว่าแต่เด็ก ๆ เช่นฉันกับองค์แขยังไม่เมา แต่ที่จริงคลื่นก็เห็นจะไม่มีเท่าใดนัก ด้วยเป็นฤดูลมตะวันตกเฉียงใต้พัดออกมาจากฝั่ง ถึงกระนั้นผู้ที่แพ้คลื่นทะเลในสมัยนั้นยังมีมาก เป็นต้นว่าสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ได้เคยตามเสด็จไปถูกคลื่นครั้งหนึ่งแล้วก็ไม่เสด็จไปทะเล

---

๑. เสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๘ สิงหาคม เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม รวมเวลาที่เสด็จไปครั้งนั้น ๑๖ วัน

อีก ตามเสด็จคราวนี้ก็สู้ทรงช้างตั้งแต่เมืองเพชรบุรี เดินบกลงไปจนถึงตำบลหว้ากอ ทูลกระหม่อมเสด็จไปแวะประพาสที่บางแห่งในระยะทาง มีที่แหลมเขาตะเกียบเป็นต้น ฉันจำได้ว่าตามเสด็จขึ้นบก พวกเด็กชาอุ้มไป ไปพบวัวฝูงของชาวบ้านเขาต้อนมา กลัววัวมันจะขนนี่กะไร ไปถึงภูเขาแห่งหนึ่งมีอ่างหินขังน้ำฝนไว้ในนั้น ทูลกระหม่อมไปประทับที่ริมอ่าง แล้วทรงตักน้ำมาทำน้ำมนต์ประพรมเจ้าลูกเธอ ภูเขาที่ว่านี้มิใช่อื่น คือ "เขาลาด" นั่นเอง ทุกวันนี้ยังงามดีเป็นที่เที่ยวแห่ง ๑ ของผู้ที่มาหัวหิน อ่างหินนั้นก็ยังปรากฏอยู่ที่เชิงเขา เสด็จขึ้นบกอีกแห่ง ๑ ที่คุ้งมะนาว (อันเป็นที่ตั้งสาขากรมอากาศยานบัดนี้) อยู่ข้างใต้อ่าวเกาะหลักอันเป็นที่ตั้งเมืองประจวบคีรีขันธ์ ทูลกระหม่อมทรงม้าพระที่นั่ง ตัวฉันขี่คอเด็กชาตามเสด็จไปจนถึงพลับพลาที่หว้ากอ ระยะทางสัก ๒๐๐ เส้น พลับพลาตั้งต่อชายหาดที่ริมทะเล เขาว่าที่ตรงนั้นเป็นดงตะเคียน[๑] จึงเป็นเหตุให้เกิดเจ็บไข้ เมื่อมาคิดดูในชั้นหลังก็ชอบกล ทางโคจรของดวงอาทิตย์ที่จะเห็นสุริยอุปราคามืดหมดดวงได้ในครั้งนั้น คงมีเขตออกไปทั้งข้างเหนือข้างใต้ของเส้นศูนย์กลางที่อยู่ตรงตำบลหว้ากอ[๒] ถ้าหากตั้งพลับพลาที่อ่าวมะนาวซึ่งอยู่เหนือหว้ากอขึ้นมาเพียง ๒๐๐ เส้น ก็จะพ้นที่มีความไข้ และคงเห็นสุริยอุปราคามืดหมดดวงได้เหมือนกัน ก็แต่ในสมัยนั้น ทางชายทะเลบึกษ์ใต้ยังมิใคร่มีใครได้ไปเที่ยวเตร่รู้เห็นภูมิลำเนา เพราะทางคมนาคม

---

๑. เมื่อฉันว่าการมหาดไทย ได้ให้ไปตรวจว่าจะมีสิ่งสำคัญอันใดเหลืออยู่บ้างหรือไม่ ได้รับรายงานว่ามีฐานก่ออิฐถือปูน (เห็นจะเป็นที่ตั้งกล้องส่อง) เหลืออยู่แห่ง ๑ ฉันได้สั่งให้รักษาไว้

๒. เช่นสุริยอุปราคาคราว พ.ศ ๒๔๗๖ เส้นศูนย์กลางอยู่ที่ตำบลหัวหิน แต่อาจจะเห็นหมดดวงได้ตั้งแต่เขาทะโมนแขวงจังหวัดเพชรบุรี ลงไปจนถึงเมืองประจวบคีรีขันธ์

ยังลำบาก จึงเอาแต่คติทางโหราศาสตร์เลือกที่ตั้งพลับพลาที่ตำบลหว้ากอ ความทรงจำในเวลาเมื่ออยู่ที่หว้ากอครั้งนั้น นึกหาเรื่องอะไรที่เป็นแก่นสารไม่ได้ด้วยเป็นเด็ก จำได้แต่ว่าชอบวิ่งเล่นกับเจ้านายพี่น้องที่ลานหน้าพลับพลา และจำได้ว่าได้ไปยืนเข้าแถวรับเซอร์แฮรีออดกับภรรยาเมื่อเข้าไปเฝ้าข้างใน ได้จับมือกับฝรั่งเป็นครั้งแรก และเซอร์แฮรีออดให้รูปฉายาลักษณ์ของตนแผ่น ๑ ยังรักษามาอีกช้านาน ส่วนเรื่องสุริยอุปราคานั้น เกือบไม่ได้เอาใจใส่ที่เดียว จำได้แต่ว่ามีโรงตั้งกล้องส่องที่หน้าพลับพลา กล้องส่องจะเป็นอย่างไรก็จำไม่ได้ พวกฉันได้แจกแต่กะจกสีคล้ำแผ่นเล็ก ๆ สำหรับให้ส่องดูดวงอาทิตย์ และจำได้ว่าเมื่อหมดดวงนั้นมืดถึงแลเห็นดาวในท้องฟ้า แต่พ้องตามที่เล่ากันว่าทูลกระหม่อมทรงบีติยินดีมาก ด้วยได้จริงดังทรงคำนวณหมดทุกอย่าง และพวกโหรบรรดาที่ตามเสด็จไป (ซึ่งเชื่อตำราว่าจะหมดดวงไม่ได้นั้น) ก็พากันพิศวงงงงวย นัยว่าถึงพระยาโหราธิบดี (เถื่อน) เมื่อเป็นหลวงโลกทีปก็พอเห็นหมดดวงก็ร้อง "พลุบ" ออกไปดัง ๆ โดยลืมว่าอยู่ใกล้ที่ประทับ

เมื่อเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ได้สัก ๗ วัน มีงานสมโภชพระแก้วมรกต ฉันจำได้ว่าตามเสด็จทูลกระหม่อมไปทอดพระเนตรโขน ณ พระที่นั่งไชยชุมพล ได้เห็นทูลกระหม่อมเป็นครั้งที่สุดในวันนั้น พอกลับมาก็ล้มเจ็บเป็นไข้ป่าด้วยกันทั้งแม่และตัวฉัน แต่เห็นจะไม่เป็นอย่างแรง ถึงกระนั้นก็ต้องนอนแซ่วอยู่กับเรือนเกือบเดือน ได้รู้แว่ว ๆ ว่าทูลกระหม่อมประชวร

๑. เพิ่งมาเห็นกล้องส่องนั้นตระหนักที่วังไกลกังวล เมื่อเอาไปตั้งถวายพระยาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรสุริยอุปราคาเมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ด้วยตรัสบอกว่า "กล้องของทูลกระหม่อมปู่"

พออาการฟื้นขึ้นทูลกระหม่อมก็เสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๑ เมื่อรู้ข่าวพากันตกใจสิ้นสติอารมณ์แม้แต่จะร้องไห้ก็ไม่ออก จนเขาพาขึ้นไปสรงน้ำพระบรมศพจึงได้ร้องไห้ ได้ยินเขาเล่าให้ฟังเมื่อภายหลังว่าในเวลาเมื่อทูลกระหม่อมประชวรอยู่นั้น ตรัสห้ามไม่ให้พระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์เข้าไปให้ทอดพระเนตรเห็น เพื่อจะทรงระงับความอาดูรด้วยห่วงใย ถึงกระนั้นก็ปรากฏในจดหมายเหตุเรื่องประชวรว่าทรงเป็นห่วงพระเจ้าลูกเธอมาก ถึงมีพระราชดำรัสฝากฝั่งปรากฏในจดหมายเหตุดังคัดมาลงต่อไปนี้

ถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลาโมงเช้า ดำรัสสั่งให้พระยาบุรุษ ฯ ออกไปเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก เข้าไปเฝ้าถึงข้างพระที่พระบรรทม มีพระราชดำรัสว่าเห็นจะเสด็จสวรรคตในวันนั้น ท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ทำนุบำรุงประคับประคองกันมา บัดนี้กาลจะถึงพระองค์แล้ว ขอลาท่านทั้งหลายในวันนี้ ขอฝากพระราชโอรสธิดาอย่าให้มีภัยอันตรายหรือเป็นที่กีดขวางในการแผ่นดิน ถ้าจะมีความผิดสิ่งไรเป็นข้อใหญ่ ขอแต่ชีวิตไว้ ให้เป็นแต่โทษเนรเทศ ขอให้ท่านทั้ง ๓ จงเป็นที่พึ่งแก่พระราชโอรสธิดาต่อไปด้วยเถิด ท่านทั้ง ๓ เมื่อได้ฟังก็พากันร้องไห้สะอื้นอาลัย จึงดำรัสห้ามว่าอย่าร้องไห้ ความตายไม่เป็นอัศจรรย์อันใด ย่อมมีย่อมเป็นเหมือนกันทุกรูปทุกนาม ผิดกันแต่ที่ตายก่อนและตายทีหลัง แต่ก็อยู่ในต้องตายเหมือนกันทั้งสิ้น บัดนี้เมื่อกาลมาถึงพระองค์เข้าแล้ว จึงได้ลาท่านทั้งหลาย

ข้างฝ่ายพระราชโอรสธิดาทั้งปวง ก็รู้สึกกันมาแต่ยังทรงพระเยาว์จนเติบใหญ่ทุกพระองค์ ว่าในความรักลูกแล้วจะหาผู้ใดที่รักยิ่งกว่าทูล

กระหม่อมเห็นจะไม่มี เพราะฉะนั้นความรักทูลกระหม่อมจึงตรึงอยู่ในพระหฤทัยด้วยกันทั้งนั้น จะยกตัวอย่างดังเช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกรมหลวงสมรรัตน์ ฯ ทั้งสองพระองค์นี้ ทูลกระหม่อมทรงใช้ชิดติดพระองค์อยู่เป็นนิจ เมื่อถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับ ณ ที่ใด ๆ ในห้องที่บรรทมคงมีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เคยมีพระราชดำรัสแก่ฉันว่า "ถ้าขาดไปไม่สบายใจ" ฉันจึงทราบว่าพระองค์ทรงติดทูลกระหม่อมถึงปานนั้น กรมหลวงสมรรัตน์ ฯ ก็เป็นทำนองเดียวกัน เมื่อเสด็จออกไปอยู่ที่วังวรดิศ ก็มีพระบรมรูปทูลกระหม่อมไว้กับพระองค์เสมอ ทูลถามเรื่องแต่ก่อนมา ถ้าเป็นเรื่องเนื่องด้วยทูลกระหม่อมแล้ว ทรงจำได้แม่นยำกว่าเรื่องอื่น เคยมีผู้ถามฉันว่าจำทูลกระหม่อมได้หรือไม่ ข้อนี้ตอบยากอยู่สักหน่อย เพราะพระบรมรูปทูลกระหม่อมมีมากได้เห็นจนชินตา แต่ฉันนึกว่าจำได้ ด้วยเมื่อเสด็จสวรรคตอายุของฉันเข้า ๗ ขวบแล้ว ทั้งได้ตามเสด็จและรับใช้ใกล้พระองค์อยู่ถึง ๓ ปี เป็นแต่ไม่ได้มีโอกาสสนองพระเดชพระคุณทูลกระหม่อมเมื่อยังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่มากเหมือนอย่างเจ้าพี่ท่านเป็นชั้นใหญ่

เมื่อเขียนถึงตรงนี้นึกขึ้นถึงคำราชทูตฝรั่งคนหนึ่งซึ่งเอาใจใส่ศึกษาพงศาวดารประเทศทางตะวันออกนี้ เคยแสดงความเห็นแก่ฉันว่า สังเกตตามเรื่องที่ฝรั่งมาทำหนังสือสัญญาเมื่อรัชกาลที่ ๔ นั้น เมืองไทยใกล้จะเป็นอันตรายมากทีเดียว ถ้าหากไม่ได้อาศัยพระสติปัญญาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไข ประเทศสยามก็อาจจะไม่เป็นอิสระสืบมาได้ คำที่เขาว่านี้พิเคราะห์ในพงศาวดารก็สมจริง ในชั้นนั้นมีประเทศ

ที่เป็นอิสระอยู่ทางตะวันออกนี้ ๕ ประเทศด้วยกัน คือ พม่า ไทย ญวน จีน และญี่ปุ่น นอกจากเมืองไทยแล้วต้องยอมทำหนังสือสัญญาด้วยถูกฝรั่งเอากำลังบังคับทั้งนั้น ที่เป็นประเทศเล็กเช่นพม่าและญวนก็เลยตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเมื่อปลายมือ แม้ที่เป็นประเทศใหญ่หลวงเช่นเมืองจีน ก็จลาจลและลำบากยากเข็ญสืบมาจนทุกวันนี้ กลับเอาตัวรอดได้แต่ประเทศญี่ปุ่น เพราะเขามีคนดีมากและมีทุนมากด้วย ถึงกระนั้นก็ต้องรบราฆ่าฟันกันเองแล้วจึงตั้งตัวได้ มีประเทศสยามประเทศเดียวที่ได้ทำหนังสือสัญญากับฝรั่งโดยฐานเป็นมิตร และบ้านเมืองมิได้เกิดจลาจลเพราะทำหนังสือสัญญา แต่น่าอนาถใจอยู่ที่ทุกวันนี้ผู้รู้พระคุณของทูลกระหม่อมมีตัวน้อยลงทุกที ถึงมีเสียงคนชั้นสมัยใหม่ (แต่มีน้อยคน) กล่าวว่าหนังสือสัญญาที่ทำเมื่อรัชกาลที่ ๔ เสียเปรียบฝรั่งเพราะไทยในสมัยนั้นไม่รู้เท่าถึงการ เมื่อคิดต่อไปในข้อนี้ ดูเป็นโอกาสที่ฉันจะสนองพระเดชพระคุณทูลกระหม่อมได้อีกบ้างเมื่อแก่ชรา ด้วยแถลงความจริงให้ปรากฏ เพราะเมื่อฉันเป็นนายกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร และเป็นนายกราชบัณฑิตยสภาต่อมา ได้อ่านหนังสือเก่าทั้งที่รวบรวมฉบับได้ในประเทศนี้ และที่ได้มาจากต่างประเทศ พบอธิบายเรื่องเนื่องในพระราชประวัติของทูลกระหม่อม ซึ่งยังมิใคร่มีใครทราบหรือทราบแต่เรื่องไม่รู้ถึงต้นเหตุมีอยู่มาก ฉันจึงพยายามแต่งเรื่องพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยอาศัยหนังสือ *พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔* ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กับ*เทศนาพระราชประวัติ* ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์ เป็นโครงเรื่อง แถลงพลความตามอธิบายที่ฉันได้มาทราบเมื่อภายหลัง ไว้ในตอนที่ ๒ และที่ ๓ ของหนังสือนี้

เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อก่อนเสวยราชย์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวเสด็จสมภพในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีขวด วันพฤหัสบดีที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๕๗ ในเวลานั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ยังดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิมครั้งกรุงธนบุรี ด้วยกันกับสมเด็จพระ (ศรีสุริเยนทร) บรมราชชนนี ซึ่งเป็นเจ้าฟ้าฝ่ายใน ด้วยเป็นพระอิศาสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาศรีสุดารักษ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระยศเป็น สมเด็จเจ้าฟ้าหลานเธอ มาตั้งแต่ประสูติจนสิ้นรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระชันษาได้ ๖ ปี ในระหว่างนั้นได้เผ้าและทรงจำพระบรมอัยกาธิราชพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ ด้วยเหตุนี้เมื่อทรงสร้างพระมหาสถูปองค์ที่ ๔ ที่วัดพระเชตุพน ฯ จึงมีพระราชดำรัสสั่งไว้ว่า พระเจ้าแผ่นดินภายหลังไม่ต้องทรงถือเป็นแบบอย่าง เพราะพระเจ้าแผ่นดิน ๔ พระองค์นั้นได้เคยทรงเห็นกันและกัน ดังนี้

ถึงรัชกาลที่ ๒ เสด็จเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ประทับที่ตำหนักแดง (อยู่ตรงที่สร้างตำหนักสมเด็จพระบิดุจฉาเจ้า สุขุมาลมารศรี)

อันสมเด็จกรมพระยาศรีสุดารักษ์กับสมเด็จพระชนนีเคยเสด็จอยู่มาแต่ก่อน[๑] ทรงพระยศเป็น สมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ คนทั้งหลายเรียกกันว่า *ทูลกระหม่อมพ่าพระองค์ใหญ่* แต่มักเรียกกันโดยสะดวกปากกว่า *ทูลกระหม่อมใหญ่* มิฉะนั้นก็เรียกว่า *เจ้าพ่าพระองค์ใหญ่* หรือ *เจ้าพ่าใหญ่* เรียกกันอย่างนี้สืบมาจนเสวยราชย์[๒]

จะกล่าวถึงเรื่องพระราชทานพระนามแทรกลงตรงนี้สักหน่อย ด้วยมีผู้แต่งหนังสือ เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานพระนามว่า *เจ้าพ่ามงกุฎ* มาแต่แรกประสูติ ความจริงจะเป็นอย่างนั้นไม่ได้ ด้วยประเพณีการพระราชทานพระนามเจ้าพ่ามีมาแต่โบราณ พระราชทานต่อเมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี (หรือมิฉะนั้นก็เมื่อโสกันต์) มีพิธีสำหรับการนั้นโดยเฉพาะ คำที่เรียกเมื่อก่อนได้พระราชทานพระนามเป็นแต่คนทั้งหลายเรียกกันโดยสมมุติ เช่นเรียก เจ้าพ่าพระองค์ใหญ่ และพระองค์น้อย เป็นต้น บางทีก็ใช้คำแปลกออกไปตามเหตุ ยกตัวอย่างในครั้งกรุงศรีอยุธยา เช่นเรียกว่า เจ้าพ่าเพชร เจ้าพ่าพร เจ้าพ่ากุ้ง และเจ้าพ่าดอกมะเดื่อ[๓] เป็นต้น

---

๑. เมื่อสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์โปรด ฯ ให้รื้อตำหนักหลังที่เสด็จประทับไปสร้างเป็นตึกในบริเวณนั้น พระราชทานนามว่า พระที่นั่งมูลมณเฑียร เดี๋ยวนี้ย้ายไปปลูกเป็นโรงเรียนอยู่หน้าวัดเชมาภิรตาราม

๒. พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเรียกว่า "ท่านพ่าใหญ่" ฝรั่งเรียกว่า Chow fa yai เจ้าพ่าใหญ่

๓. สันนิษฐานว่า เจ้าพ่าเพชร (คือพระเจ้าท้ายสระ) และเจ้าพ่าพร (คือพระเจ้าบรมโกศ) เห็นจะเรียกพระนามเดิมเมื่อก่อนเป็นเจ้า เจ้าพ่ากุ้งนั้นอาจจะมาแต่นิมิตในปีที่ประสูติ เช่นกุ้งชุมผิดปกติ เหมือนอย่างเจ้าพ่าดอกมะเดื่อมาแต่นิมิตด้วยประสบเวลาต้นมะเดื่อออกดอก อันเป็นของประหลาดมิใคร่จะมี

ประเพณีพระราชทาน พระนามเจ้าฟ้าใน กรุงรัตนโกสินทร์นี้ มีจุดหมายเหตุปรากฏชัด เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จผ่านพิภพ มีพระราชโอรสธิดาเป็นเจ้าฟ้า ๔ พระองค์ ที่ทรงพระเจริญวัยแล้วพระราชทานพระนามเป็นกรมทีเดียว ๓ พระองค์ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร พระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์พระองค์ ๑ เจ้าฟ้าหญิงกรมขุนศรีสุนทรเทพพระองค์ ๑ เจ้าฟ้าพระราชธิดาพระองค์น้อยยังทรงพระเยาว์ พระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้าประภาวดี* ภายหลังจึงสถาปนาเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเทพยวดี ต่อมาเมื่อเสวยราชย์แล้วมีเจ้าฟ้าพระราชธิดาอีกพระองค์๑ พระราชทานพระนามว่าเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี เมื่อรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีพระราชโอรสเป็นเจ้าฟ้าเมื่อก่อนเสวยราชย์ ๒ พระองค์ และมามีพระราชโอรสเมื่อเสวยราชย์แล้วเป็นเจ้าฟ้าอีก ๓ พระองค์ เจ้าฟ้า ๕ พระองค์นั้นเจริญพระชันษาทันรับพระราชทานพระนามในรัชกาลที่ ๒ แต่ ๓ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้รับพระราชทานพระนามเมื่อทำพิธีลงสรงพระองค์ ๑ ต่อนั้นมาพระราชทานพระนามเจ้าฟ้าจุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระองค์ ๑ กับเจ้าฟ้าอาภรณ์อีกพระองค์ ๑ แต่เจ้าฟ้าอีก ๒ พระองค์ยังทรงพระเยาว์ ไม่ทันได้รับพระราชทานพระนามในรัชกาลที่ ๒ เรียกพระนามแต่ว่า เจ้าฟ้ากลาง (คือสมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์) กับเจ้าฟ้าปิ๋ว ๆ สิ้นพระชนม์เสียในรัชกาลที่ ๓ เหลือ

---

๑. ในหนังสือบางเรื่องว่า ประไพวดี

แต่เจ้าฟ้ากลางมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานพระนามว่า เจ้าฟ้ามหามาลา พิเคราะห์ตามเยี่ยงอย่างที่ปรากฏดังกล่าวมา เห็นได้ว่าการพระราชทานพระนามเจ้าฟ้าแต่แรกประสูตินั้น เมื่อรัชกาลที่ ๑ ยังหามีธรรมเนียมไม่ ที่จริงประเพณีพระราชทานพระนามแต่เมื่อแรกประสูติ (ได้เดือนหนึ่ง) เพิ่งมาเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดจะให้คนสมมุติเรียกกันตามชอบใจ เช่นเรียกเจ้าฟ้ากุ้งและเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ จึงพระราชทานนามแต่แรกประสูติ ถึงกระนั้นก็ยังไม่พ้นคนเรียกตามสมมุติ เช่นว่าทูลกระหม่อมใหญ่และทูลกระหม่อมเล็กเป็นต้น ด้วยถือกันว่าเป็นการเคารพ ที่ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระราชทานพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีข้อค้านอีกข้อหนึ่งด้วยเจ้าฟ้าชาย พระเชษฐาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระองค์หนึ่ง พระองค์นั้นเป็น หัวบี่ ก็มิได้พระราชทานพระนาม และไม่มีพระนามปรากฏ เพราะสิ้นพระชนม์เสียแต่เมื่อยังทรงพระเยาว์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เรียกพระนามว่า *เจ้าฟ้าราชกุมาร* อธิบายที่กล่าวมาเป็นหลักฐานให้เห็นว่าที่อ้างว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระราชทานพระนามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ นั้นหามีมูลไม่ ยังมีข้ออื่นอีกซึ่งกล่าวในหนังสือเฉลิมพระเกียรตินั้น ข้อหนึ่งว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรด ฯ ให้เอาเศวตฉัตรไปแขวนตรงที่ประสูติ ข้อนี้ก็เกิดด้วยคน

แต่งเป็นไพร่ ไม่รู้คำอธิบายของคำที่พูดกันว่าเจ้านายประสูติ *ในเศวตฉัตร* หรือ *นอกเศวตฉัตร* อันที่จริงหมายความเพียงว่าประสูติเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสวยราชย์แล้วหรือประสูติเมื่อก่อนเสวยราชย์เท่านั้นเอง ประเพณีเอาเศวตฉัตรไปแขวนสำหรับให้เจ้านายประสูติในร่มเงาหามีไม่ อีกข้อหนึ่งซึ่งว่าเมื่อสมเด็จพระศรีสุริเยนทรประชวรพระครรภ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จไปประทับอยู่ที่ตำหนักแพ ให้ข้าหลวงคอยสืบพระอาการมากราบทูล ข้อนี้ก็เห็นได้ว่าเป็นความเท็จไม่มีมูล ด้วยสมเด็จพระศรีสุริเยนทรเคยมีพระราชโอรสแล้ว หามีเหตุที่จะทรงวิตกไม่ แม้จะมีเหตุถึงต้องทรงพระวิตก ถ้าทรงวิตกมากก็คงเสด็จไปเยี่ยมถึงวัง ถ้าไม่ถึงเช่นนั้นก็คงเป็นแต่โปรด ฯ ให้ข้าหลวงไปสืบพระอาการมากราบทูลที่พระราชวัง เหตุใดจึงจะเสด็จไปประทับให้สืบพระอาการอยู่ครึ่งทางที่ตำหนักแพ ข้อความเหล่านี้เป็นของผู้ที่ไม่รู้ราชประเพณีคิดประดิษฐ์ขึ้นในหนังสือที่ตนแต่ง หวังจะให้คนชมว่ารู้มาก แต่น่าอนาถใจที่มีบุคคลชั้นสูงอันควรจะรู้ว่าเป็นเท็จยอมเชื่อ ถึงคัดเอามาลงในหนังสือที่ตนแต่งพิมพ์ในภายหลัง ฉันได้เคยต่อว่าก็แก้แต่ว่า ถึงไม่จริงนักก็เป็นการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉันเห็นว่าแต่งหนังสือเฉลิมพระเกียรติควรกล่าวแต่ที่เป็นความจริง ถ้าเอาความเท็จมากล่าวหาเป็นพระเกียรติไม่ หนังสือเฉลิมพระเกียรติด้วยความเท็จที่ว่ามามีฉบับพิมพ์แพร่หลายอยู่ ดูเหมือนผู้ที่หลงเชื่อกันว่าจริงก็มีมาก ฉันจึงเห็นควรบอกไว้ให้ทราบ

การศึกษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงพระเยาว์ได้เริ่มเรียนอักขรสมัยในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมฬีโลก ฯ (ร่วมอาจารย์กันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) แต่ยังเสด็จประทับอยู่ในพระราชวังเดิม ครั้นเสด็จเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ก็ทรงศึกษาวิชาความรู้สำหรับพระราชกุมารต่อมา พึงสันนิษฐานได้ว่าวิชาความรู้อย่างใดที่นิยมกันในสมัยนั้นว่าสมควรแก่ขัตติยราชกุมารอันสูงศักดิ์ คงได้ศึกษาต่อผู้เชี่ยวชาญวิชาการนั้น ๆ ทุกอย่าง ข้อนี้เห็นปรากฏในสมัยเมื่อเสวยราชย์ แม้ได้เสด็จไปทรงผนวชอยู่ถึง ๒๗ พรรษา ยังทรงม้าและยิงปืนไฟได้ไม่ลืม ถ้าว่าโดยย่อ วิชาความรู้อย่างใดซึ่งตามคติโบราณนิยมว่าพระราชกุมารอันสูงศักดิ์ควรทรงศึกษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงได้ทรงศึกษาสมบูรณ์ทุกอย่าง เพราะมีโอกาสในรัชกาลที่ ๒ เป็นเวลาถึง ๑๖ ปี

ในเวลาเมื่อเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระราชโอรสอยู่นั้น สมเด็จพระบรมชนกนาถได้โปรด ฯ ให้มีการพระราชพิธีเฉลิมพระเกียรติหลายครั้ง เป็นต้นแต่เมื่อพระชันษาได้ ๙ ปี มีการพระราชพิธีลงสรง ซึ่งทำเป็นครั้งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๕๕ พระราชทานพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า *สมเด็จพระลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมุติเทววงศ์ พงศ์อิศวรกษัตริย์ ขัตติยราชกุมาร* ต่อการพิธีลงสรงมาถึงปีกุน พ.ศ. ๒๓๕๙ พวกมอญมณฑลเมาะตมะเป็นขบถต่อพม่าแล้วพากันอพยพ

ครอบครัวหนีมาขออาศัยอยู่ในประเทศสยาม เหมือนอย่างพวกพระยาเจ่ง เคยอพยพมาแต่ก่อน มอญที่อพยพมาคราวนี้ สมิงสอดเบา (ซึ่งได้มาเป็นที่พระยารัตนจักร) เป็นหัวหน้า มีจำนวนคนราว ๕๐,๐๐๐ อพยพมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ แขวงจังหวัดกาญจนบุรีทาง ๑ ทางด่านแม่สอด แขวงจังหวัดตากทาง ๑ ทางจังหวัดอุทัยธานีก็มาบ้าง แต่จำนวนไม่มากเหมือนทางจังหวัดกาญจนบุรีและจังหวัดตาก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดฯให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จไปทรงตั้งเมืองปทุมธานีเป็นที่อยู่ของมอญที่อพยพมาคราวนี้ (เรียกกันว่า *มอญใหม่* เรียกพวกมอญที่อพยพมากับพระยาเจ่ง (คชเสนี) เมื่อครั้งกรุงธนบุรีว่า *มอญเก่า*) และโปรดฯ ให้เจ้าพระยาอภัยภูธร สมุหนายก คุมกำลังและสะเบียงอาหารขึ้นไปรับครัวมอญที่เมืองตาก ส่วนทางด่านพระเจดีย์สามองค์นั้นโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เวลานั้นพระชันษาได้เพียง ๑๒ ปี มีเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นพระอภิบาล เสด็จคุมกำลังและสะเบียงอาหารไปรับครัวมอญที่เมืองกาญจนบุรี การที่ต้องมีคนสำคัญคุมรี้พลออกไปรับพวกชาวต่างประเทศที่อพยพมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนั้น มีความจำเป็น ด้วยอาจจะมีกองทัพข้างฝ่ายโน้นยกติดตามจับพวกครอบครัวล่วงเลยเข้ามาในพระราชอาณาเขต หรือมิฉะนั้นพวกครัวที่อพยพมานั้นเอง เพราะมากด้วยกัน อาจจะกำเริบเบียดเบียนประชาชน จึงต้องแต่งกำลังไปป้องกันเหตุร้ายทั้ง ๒ สถาน และมีสะเบียงอาหารไปแจกจ่ายแก่พวกครัวมิให้เดือดร้อน เหตุใดจึงโปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จ

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเป็นนายกไปในครั้งนั้น พิเคราะห์ดูเหมือนจะมีพระราชประสงค์ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โอกาสทรงศึกษากระบวนทัพศึก ทำนองเดียวกับที่พระองค์เองได้เคยเริ่มทรงศึกษาด้วยตามเสด็จสมเด็จบรมชนกนาถไปในการทำสงครามกับพม่า มาแต่ยังทรงพระเยาว์ อีกสถานหนึ่งจะให้ปรากฏถึงเมืองพม่าว่าโปรดฯ ให้สมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่เสด็จออกไปรับ ข้าศึกจะได้ครั่นคร้าม และพวกมอญที่เข้ามาสวามิภักดิ์ก็จะได้อุ่นใจ ส่วนทางการนั้นให้เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นผู้บังคับบัญชา

ต่อมาอีกปีหนึ่งถึงปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๙ พระชันษา ๑๓ ปี มีการพระราชพิธีโสกันต์ ทำเต็มตามตำราโสกันต์เจ้าฟ้า คือปลูกเขาไกรลาสและที่สรงสนานเป็นต้น แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๖๐ ประทับอยู่วัดมหาธาตุฯ ๗ เดือนแล้วก็ลาผนวช กล่าวกันว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นสามเณรนั้น สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระญาณสังวร (สุข) เป็นพระอาจารย์ถวายศีล แต่พิเคราะห์ตามเหตุการณ์น่าจะกลับกันกับที่กล่าว คือสมเด็จพระญาณสังวรเป็นพระอุปัชฌาย์ และสมเด็จพระสังฆราชเป็นพระอาจารย์ถวายศีล เพราะสมเด็จพระญาณสังวรเป็นผู้มีพรรษาอายุมากนั่งหน้าสมเด็จพระสังฆราช (มี) ทั้งเป็นที่เคารพนับถือของพระราชวงศ์มาแต่ในรัชกาลที่ ๑ แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระบาทบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เป็นศิษย์ของสมเด็จพระญาณสังวรมา

แต่ก่อน[๑] น่าจะได้เป็นพระอุปัชฌาย์ และยังมีหลักฐานประกอบอีกอย่างหนึ่ง ด้วยถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้สร้างพระเจดีย์ขึ้น ๒ องค์เป็นคู่กันอยู่ที่ลานหน้าวัดราชสิทธาราม (อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระญาณสังวร) องค์หนึ่งทรงขนานนามว่า *พระสิราสนเจดีย์* ทรงอุทิศในพระนามของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกองค์หนึ่งมีนามว่า *พระสิรจุฑมภตเจดีย์* เป็นพระบรมราชูทิศในพระนามของพระองค์เอง ยังปรากฏอยู่ ตรัสว่าเพราะได้เคยเป็นศิษย์สมเด็จพระญาณสังวรมาด้วยกันทั้ง ๒ พระองค์

เมื่อลาผนวชสามเณรแล้วเสด็จมาประทับในบริเวณพระราชวังข้างฝ่ายหน้า จะสร้างตำหนักขึ้นใหม่หรือจะใช้สถานอันใดที่มีอยู่แล้วจัดเป็นตำหนัก ข้อนี้หาทราบไม่ ปรากฏแต่ว่าที่เสด็จประทับอยู่ข้างด้านหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ใกล้ประตูสุวรรณภิบาล คงอยู่ตรงที่สร้างโรงกระษาปณ์ใหม่ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเรียกว่า *หอราชพิธีกรรม* ในบัดนี้ สมเด็จพระบรมชนกนาถโปรด ฯ ให้ทรงบัญชาการกรมมหาดเล็ก ทั้งรับราชการอย่างอื่นอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์เป็นนิจ ทรงผูกสอนราชศาสตร์พระราชทานเอง และในตอนนี้คงทรงศึกษาวิชาวิสามัญต่าง ๆ สำหรับพระราชกุมาร

---

๑. ที่สมเด็จพระญาณสังวรไม่ได้เป็นสมเด็จพระสังฆราชมาแต่ก่อน เพราะท่านทรงคุณทางวิปัสสนาธุระ ไม่ได้เป็นเปรียญ แต่เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (มี) สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงตั้งสมเด็จพระญาณสังวรเป็นสมเด็จพระสังฆราช เฉลิมพระราชศรัทธาเมื่ออายุท่านถึง ๘๐ ปี เรียกกันว่า "สังฆราชไก่เถื่อน" เพราะท่านเชี่ยวชาญวิปัสสนาธุระ นัยว่าถึงอาจให้ไก่เถื่อนเชื่องได้ด้วยอำนาจพรหมวิหารของท่าน รูปหล่อสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นี้กับฐานจำหลักลายเป็นรูปไก่เถื่อนมีอยู่ในวัดมหาธาตุ ฯ

ด้วย เสด็จประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังจนถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕ ครั้นเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ จึงได้พระราชทานพระราชวังเดิมครั้งกรุงธนบุรี ให้เสด็จออกอยู่ต่างวังเมื่อพระชันษาได้ ๑๗ ปี แต่ได้ทรงครอบครองพระราชวังเดิมไม่ถึง ๓ ปี พอปีวอก ๒๓๖๗ พระชันษาถึง ๒๑ ปี เสด็จออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณี พอทรงผนวชได้ ๑๕ วันก็เผอิญเกิดวิบัติด้วยสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เริ่มประชวรเมื่อเดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ (ปีวอก พ.ศ. ๒๓๖๗) แต่แรกรู้สึกพระองค์ว่าเมื่อยมึนไป เสวยพระโอสถข้างที่ไม่ถูกโรค เลยเกิดพระอาการเชื่อมซึม จนไม่สามารถจะตรัสได้ แก้อย่างไรก็ไม่ฟื้น ประชวรอยู่ ๗ วัน ถึงวันพุธ เดือน ๗ แรม ๑๑ ค่ำ ก็เสด็จสวรรคต ไม่ได้ตำรัสสั่งมอบเวนราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้านายพระองค์ใดให้เป็นที่รัชทายาท พระราชวงศ์กับเสนาบดีหัวหน้าข้าราชการทั้งปวงจึงต้องประชุมปรึกษากันตามธรรมเนียมโบราณ ว่าจะควรเชิญเจ้านายพระองค์ใดขึ้นเสวยราชย์ครอบครองบ้านเมือง ในเวลานั้นถ้าว่าตามนิตินัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่ในฐานสมควรจะได้รับราชสมบัติ เพราะเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าราชโอรสองค์ใหญ่อันเกิดด้วยพระอัครมเหสี แต่เผอิญในเวลานั้นมีกรมหมื่นเจษฎาบดินทร (คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นพระองค์เจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ เจริญพระชันษากว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง ๑๗ ปี ได้ทรงบังคับบัญชาราชการต่าง พระเนตรพระกรรณ เมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๒ ผู้คนยำเกรงนับถืออยู่โดยมาก ที่ประชุมเห็นว่าควรถวายราช

สมบัติแก่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร บ้านเมืองจึงจะเรียบร้อยเป็นปกติ จึงอาศัยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ ให้ไปทูลถามว่าจะทรงปรารถนาราชสมบัติหรือจะทรงผนวชต่อไป ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบกิตติศัพท์อยู่แล้ว ว่าคิดกันจะถวาย ราชสมบัติ แก่พระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพิจารณาเห็นว่าถ้าพระองค์ปรารถนาราชสมบัติในเวลานั้น พระราชวงศ์คงแตกสามัคคีกัน อาจจะเลยเกิดเหตุร้ายในบ้านเมือง ตรัสปรึกษาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ซึ่งเป็นพระเจ้าน้าพระองค์น้อย ทูลแนะนำว่าควรจะคิดเอาราชสมบัติตามที่มีสิทธิ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นชอบด้วย ไปทูลปรึกษากรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระบิตุลาซึ่งทรงผนวชอยู่ กับทั้งกรมหมื่นเดชอดิศรพระเชษฐาซึ่งทรงนับถือมาก ทั้งสองพระองค์นั้นตรัสว่าไม่ใช่เวลาควรจะปรารถนา อย่าห่วงราชสมบัติดีกว่า เพราะฉะนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังคำถาม จึงตรัสตอบว่ามีพระประสงค์จะทรงผนวชอยู่ต่อไป ก็เป็นอันสิ้นความลำบากในการที่จะถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

การที่ถวาย ราชสมบัติแก่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งนั้น เมื่อพิจารณาในเรื่องพงศาวดารดูไม่น่าพิศวง ด้วยในรัชกาลที่ ๒ นั้น มีเจ้านายเป็นหลักราชการมาแต่แรก ๓ พระองค์ คือสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์พระองค์ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี พระอนุชาของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีพระองค์ ๑

และพระองค์เจ้าทับ พระเจ้าลูกยาเธอองค์ใหญ่ซึ่ง ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทรพระองค์ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรด ฯ ให้กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงกำกับราชการแผ่นดิน ต่างพระเนตรพระกรรณทั่วไป โปรด ฯ ให้เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทรงกำกับกระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงวัง และโปรด ฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทรทรงกำกับกระทรวงพระคลัง เป็นเช่นนั้นมา ๗ ปี ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๓๖๐ กรมพระราชวังบวร ฯ สวรรคต ต่อนั้นเจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีก็เป็นหัวหน้าในราชการต่อมาอีก ๕ ปี ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕ เจ้าพ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ เหลือแต่กรมหมื่นเจษฎาบดินทร ก็ได้รับราชการต่างพระเนตรพระกรรณต่อมาถึง ๓ ปี ในเวลาเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๒ กรมหมื่นเจษฎาบดินทรได้ทรงบังคับบัญชาราชการอยู่โดยมาก ถ้าถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เหมือนถอดถอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจากอำนาจที่มีอยู่แล้ว ถ้าไม่ทรงยอมจะทำอย่างไร พฤติการณ์เป็นเช่นนี้ จึงต้องถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เรื่องนี้มีกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกอย่างหนึ่งว่า ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงรับราชสมบัติในครั้งนั้น ที่จริงกลับเป็นคุณแก่ประเทศสยาม เพราะในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาวิชาความรู้แต่ตามแบบโบราณ การงานในบ้านเมืองก็ทรงทราบเพียงเท่ากับเจ้านายองค์อื่น ถ้าได้รับราชสมบัติในเวลานั้น พระ

บรมราโชบายในการปกครองบ้านเมือง ก็น่าจะเป็นทางเดียวกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง ที่ทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ ได้มีโอกาสเสด็จไปเที่ยวธุดงค์ ทอดพระเนตรเห็นภูมิประเทศและทรงทราบความสุขทุกข์ของราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง กับทั้งได้โอกาสทรงศึกษาวิชาความรู้และภาษาฝรั่ง พอทันเวลาที่ฝรั่งจะเริ่มแผ่อำนาจมาถึงประเทศสยาม พิเคราะห์ดูราวกับชาตาบ้านเมืองบันดาลให้เสด็จรอมาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ต่อเมื่อมีความสามารถจะอำนวยรัฏฐาภิปาลโนบายได้ตามความต้องการของบ้านเมือง กระแสพระราชปรารภที่ว่ามานี้ ถ้าพิจารณาในเรื่องพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ดูเป็นอัศจรรย์จริง

จะเล่าเรื่องพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จ พระจอมกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวช จะต้องชี้แจงให้ผู้อ่านทราบลักษณะการที่เจ้านายออกทรงผนวชเสียก่อน ตามประเพณีมีสืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ระเบียบการศึกษาของพระราชกุมาร เมื่อเรียนอักขรสมัยเบื้องต้นตลอดแล้ว พอพระชันษาถึง ๑๕ ปีต้องออกทรงผนวชเป็นสามเณร เพื่อศึกษาศีลธรรมครั้งหนึ่ง และเมื่อเจริญพระชันษาถึง ๒๑ ปี ต้องทรงผนวชเป็นพระภิกษุเพื่อศึกษาพระศาสนาและวิชาชั้นสูง (ทำนองเดียวกับเข้ามหาวิทยาลัย) อีกครั้งหนึ่ง จึงนับว่าสำเร็จการศึกษาแต่นั้นไป เจ้านายที่ออกทรงผนวชนั้น บางพระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณร แล้วเกิดนิยมการเล่าเรียนในสำนักสงฆ์ เลยทรงผนวชอยู่จนอุปสมบทเป็นพระภิกษุ แม้ที่สุดบางพระองค์เลยอยู่ในสมณเพศต่อไปจนตลอดพระชนมายุก็มี แต่โดยมากนั้นทรงผนวชเป็นสาม

เณรอยู่เพียงพรรษาหนึ่งหรือสองพรรษา แล้วก็ลาผนวชกลับมาศึกษาวิชาการทางฝ่ายฆราวาสจนพระชันษาถึง ๒๑ ปี จึงออกทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณี แต่ทรงผนวชอยู่เพียงพรรษาเดียวแล้วก็ลาผนวชมารับราชการบ้านเมือง ก็การเล่าเรียนสำหรับผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุนั้นมีเป็น ๒ อย่าง เรียกว่า *คันถธุระ* คือเรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ด้วยพยายามอ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้พระธรรมวินัยอย่างหนึ่ง เรียกว่า *วิปัสสนาธุระ* คือเรียนวิธีที่จะพยายามชำระใจของตนเอง ให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลสอย่างหนึ่ง การเรียนคันถธุระต้องเรียนหลายปี เพราะต้องเรียนภาษามคธก่อน ต่อรู้ภาษามคธแล้วจึงจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้ เจ้านายที่ทรงผนวชแต่พรรษาเดียวไม่มีเวลาพอจะเรียนคันถธุระ จึงมักเรียนวิปัสสนาธุระอันเป็นการภาวนา อาจเรียนได้ด้วยไม่ต้องรู้ภาษามคธและถือกันอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าเรียนวิปัสสนาธุระชำนาญแล้ว อาจจะทรงคุณวิเศษในทางวิทยาคม เป็นประโยชน์อย่างอื่นตลอดจนวิชาพิชัยสงคราม เพราะฉะนั้นเจ้านายซึ่งทรงผนวชแต่พรรษาเดียว จึงมักทรงศึกษาวิปัสสนาธุระมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชในรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ เพราะฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าหัวทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดฯ ให้ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งพระองค์ทรงผนวช ทรงรับอุปสมบทที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วเสด็จไปประทับ ณ ตำหนักในวัดมหาธาตุฯ ทำอุปัชฌายวัตร ๓ วัน แล้วเสด็จไปจำพรรษาทรงศึกษา

วิปัสสนาธุระ ณ วัดสมอราย (ซึ่งพระราชทานนามว่า วัดราชาธิวาส เมื่อรัชกาลที่ ๔)

เมื่อแรกทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เห็นจะจำนงทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ เหมือนเช่นที่เจ้านายทรงผนวชเคยศึกษากันมาแต่ก่อน หรืออย่างว่า *พอเป็นกิริยาบุญ* เพราะจะทรงผนวชอยู่เพียงพรรษาเดียว แต่เมื่อเกิดเหตุวิบัติด้วยสมเด็จพระบรมชนกนาถสวรรคต และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ราชสมบัติ ส่วนพระองค์จะต้องทรงเพศเป็นสมณะต่อไปไม่มีกำหนด ทรงพระดำริเห็นว่าฐานะของพระองค์ไม่ควรจะเกี่ยวข้องกับการบ้านเมือง จึงเปลี่ยนเจตนาไปจำนงจะทรงศึกษาพระพุทธศาสนาให้รอบรู้ตามสมควรแก่หน้าที่ของพระภิกษุ ก็ในเวลานั้นได้เริ่มศึกษาวิปัสสนาธุระมาแล้ว แต่แรกทรงผนวช จึงตั้งพระหฤทัยขมักเขม้นจะเรียนให้ได้ความรู้วิปัสสนาธุระอย่างถ่องแท้ ไม่ช้าเท่าใดก็ทรงทราบสิ้นตำราที่พระอาจารย์เคยสอนเจ้านายมาแต่ก่อน ความข้อใดในตำราที่ทรงสงสัย ตรัสถามพระอาจารย์ก็ไม่สามารถชี้แจงถวายให้สิ้นสงสัยได้ ทูลแต่ว่าครูบาอาจารย์เคยสอนมาเพียงเท่านั้น ก็เกิดท้อพระหฤทัยในการที่ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ พอออกพรรษาจึงเสด็จกลับลงมาประทับ ณ วัดมหาธาตุ ฯ ตั้งต้นเรียนคันถธุระ หมายจะให้สามารถอ่านพระไตรปิฎกศึกษาหาความรู้ได้โดยลำพังพระองค์ ได้ยินว่าพระวิเชียรปรีชา (ภู่) เจ้ากรมราชบัณฑิตย์ซึ่งมีความรู้เชี่ยวชาญอย่างยิ่งในสมัยนั้น เป็นพระอาจารย์สอนภาษามคธถวาย ทรงขะมักเขม้นเรียนอยู่ ๓ ปีก็รอบ

รู้ภาษามคธผิดกับผู้อื่นเป็นอย่างอัศจรรย์ จนกิตติศัพท์เลื่องลือทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วันหนึ่งมีพระราชดำรัสถามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าจะแปลพระปริยัติธรรมถวายทรงฟังได้หรือไม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายพระพรรับว่าจะสนองพระเดชพระคุณตามพระราชประสงค์

ก็ประเพณีการสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสมัยนั้น กำหนดหลักสูตรเป็น ๙ ประโยค[๑] ผู้ที่เข้าสอบความรู้ต้องสอบได้ตั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไปจึงนับว่าเป็นเปรียญ ถ้าได้เพียง ๓ ประโยคเทียบชั้นเปรียญตรี ถ้าได้ตั้งแต่ ๔ ถึง ๖ ประโยคเทียบชั้นเปรียญโท ถ้าได้ตั้งแต่ ๗ ประโยคขึ้นไปเทียบชั้นเปรียญเอก แต่เจ้านายที่ทรงผนวชแม้ทรงผนวชอยู่นาน และได้เรียนคันถธุระ เช่นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นต้น แต่ก่อนมาหาเคยมีพระองค์หนึ่งพระองค์ใดได้เข้าสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสนามไม่ ถ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ตรัสชวน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คงไม่เข้าสอบ เหตุใดพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชประสงค์จะให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเข้าสอบความรู้เป็นเปรียญพระปริยัติธรรม ข้อนี้เมื่อคิดดู เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวคงทรงพระราชดำริว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใฝ่พระหฤทัยศึกษาพระศาสนานั้นเป็นความดี อันสมควร

---

๑. ประเพณีเดิมกำหนดแต่ว่าถ้าแปลพระสุตตันตปิฎกได้ ได้เป็นเปรียญตรี ถ้าแปลพระวินัยได้ด้วยได้เป็นเปรียญโท ถ้าแปลได้ทั้งพระสุตตันตปิฎก พระวินัย และพระปรมัตถ์ได้เป็นเปรียญเอก ถึงรัชกาลที่ ๒ แก้วิธีสอบพระปริยัติธรรม เป็น ๙ ประโยค สันนิษฐานว่าสมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นผู้จัดระเบียบใหม่ ด้วยปรารภว่าวิธีอย่างเดิมหละหลวม ผู้มีความรู้ต่ำสามารถจะเป็นเปรียญได้ จึงจัดหลักสูตรให้กวดขันขึ้น

จะทรงอุดหนุน จะได้เป็นกำลังช่วยทำนุบำรุงทางฝ่ายพุทธจักร และเป็นพระเกียรติแก่พระราชวงศ์โดยไม่ขัดขวางทางการฝ่ายอาณาจักร ด้วยเหตุนี้จึงตรัสชวนให้เข้าสอบความรู้ เพื่อจะได้ปรากฏพระปรีชาสามารถให้สังฆมณฑลนับถือ ฝ่ายข้างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จะทรงพระดำริเป็นทำนองเดียวกัน จึงรับเข้าแปลพระปริยัติธรรม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลพระปริยัติธรรมนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ประชุมคณะพระมหาเถระผู้สอบในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย และเสด็จออกทรงฟังแปลทุกวัน* วันแรกแปลคัมภีร์*ธรรมบท* ซึ่งเป็นหลักสูตรสำหรับสอบความรู้ชั้นประโยค ๑ ประโยค ๒ และประโยค ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแปลพักเดียวได้ตลอดประโยค ไม่มีพลาดพลั้งให้พระมหาเถระต้องทักท้วงเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินดี ดำรัสว่าเห็นความรู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ธรรมบทแล้ว ไม่ต้องแปลคัมภีร์ธรรมบทส่วนประโยค ๒ และประโยค ๓ ต่อไปก็ได้ ให้แปลคัมภีร์*มงคลทีปนี* สำหรับประโยค ๔ ทีเดียวเถิด วันที่ ๒ เสด็จเข้าแปลประโยค ๔ และวันที่ ๓ แปลคัมภีร์*บาลีมุตต*สำหรับประโยค ๕ ก็ทรงสามารถแปลได้โดยสะดวกอีกทั้ง ๒ คัมภีร์ แต่ในวันที่ ๓ นั้นเมื่อเสร็จการแปลแล้ว ปรากฏว่ากรมหมื่นรักษ์รณเรศร (ที่เรียกกันภายหลังว่า หม่อมไกรสร) ซึ่งเป็นผู้กำกับกรมธรรมการ ถามพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลกฯ อันเป็นผู้มีชื่อเสียงว่าเชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและได้นั่งเป็นผู้สอบอยู่ด้วย ว่า "นี่จะ

---

๑. การแปลพระปริยัติธรรมตามปกติ แปล ณ วัดที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช

ปล่อยกันไปถึงไหน" พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบก็น้อยพระหฤทัย ให้นำความขึ้นกราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันนั้น ว่าที่เข้าแปลพระปริยัติธรรม ทรงเจตนาแต่จะสนองพระเดชพระคุณ หาได้ปรารถนายศศักดิ์ลาภสักการอย่างใดไม่ ได้แปลถวายทรงฟัง ๓ วัน เห็นว่าพอเฉลิมพระราชศรัทธาแล้ว ขออย่าให้ต้องแปลต่อไปเลย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบความชุ่นหมองที่เกิดขึ้น ก็ทรงบัญชาตามพระหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก ๙ ประโยคให้ทรงถือเป็นสมณศักดิ์ต่อมา

เหตุที่หม่อมไกรสรเข้าไปเกี่ยวกันครั้งนั้น เนื่องมาจากเรื่องเปลี่ยนรัชกาล ด้วยหม่อมไกรสรอยู่ในพวกเจ้านายที่ประสงค์จะให้ราชสมบัติพลัดจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไปได้แก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อการเป็นได้ดังประสงค์แล้ว เจ้านายพระองค์อื่นก็กลับสมัครสมานอย่างเดิม แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงรังเกียจกินแหนงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงอุดหนุนเพื่อจะให้เจริญพระเกียรติทางฝ่ายพุทธจักรดังกล่าวมาแล้ว แต่หม่อมไกรสรยังมีทิษฐิ ถือว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจจะเป็นศัตรูราชสมบัติ คอยแกล้งเกียจกันด้วยอุบายต่าง ๆ เพื่อจะมิให้ผู้คนนิยมนับถือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงถูกหม่อมไกรสรเป็นตัวมารคอยใส่ร้ายต่าง ๆ ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ จนผลกรรมบันดาลให้ตัวต้องราชภัยเป็นอันตรายไปเอง

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาค้นถูระผิดกับผู้อื่น ด้วยตั้งพระหฤทัยจำนงแต่จะเรียนพระพุทธศาสนาให้รอบรู้อย่างถ่องแท้ มิได้หมายจะมีตำแหน่งฐานันดรอย่างใดในสังฆมณฑล เพราะฉะนั้นเมื่อทรงทราบภาษามคธ ถึงสามารถจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าพระหฤทัยได้โดยลำพังพระองค์ ก็ทรงพยายามพิจารณาหลักฐานพระพุทธศาสนาต่อมา เมื่อทรงพิจารณาถึงพระวินัยปิฎก ปรากฏแก่พระญาณว่าวัตรปฏิบัติ เช่นที่พระสงฆ์ไทยประพฤติกันเป็นแบบแผน ผิดพระวินัยที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติอยู่มาก

ยิ่งทรงพิจารณาไปก็ยิ่งเห็นวิปลาสคลาดเคลื่อนมาช้านาน แล้วก็เกิดวิตกขึ้นในพระหฤทัยว่า หรือสมณวงศ์ที่สืบเนื่องมาจากพระอริยสาวกของพระพุทธเจ้าจะศูนย์เสียแล้ว แต่อย่างไรก็ดีการที่พระองค์ทรงผนวชได้สมาทานว่าจะประพฤติตามพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้า ถ้าทรงประพฤติวัตรปฏิบัติต่อไปในทางที่ผิดพระพุทธบัญญัติ เห็นว่าลาผนวชออกเป็นแต่อุบาสกจะดีกว่า ในขณะเมื่อกำลังทรงพระวิตกดังว่ามาและยังไม่เห็นทางที่จะแก้ไข ได้กิตติศัพท์ทราบถึงพระกรรณว่ามีพระเถระมอญองค์ ๑ (ชื่อชาย นามฉายาว่าพุทธวงศ) บวชมาแต่เมืองมอญ มาอยู่วัดบวรมงคล ได้เป็นพระราชาคณะที่พระสุเมธมุนี เป็นผู้ชำนาญพระวินัยปิฎก และประพฤติวัตรปฏิบัติอย่างเคร่งครัด จึงเสด็จไปทรงทำวิสาสะสนทนากับพระสุเมธมุนี ๆ ทูลอธิบายระเบียบวัตรปฏิบัติของพระมอญคณะ (กัลยาณี) ที่ท่านอุปสมบทให้ทรงทราบโดยพิสดาร ทรงพิจารณาเห็นไม่ห่างไกลจากพระพุทธบัญญัติเหมือนอย่างวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์สยาม ก็

ทรงยินดี ด้วยตระหนักในพระหฤทัยว่าสมณวงศ์ไม่ศูนย์เสียแล้วเหมือนอย่างทรงพระวิตกอยู่แต่ก่อน ก็ทรงเลื่อมใสใคร่จะประพฤติวัตรปฏิบัติตามแบบพระมอญ แต่มีความขัดข้องด้วยเสด็จประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ฯ อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช จะทรงประพฤติให้ผิดกับระเบียบแบบแผนของพระสงฆ์ในวัดนั้นก็จะเป็นการละเมิด และคนทั้งหลายอาจจะเกิดความเข้าใจผิดต่อไป จึงเสด็จย้ายไปประทับ ณ วัดสมอราย เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๗๒ เหมือนอย่างเคยเสด็จประทับเมื่อพรรษาแรกทรงผนวช เวลนั้นมีพระภิกษุหนุ่ม เป็นเจ้าบ้าง เป็นลูกผู้ดีบ้าง ที่ได้ถวายตัวเป็นสานุศิษย์ศึกษาอยู่ในสำนักและเลื่อมใสในพระดำริอีกราว ๖ รูป ตามเสด็จอยู่วัดสมอรายก็มี อยู่วัดอื่นเป็นแต่ไปประชุม ณ วัดสมอรายก็มี จึงเริ่มเกิดเป็นคณะสงฆ์ซึ่งแสวงหาสัมมาปฏิบัติ อันมาได้นามในภายหลังว่า *ธรรมยุติกา* แต่นั้นเป็นต้นมา*

ตรงนี้จะกล่าวถึงเรื่องวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยในสมัยนั้นแทรกลงสักหน่อย มีเรื่องตำนานเล่ากันมาแต่โบราณ (จะเป็นตำนานเกิดขึ้นในเมืองมอญ หรือในเมืองไทยหาทราบไม่) ว่าเมื่อพระสงฆ์ลังกาวงศ์เชิญพระไตรปิฎกมาจากลังกาทวีปนั้น เรือมาถูกพายุพลัดกันไป เรือลำที่ทรงพระวินัยปิฎกพลัดไปเมืองมอญ และเรือที่ทรงพระสุตตันตปิฎกพลัดมาเมืองไทย ตำนานนี้อาจจะเป็นอุปมาไม่มีมูลทางพงศาวดาร แต่มีความจริงประหลาดอยู่ ที่พระสงฆ์ในเมืองมอญถือพระวินัยปิฎกเป็นสำคัญ

---

*. ว่าตามพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหนังสือเรื่องวัดสมอราย หน้า ๓๒

ฝ่ายพระสงฆ์ทางเมืองไทย ถือพระสุตตันปิฎกเป็นสำคัญ เพราะฉะนั้น พระสงฆ์ไทยชำนาญการแสดงธรรม แต่มิใคร่เอาใจใส่ในการปฏิบัติพระวินัยเคร่งครัดนัก เป็นเช่นนั้นมาแต่โบราณ ใช่ว่าพระสงฆ์ไทยจะเป็นอลัชชีหรือไม่มีความรู้นั้นหามิได้ แต่มามีเสียอยู่อย่างหนึ่งที่พระสงฆ์ไทยเชื่อถือคติบัญจอันตรธานในบริเฉทท้ายคัมภีร์ปฐมสมโพธิ[๑] เกินไป ในบริเฉทนั้นอ้างว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์ไว้ว่า เมื่อถึงกลียุค (คือยุคปัจจุบันนี้) พระพุทธศาสนาจะเสื่อมลงเรื่อยไป สติปัญญาและความศรัทธาอุตสาหะของคนทั้งหลายก็จะเลวลงทุกที จนไม่สามารถรักษาพระธรรมวินัยไว้ได้ ที่สุดเมื่อพุทธศักราชใกล้จะถึงห้าพันปี แม้พระสงฆ์ก็จะมีแต่ผ้าเหลืองคล้องคอหรือผูกข้อมือไว้พอรู้ว่าเป็นพระเท่านั้น คติตามคัมภีร์นี้เป็นเหตุให้เชื่อกันว่าพระพุทธศาสนาที่เราถือกันนี้มีแต่จะเสื่อมไปเป็นธรรมดา พ้นวิสัยที่จะคิดแก้ไขให้คืนดีได้ เมื่อเช่นนั้นก็พยายามรักษาพระธรรมวินัยมาแต่เพียงเท่าที่สามารถ จนเกิดคำพูดว่า *ทำพอเป็นกิริยาบุญ* ด้วยเชื่อคติที่กล่าวมานี้[๒] แม้ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่าได้มีการ *ฟื้นพระศาสนา* มาเป็นครั้งเป็นคราว เช่นทำสังคายนาพระไตรปิฎกเมื่อรัชกาลที่ ๑ นั้นก็ดี การฟื้นพระศาสนาที่ทำมานั้นเป็นแต่ฟื้นหาความรู้ หาได้ฟื้นถึงการปฏิบัติไม่ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกาจึงเป็นการฟื้นพระศาสนาส่วนที่บกพร่อง

---

๑. เป็นคัมภีร์แต่งในลังกาทวีป

๒. ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ ได้เคยสนทนากับพระมหาเถระที่เชื่อคติบัญจอันตรธานอย่างว่านี้หลายองค์

ของพระสงฆ์สยามมาแต่โบราณ หรือว่าอีกนัยหนึ่งก็คือทรงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยให้สมบูรณ์ทั้งพระธรรมและพระวินัย เพราะฉะนั้นคติธรรมยุติกาที่ทรงตั้งขึ้น จึงดีกว่าคติเดิมทั้งที่พระมอญและพระไทยถือกันมาแต่ก่อน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับไปอยู่วัดราชาธิวาสนั้น พระสงฆ์ซึ่งถือวัตรปฏิบัติอย่างธรรมยุติกามีจำนวนเพียงสัก ๒๐ รูป ตามเสด็จไปอยู่วัดราชาธิวาสบ้าง คงอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ฯ หรืออยู่วัดอื่นบ้าง แต่เมื่อพระเกียรติคุณที่ทรงเชี่ยวชาญพระไตรปิฎกและพระปฏิภาณในการแสดงพระธรรมเทศนาเลื่องลือแพร่หลาย ก็มีพระภิกษุสามเณรมหานิกายพากันไปถวายตัวเป็นศิษย์ แล้วเลยบวชเป็นธรรมยุติกามากขึ้น และมีพวกคฤหัสถ์พากันเลื่อมใสไปถือศีลฟังธรรมมากขึ้น โดยลำดับ จนที่วัดราชาธิวาสเกิดเป็นสำนักคณาจารย์อันหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชาคณะ[๑] ถึงกระนั้นที่ทรงทำความเจริญให้เกิดขึ้น ณ วัดราชาธิวาสก็เป็นเหตุให้พวกศัตรูมีจิตริษยายิ่งขึ้น ถึงกล่าวแสดงความสงสัยว่าที่คนพอใจไปวัดราชาธิวาสกันมากนั้น เพราะประสงค์จะยกย่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในทางการเมือง ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ทรงระแวงสงสัยในส่วนพระองค์

---

๑. ทรงตั้งเมื่อปีใดไม่ทราบแน่ สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ ท่านเล่าว่าวันหนึ่งเสด็จเข้าไปถวายเทศน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสว่า "ชีต้นบวชมานานแล้ว ควรเป็นราชาคณะได้" แล้วพระราชทานพัดแฉกพื้นตาดให้ทรงถือเป็นพัดยศต่อมา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ราคาญพระราชหฤทัยที่เกิดกล่าวกันเช่นนั้นแพร่หลาย จึงตรัสปรึกษาสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติเมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพิพัฒน ๆ กราบทูลความเห็นว่าถ้าโปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาอยู่เสียใกล้ ๆ ความสงสัยนั้นก็จะระงับไปเอง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย เผอิญมีกรณีเหมาะแก่พระราชประสงค์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระราชาคณะแต่ยังไม่ได้ครองวัดและเวลานั้นพระราชาคณะตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศน ฯ ซึ่งกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างใหม่ที่ในพระนครว่างอยู่ จึงโปรด ฯ ให้เลื่อนสมณศักดิ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นเสมอเจ้าคณะรอง[๑] แล้วเชิญเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศน ฯ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๗๙ เวลานั้นพระชันษาได้ ๓๒ ปี ทรงผนวชได้ ๑๒ พรรษา[๒]

ก่อนที่จะเล่าเรื่องพระราชประวัติตอนเสด็จอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ จะย้อนไปกล่าวถึงเรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเที่ยวธุดงค์ในสมัยเมื่อยังประทับอยู่วัดราชาธิวาสเสียก่อน เพราะการที่เสด็จเที่ยวธุดงค์มามีผลเป็นคุณแก่บ้านเมืองเมื่อภายหลังหลายสถาน คือในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชนั้น ประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสหัวเมืองห่างจากกรุงเทพฯ ถึงต้องประทับแรม

---

๑. เข้าใจว่าเสมอกันกับกรมหมื่นนุชิตชิโนรส คือมีฐานานุกรม ๗ รูป และลำดับยศอยู่ต่อพระพิมลธรรม

๒. ถ้านับตั้งแต่ทรงผนวชแปลงได้ ๑๑ พรรษา จึงทรงเป็นอุปัชฌาย์ได้ตั้งแต่เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ

แม้เพียงเสด็จไปทรงบูชาพระพุทธบาท หรือไปทรงทอดกฐินหลวงถึงพระนครศรีอยุธยาเป็นต้น หยุดมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ นับเวลากว่า ๓๐ ปี เมื่อไม่มีการเสด็จพระราชดำเนิน เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ก็ไม่มีใครเสด็จออกไปเที่ยวหัวเมืองไกล นอกจากจำเป็นต้องไปในเวลามีราชการ เพราะเห็นเป็นการฝ่าฝืนพระราชปฏิบัติ เกรงจะระแวงผิดทางการเมือง จึงอยู่กันแต่ในกรุงเทพฯ เป็นพื้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นพระศาสนา ใคร่จะศึกษาธุดงควัตรให้บริบูรณ์ ทรงพระราชดำริว่าพระองค์ทรงเพศเป็นสมณะ ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง จึงถวายพระพรลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปบูชามหาเจดียสถานตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็โปรดฯ พระราชทานอนุญาตไม่ขัดขวาง จึงได้เสด็จไปตามหัวเมืองมณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรี มณฑลอยุธยา และมณฑลนครสวรรค์ ตลอดขึ้นไปจนมณฑลพิษณุโลกทางฝ่ายเหนือ ได้ทอดพระเนตรเห็นภูมิลำเนาและทรงทราบความทุกข์สุขของราษฎรในหัวเมืองเหล่านั้น ด้วยพระองค์เองนเบื้เหตุให้ทรงทราบตระหนักมาแต่เมื่อเสด็จธุดงค์นั้นว่ารัฐบาในกรุงเทพฯ มิใคร่ทราบความเบื็นไปในบ้านเมืองตามที่เบื็นจริง อีกสถานหนึ่งได้ทรงทราบอัชฌาสัยใจคอของราษฎรชาวหัวเมืองที่เสด็จไป และคนเหล่านั้นเมื่อรู้จักพระองค์ก็พากันชอบพระอัธยาศัย เกิดนิยมนับถือแพร่หลายในเหล่าประชาชนมาแต่ขั้นนั้น ยังอีกสถานหนึ่งซึ่งเบื็นประโยชน์สำคัญเกิดขึ้นด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปธุดงค์ คือ เมื่อได้ไปทอดพระเนตรเห็นโบราณวัตถุเช่นศิลาจารึกเบื็นต้น กับทั้งโบราณสถานที่มีแบบอย่างต่าง ๆ กันตามสมัย ก็เกิดใฝ่พระหฤทัยในการศึกษาโบราณ

คดีของประเทศสยามโดยทางวิทยาศาสตร์ เหมือนอย่างทรงนำทางให้ผู้อื่นทั้งไทยและฝรั่งนิยมศึกษาตามเสด็จต่อมา ความรู้โบราณคดีของประเทศสยามจึงได้เจริญแพร่หลาย แม้จนทุกวันนี้ ใครจะศึกษาโบราณคดีของประเทศสยาม ก็ยังได้อาศัยพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ไว้แทบทุกคน

เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้ามาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ นั้น ดูทรงระวังมากที่จะมิให้โทมนัสน้อยพระหฤทัย เป็นต้นว่าเมื่อแห่เสด็จมาจากวัดราชาธิวาสตามประเพณีแห่พระราชาคณะไปครองวัดนั้น โปรด ฯ ให้จัดกระบวนเหมือนอย่างแห่เสด็จพระมหาอุปราช แล้วโปรด ฯ ให้สร้างตำหนัก (หลังที่เรียกว่า *พระบั้นหยา*) กับท้องพระโรงให้เสด็จอยู่เป็นผาสุก และทรงทำนุบำรุงด้วยประการอย่างอื่นอีกเป็นอันมาก[๑] ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพอพระหฤทัยที่ได้เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ ด้วยเหตุหลายสถาน เพราะเมื่อเสด็จประทับอยู่ที่วัดราชาธิวาส วัดนั้นมีพระราชาคณะและพระสงฆ์มหานิกายปกครองมาแต่เดิม ทรงจัดวางระเบียบธรรมยุติกาได้สะดวกเพียงวัตรปฏิบัติส่วนตัวพระภิกษุ แต่จะจัดต่อขึ้นไปถึงระเบียบสงฆ์เช่นทำสังฆกรรมเป็นต้น ยังขัดข้อง เพราะอยู่ปะปนกับพระสงฆ์ต่างสังวาสกัน ที่สุดพระธรรมยุติกาที่มีขึ้นก็ยัง

---

๑. กล่าวกันมาว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามวัดบวรนิเวศน ฯ ในครั้งนั้นด้วย เพื่อให้เป็นพระเกียรติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้เห็นว่าจะพระราชทานมาก่อนแล้วเพราะเป็นวัดที่สถิต ของ พระราชาคณะผู้ ใหญ่ แต่ก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมาครอง

ต้องแยกกันอาศัยอยู่ตามวัดต่าง ๆ เพราะเสนาสนะไม่พอจะอยู่ที่วัดราชาธิวาสได้หมด เสด็จมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ ได้ทรงครองวัด สามารถรับพระสงฆ์ธรรมยุติกามาอยู่ในวัดเดียวกัน ทั้งพระที่บวชใหม่ก็บวชเป็นธรรมยุติกาทั้งนั้น ในไม่ช้าพระสงฆ์วัดบวรนิเวศน ฯ ก็เป็นธรรมยุติกาทั้งหมด จึงทรงจัดวางระเบียบการคณะสงฆ์และการปกครองวัด ตลอดจนการสั่งสอนสัปบุรุษ ให้บริบูรณ์ตามคติธรรมยุติกาได้ดังพระประสงค์ แต่ความเดือดร้อนรำคาญก็เกิดขึ้นหลายอย่าง เพราะเสด็จเข้ามาอยู่ใกล้ ถูกหม่อมไกรสรพยายามทำร้ายหนักขึ้น จนถึงหาเหตุให้สึกพระสุเมธมุนีที่เป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเบียดเบียนด้วยประการต่าง ๆ แม้จนแกล้งใส่บาตรพระธรรมยุติกาด้วยข้าวต้มให้ร้อนมือที่อุ้มบาตร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงรับความเจ็บช้ำระกำพระหฤทัยมาตลอดอายุของหม่อมไกรสร แต่ก็ไม่ทรงยอมหย่อนพระอุตสาหะในการฟื้นพระศาสนา ด้วยทรงเห็นว่าพระบาท สมเด็จ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์อยู่ จึงสามารถแสดงวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกาได้โดยเปิดเผย

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จมา ครองวัดบวรนิเวศน ฯ พอทรงวางระเบียบนิกายธรรมยุติกาสำเร็จแล้ว ก็ทรงพยายามฟื้นการศึกษาพระปริยัติธรรมต่อมา ทรงพระราชดำริแก้ไขวิธีเรียน ซึ่งแบบเดิมให้เรียนภาษามคธกับพระธรรมวินัยไปด้วยกัน ตามคัมภีร์ที่ใช้เป็นหลักสูตรสำหรับสอบเป็นลำดับขึ้นไป ทรงเปลี่ยนเป็นให้เรียนเป็น ๒ ชั้น ๆ ต้นเรียนแต่ไวยากรณ์ขึ้นไปจนจบคัมภีร์มงคลทีปนี กวดขันให้รู้ภาษามคธแตก

ฉานเสียก่อน แล้วจึงให้ศึกษาหาความรู้พระธรรมวินัยด้วยอ่านคัมภีร์อื่นๆ ต่อไปเป็นชั้นหลัง ด้วยใช้วิธีนั้นกเรียนสำนักวัดบวรนิเวศน ฯ จึงรู้ภาษามคธเชี่ยวชาญถึงสามารถพูดภาษานั้น[๑] และใช้หนังสืออรรถ เทศน์ได้โดยสะดวก เมื่อเข้าแปลพระปริยัติธรรมก็ได้เป็นเปรียญประโยคสูงมากกว่าสำนักอื่น ๆ เล่ากันมาว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปพระราชทานพระกฐิน ทอดพระเนตรเห็นพระสงฆ์วัดบวรนิเวศน ฯ เป็นเปรียญมาก ตรัสปราศรัยแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ถ้าวัดของข้าต้นเป็นเปรียญทั้งวัดก็จะดีทีเดียว" เพราะเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถจัดบำรุงการเล่าเรียน ได้รุ่งเรืองเช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้มีตำแหน่งในคณะมหาเถระผู้สอบพระปริยัติธรรมในสนามหลวง แต่เผอิญไปเกิดโต้แย้งกับพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลก ฯ (องค์ที่ออกนามมาในตอนที่ทรงแปลพระปริยัติธรรม) ซึ่งเป็นผู้ใหญ่อยู่แต่ก่อน เรื่องที่เกิดโต้แย้งนั้นเล่ากันมาว่า พระมหาผ่อง (ภายหลังได้เป็นพระราชาคณะที่พระธรรมภาณพิลาศ อยู่วัดประยูรวงศ์) แปลความแห่งหนึ่งว่า *ตุมฺเห อันว่าท่านทั้งหลาย นิสีทถ จงนั่ง อาสเน ในอาสนะ* พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดที่แปลศัพท์ **อาสเน** ว่าใน *อาสนะ* พระมหาผ่องแปลใหม่

---

๑. ในจดหมายรายงานหม่อมราโชทัย เรื่องทูตไทยไปยุโรปเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ ว่าเมื่อไปถึงเมืองลังกามีพระสงฆ์มาปราศรัยเป็นภาษามคธ เจ้าหมื่นสรรเพชภักดี 'เป็นผู้พูดตอบ' เจ้าหมื่นสรรเพชนั้น (ภายหลังเป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง) เคยเป็นแต่มหาดเล็กข้าหลวงเดิมอยู่ที่วัดบวรนิเวศน ฯ เพียงนั้นยังพอพูดภาษามคธได้บ้าง ส่อให้เห็นว่าคงจะพูดภาษามคธกันได้แพร่หลายในวัดบวรนิเวศน ฯ เมื่อครั้งนั้น

ว่า อาสเน *เหนืออาสนะ* พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดแต่พระพุทธโฆษาจารย์ติว่าไม่ถูก พระมหาผ่องก็ไม่รู้ที่จะแปลว่ากะไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าพระมหาผ่องจะตก จึงตรัสขึ้นว่า "นั่งในอาสนะนั้น นั่งอย่างไร จะฉีกอาสนะออกแล้วเข้าไปนั่งในช่องที่ฉีกหรือ หรือจะเอาอาสนะชันคลุมตัวไว้ในนั้น" พระพุทธโฆษาจารย์โกรธ บังอาจกล่าวคำหยาบช้าต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กริ้ว ตรัสสั่งห้ามมิให้นิมนต์พระพุทธโฆษาจารย์เข้าราชการอีก และทรงมอบการสอบพระปริยัติธรรมเป็นสิทธิขาดแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่นั้นมาจนตลอดรัชกาล[๑] แต่เรื่องเนื่องด้วยพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ยังไม่หมดเพียงนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยราชย์ พระพุทธโฆษาจารย์เกรงว่าจะถูกถอดจากพระราชาคณะด้วย ทรงอาฆาต ถึงเตรียมตัวจะกลับไปอยู่เมืองเพชรบุรีที่ถิ่นเดิม แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พ้นโทษ ตรัสยกย่องว่าพระพุทธโฆษาจารย์ชำนาญพระปริยัติธรรมมาก ให้เลื่อนฐานันดรขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ตำแหน่งเจ้าคณะกลาง มาครองวัดมหาธาตุฯ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) ก็เกิดเลื่อมใสใน

---

๑. เรื่องที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสปราศรัยกับเรื่องที่กล่าวนี้ พระสารสาสน์พลขันธ์ (สมบุญ) ซึ่งเมื่อบวชเป็นพระครูสมุห ฐานานุกรมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่าให้ฟัง

พระคุณธรรมที่ไม่ทรงพยาบาท ว่าพระองค์ทรงเป็นบัณฑิตโดยแท้ จึงแต่งคาถาถวายพรอันชั้นด้วยบทว่า **ยํ ยํ เทวมนุสฺสานํ มงฺคลตฺถาย ภาสิตํ** ถวายสนองพระเดชพระคุณ[๑] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชอบพระราชหฤทัย จึงโปรด ฯ ให้พระสงฆ์สวดคาถานั้นข้างท้ายพระปริต ยังสวดมาจนทุกวันนี้

ความเจริญที่เกิดขึ้นในสำนักวัดบวรนิเวศน ฯ ครั้งนั้น กิตติศัพท์ระบือไปถึงลังกาทวีป ว่าพระวชิรญาณ[๒] มหาเถระ อันเป็นพระอนุชาของสมเด็จพระธรรมมิกราชพระเจ้าแผ่นดิน ได้ฟื้นพระธรรมวินัยให้รุ่งเรืองขึ้นในประเทศสยาม ถึงคณะสงฆ์ในลังกาแต่งสมณทูตให้เข้ามาสืบข่าวพระศาสนา[๓] พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมอบการรับสมณทูตลังกาครั้งนั้น ให้เป็นพระธุระของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาศัยเหตุที่ทรงวิสสาสะกับพระสงฆ์ลังกาที่เข้ามาครั้งนั้น ทรงทราบเบาะแสซึ่งจะหาคัมภีร์พระไตรปิฎกอันขาดฉบับอยู่เมื่อครั้งทำสังคายนาในรัชกาลที่ ๑ จึงทูลความแด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรด ฯ ให้ทรงจัดสมณทูต มีพระปลัดสังข์ วัดบวรนิเวศน ฯ (ซึ่งมีนามฉายาว่า สุภูติ) กับพระปลัดเกิด วัดบรมนิวาศ (ซึ่งมีนามฉายาว่า อมโร)

---

๑. การที่แต่งถวายนั้น พิเคราะห์ดูเหมือนจะแต่งถวายพรท้ายเทศนา เพราะมีคำในคาถาแห่งหนึ่งว่า อิมินา ธมฺมทาเนน เป็นอธิษฐานอ้างอานิสงส์ธรรมทานที่แสดง

๒. เป็นพระนามฉายา ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. เมื่อรัชกาลที่ ๒ เคยแต่งสมณทูตไทยไปสืบข่าวพระศาสนาในลังกาทวีป ครั้งนี้กลับกัน ฝ่ายลังกามาสืบ

อันเป็นเปรียญธรรมยุติกา ๙ ประโยคทั้ง ๒ องค์ เป็นหัวหน้า[๑] ออกไปยังลังกาทวีปเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ เป็นการไปเยี่ยมตอบและไปเสาะหาคัมภีร์พระไตรปิฎกครั้งหนึ่ง ต่อมาให้พระปลัดสังข์ออกไปหาพระไตรปิฎก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๗ อีกครั้งหนึ่ง ได้คัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งยังขาดฉบับมาเพิ่มเติมอีกเป็นอันมาก พระไตรปิฎกในประเทศสยามจึงมีบริบูรณ์แต่นั้นมา ตั้งแต่มีสมณทูตเข้ามาแล้ว ต่อมาก็มีชาวลังกาทั้งพระสงฆ์และคฤหัสถ์ไปมาติดต่อกับสำนักวัดบวรนิเวศน ฯ มิใคร่ขาด จนที่สุดเมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ ชาวลังกาทูลขอให้ส่งคณะสงฆ์ออกไปอุปสมบทตั้งวงศ์ธรรมยุติกาที่ในลังกาทวีป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้พระอโนมมุนี (ศรี ซึ่งภายหลังได้เป็นที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ อยู่วัดประทุมคงคา) นำคณะสงฆ์ออกไปลังกาทวีปอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ แต่การที่จะตั้งวงศ์ธรรมยุติกาหาสำเร็จตามประสงค์ไม่ เพราะพระสงฆ์ลังกาเกิดเกี่ยงแย่งกันเองด้วยพวกนิกายอุบาลีวงศ์ (เรียกในลังกาอีกอย่างหนึ่งว่า สยามวงศ์) อ้างว่าเป็นวงศ์ของพระสงฆ์ไทยอยู่แล้ว ฝ่ายพวกนิกายพม่าซึ่งเรียกว่ามรัมวงศ์ ก็อ้างว่าพระสงฆ์ธรรมยุติการับอุปสมบทจากนิกายรามัญ ร่วมสมณวงศ์กับตนอยู่แล้ว ทั้งสองฝ่ายไม่ปรองดองกัน การที่จะตั้งคณะสงฆ์ธรรมยุติกาในลังกาทวีปจึงไม่สำเร็จ[๒]

---

๑. พระปลัดสังข์ ภายหลังเป็นที่พระพรหมมุนี พระอมโรเป็นที่พระอมราภิรักขิต ราชาคณะทั้ง ๒ องค์

๒. ถึงรัชกาลที่ ๕ มีพระสงฆ์ลังกาฝ่ายมรัมวงศ์ พระเถระที่เป็นหัวหน้าชื่อสิริสุมนติสสะรูป ๑ ชื่อปัญญาเสขรูป ๑ เข้ามาขอบวชแปลงเป็นธรรมยุติกาที่ในกรุงเทพ ฯ ได้แปลงตามปรารถนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ (แต่ดูเหมือนจะกลับไปตั้งคณะธรรมยุติกาไม่สำเร็จอีก)

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษาภาษาฝรั่งปรากฏว่าเริ่มทรงศึกษาภาษาละตินก่อน ด้วยเมื่อเสด็จประทับอยู่วัดราชาธิวาส เขตวัดติดต่อกับวัด คอนเซปชั่น Immaculate Conception Church ของพวกโรมันคาทอลิก และเวลานั้นสังฆราชปาลกัวต์ยังเป็นบาทหลวงอธิการของวัดนั้น ชอบไปเฝ้าทูลถามความรู้ภาษาและขนบธรรมเนียมไทยเนือง ๆ จนทรงคุ้นเคย จึงโปรด ฯ ให้สอนภาษาละตินถวายเป็นทำนองแลกเปลี่ยนความรู้กัน จะได้ทรงศึกษาอยู่ตลอดเวลาสักเท่าใดและถึงเพียงไหนไม่ปรากฏ แต่สังเกตในพระราชหัตถเลขาเมื่อเสวยราชย์แล้ว มักทรงใช้ศัพท์ภาษาละตินเนือง ๆ เห็นได้ว่าทรงทราบไวยากรณ์ของภาษานั้น แต่การที่ทรงศึกษาภาษาละตินคงหยุดเมื่อเสด็จย้ายจากวัดราชาธิวาส แต่ภาษาอังกฤษนั้นเสด็จกลับมาอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ แล้วหลายปี จึงได้เริ่มทรงศึกษาต่อมิชชันนารีอเมริกัน

พวกมิชชันนารีอเมริกันกับพวกบาทหลวงฝรั่งเศส แม้เจตนามาสอนคริสตศาสนาอันเดียวกันก็ดี ถือคติต่างกันเป็นข้อสำคัญหลายอย่าง พวกบาทหลวงถือลัทธิโรมันคาทอลิก วางตัวเป็น พระ พยายามบำรุงศาสนาด้วยตั้งบริษัท และอุปถัมภ์บำรุงการฝึกสอนคนที่เข้ารีตเป็นสำคัญ ฝ่ายพวกมิชชันนารีอเมริกันถือลัทธิโปรเตสตันต์ (ซึ่งแตกไปจากโรมันคาทอลิก) วางตัวเป็น ครู นำทั้งศาสนาและอารยธรรม Civilization มาสอนชาวต่างประเทศนั้นทั่วไปไม่เลือกหน้า ชอบใช้วิธีทำให้เกิดประโยชน์ต่าง ๆ เช่นรักษาโรคและสอนวิชาความรู้เป็นต้น ให้คนทั้งหลายเลื่อมใส

เป็นปัจจัยต่อไปถึงการสอนศาสนา เพราะฉะนั้นพวกมิชชันนารีอเมริกัน จึงเข้ากับไทยได้ ผิดกันกับพวกบาทหลวง ในครั้งนั้นมีไทยที่สูงศักดิ์เป็นชั้นหนุ่ม (เช่นเรียกกันในปัจจุบันนี้ว่า *คนสมัยใหม่*) ปรารถนาจะศึกษาวิชาอย่างฝรั่งหลายคน จะกล่าวแต่ผู้ที่มาปรากฏเกียรติคุณในชั้นหลัง คือ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ใคร่จะทรงศึกษาวิชาทหารพระองค์ ๑ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อยังเป็นกรมหมื่น ใคร่จะทรงศึกษาวิชาแพทย์อย่างฝรั่ง พระองค์ ๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นหลวงนายสิทธิ ใคร่จะศึกษาวิชาต่อเรือกำปั่นคน ๑ ได้ศึกษาวิชาเหล่านั้นต่อพวกมิชชันนารีอเมริกัน แต่ว่าสอนกันด้วยภาษาไทย ส่วนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงคุ้นเคยกับพวกมิชชันนารีอเมริกันตั้งแต่เสด็จอยู่วัดราชาธิวาส แต่หาปรากฏว่าได้ทรงศึกษาวิชาอันใดจากพวกมิชชันนารีอเมริกันในชั้นนั้นไม่

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาอังกฤษ พิเคราะห์ในเรื่องพงศาวดารส่อให้เห็นว่าน่าจะเป็นเพราะทรงปรารภถึงการบ้านเมืองตั้งแต่จีนรบแพ้อังกฤษ ต้องทำหนังสือสัญญายอมให้อังกฤษกับฝรั่งต่างชาติเข้าไปมีอำนาจในเมืองจีนเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๕ เวลานั้นไทยโดยมากยังเชื่อตามคำพวกจีนกล่าวว่าแพ้สงครามด้วยไม่ทันเตรียมตัว รัฐบาลจึงต้องทำหนังสือสัญญาพอให้มีเวลาตระเตรียมรบพุ่งต่อไป แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริเห็นว่าถึงคราวโลกยวิสัย จะเกิด

การเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมามีอำนาจขึ้นทางตะวันออกนี้ และประเทศสยามอาจจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งขึ้นในวันหน้า จึงเริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษ มิสเตอรแคสเวล* มิชชันนารีอเมริกัน (ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์เรียกในหนังสือ *แสดงกิจจานุกิจว่า หมอหัศกัน*) เป็นผู้สอนถวาย เล่ากันมาว่ามิสเตอรแคสเวล ไม่ยอมรับค่าจ้าง ทูลขอแต่โอกาสให้สอนคริสตศาสนาได้ที่วัดบวรนิเวศนฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็กล้าประทานอนุญาตให้สอนที่ศาลาหน้าวัดหลัง ๑ ตามประสงค์ เป็นทำนองเหมือนท้าให้พิสูจน์ความศรัทธาของพุทธบริษัทวัดบวรนิเวศน ฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับมิสเตอรแคสเวล จนสามารถจะอ่านเขียนและตรัสภาษาอังกฤษได้สะดวกดียิ่งกว่าใคร ๆ ที่เป็นไทยด้วยกันในสมัยนั้นทั้งสิ้น ข้อนี้มีหลักฐานปรากฏเมื่อรัฐบาลอังกฤษให้เซอร เจมส บรุ๊ค เป็นทูตเข้ามาเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ หนังสือที่มีไปมากับไทยใช้ภาษาอังกฤษเป็นคราวแรก เวลานั้นข้างฝ่ายไทยไม่มีผู้ชำนาญภาษาอังกฤษ ต้องอาศัยมิชชันนารีอเมริกันชื่อ มิสเตอรโจนส์ (เรียกกันว่า *หมอยอนส์*) คน ๑ กับฝรั่งครึ่งชาติชื่อเจมสเฮส์ (เรียกกันว่า *เสมียนฮั้ม*) อีกคน ๑ ซึ่งไม่ชำนาญภาษาไทย เป็นผู้แปลและแต่งภาษาอังกฤษแล้วให้ส่งไปถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เรียกในจดหมายเหตุว่า *ทูลกระหม่อมพระ*) ทรงตรวจทุกฉบับ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษในสมัยนั้นอีกพระองค์ ๑ แต่คงเป็นเพราะไม่ทรงทราบลึกซึ้งถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

*. มิสเตอร แคสเวล เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒

จึงไม่ปรากฏว่าได้มีหน้าที่ช่วยตรวจหนังสือที่มีไปมากับ เซอร เจมส บรุ๊ค มิสเตอรแคสเวลถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ ถ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ ก็มีเวลาสอนอยู่ ๖ ปี แต่สันนิษฐานว่าเห็นจะทรงศึกษาต่อมิสเตอรแคสเวลไม่นานถึง ๖ ปี พอทรงสามารถอ่านภาษาอังกฤษเข้าพระหฤทัยได้ความโดยสะดวกแล้ว ก็ทรงศึกษาด้วยพระองค์เองต่อมา วิธีเรียนอย่างว่านี้ยังใช้กันมาจนในรัชกาลที่ ๕ เช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ดี สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จกรมพระยาเทวงศวโรปการก็ดี ตลอดมาจนตัวผู้แต่งหนังสือนี้เอง ก็เรียนต่อครูเพียงสัก ๓ ปี แล้วเรียนเอาเองต่อมาทั้งนั้น แต่กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นประหลาดกว่าเพื่อน ด้วยไม่มีครู ทรงพากเพียรเรียนแต่โดยลำพังพระองค์ ทรงทราบทั้งภาษาอังกฤษและภาษาฝรั่งเศส อาจอ่านหนังสือ ๒ ภาษานั้นเข้าพระหฤทัยได้สะดวก เป็นแต่ตรัสและเขียนไม่ได้

ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาทราบภาษาอังกฤษ พระเกียรติคุณก็แพร่หลายไปถึงนานาประเทศ ด้วยพวกมิชชันนารีและฝรั่งที่เข้ามาถึงกรุงเทพฯ บอกเล่ากันต่อ ๆ ไป จนมีนักเรียนชาวประเทศอื่นทั้งที่ใกล้เคียงและห่างไกลไปจนยุโรปและอเมริกาเขียนจดหมายมาถวาย ทูลถามหาความรู้ต่าง ๆ อันเกี่ยวกับประเทศสยาม ก็มีพระราชหัตถเลขาตอบตามประสงค์ ลายพระราชหัตถเลขาครั้งนั้นยังปรากฏอยู่มาก มักทรงแต่งตามโวหารภาษาไทย ข้อนี้เมื่อ เซอร จอน เบาริง เป็นราชทูตเข้ามาเวลาเสด็จเสวยราชย์แล้ว ยกเหตุที่ประเทศอื่น ๆ ทางตะวัน

ออกนี้ไม่มีเจ้านายประเทศใดได้เรียนรู้ภาษาอังกฤษ ทูลแนะนำให้มีพระราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภความขัดข้อง ว่าไม่สามารถจะทรงแต่งสำนวนให้เหมือนคนอังกฤษได้ เซอร จอน เบาริง ทูลว่า ถึงพระราชนิพนธ์ไม่เหมือนสำนวนคนอังกฤษแต่ง ใครอ่านก็เข้าใจความตามพระราชประสงค์ได้ชัดเจน อย่าให้ทรงพระวิตกเลย จึงมีพระราชหัตถเลขาไปถวายสมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย

วิชาความรู้ต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาจากตำราภาษาอังกฤษจะมีอย่างใดบ้าง ข้อนี้มีหลักฐานปรากฏแต่ว่าได้ทรงศึกษาวิชาคณนาวิธีอย่าง ๑ วิชาโหราศาสตร์อย่าง ๑ ประวัติศาสตร์อย่าง ๑ กับการเมืองด้วยอีกอย่าง ๑ การที่ได้ทรงศึกษาวิชาคณนาวิธีและโหราศาสตร์ปรากฏในเรื่องสุริยอุปราคาที่กล่าวมาแล้วในตอนก่อน การที่ทรงศึกษาประวัติศาสตร์ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ปรากฏอยู่ในหนังสือ เซอร จอน เบาริง แต่ง ว่าเมื่อจะเป็นอัครราชทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีใน พ.ศ. ๒๓๙๙ นั้น เกรงไทยจะรับรองไม่สมศักดิ์ ด้วยทูตอังกฤษที่เคยเข้ามากรุงเทพ ฯ แต่ก่อน เป็นแต่ทูตของอุปราชในอินเดีย หรือทูตของรัฐบาลอังกฤษ แต่ เซอร จอน เบาริง เป็นอัครราชทูตเชิญพระราชสาส์นมาต่างพระองค์สมเด็จพระราชินีวิคตอเรีย จะต้องให้รับผิดกัน เซอร จอน เบาริง ค้นหาแบบอย่างที่ไทยเคยรับราชทูตของพระเจ้าแผ่นดิน พบในหนังสือเก่าเล่าเรื่องสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับ เชวเลีย เดอโชมอง ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๙ เอารายการในหนังสือ

นั้นมาเปรียบเทียบ ข้ายฝ่ายไทยในเวลานั้นไม่มีใครรู้แบบแผน เพราะตำราศูนย์เสียแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพระองค์เดียว เพราะได้ทรงพงศาวดารการเกี่ยวข้องในระหว่างไทยกับฝรั่งที่ฝรั่งแต่งไว้แต่โบราณ ทรงคาดใจ เซอร จอน เบาริง ว่าคงปรารถนาจะให้รับรองผิดกับทูตอังกฤษที่มาแล้วแต่ก่อน จึงโปรด ฯ ให้เอาแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับราชทูตฝรั่งเศส มาใช้เป็นระเบียบ ก็ถูกใจ เซอร จอน เบาริง ไม่มีที่เกี่ยงงอนได้

เรื่องทรงศึกษาการเมืองที่เกี่ยวกับต่างประเทศนั้น พึงสันนิษฐานได้ว่าคงทรงหนังสือข่าวที่ฝรั่งพิมพ์ในเมืองจีนและสิงคโปร์ บีนัง เป็นต้น กับทั้งที่ได้ทรงสนทนาสมาคมกับฝรั่ง ทรงทราบประวัติการณ์ที่ฝรั่งมาทำทางตะวันออกนี้และความเห็นของฝรั่งอยู่เสมอ เมื่อครั้งทรงตรวจหนังสือที่ไทยโต้ตอบกับ เซอร เจมส บรุ๊ค คงตระหนักแน่พระหฤทัยตามที่ทรงคาดไว้แต่ก่อน ว่าอังกฤษคงจะมาเกี่ยวถึงเมืองไทย เหตุการณ์ที่ปรากฏในชั้นหลังส่อให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระดำริเห็นมาแล้วแต่ยังทรงผนวช ว่าไทยคงต้องทำหนังสือสัญญากับอังกฤษด้วยจำเป็น ข้อนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็อาจจะทรงพระราชดำริเช่นนั้นเหมือนกัน แต่เห็นว่าถ้าทำหนังสือสัญญาตามข้อความที่อังกฤษปรารถนา จะเกิดความฉิบหายในบ้านเมือง และบางทีจะยังเชื่อคำพวกจีนว่าอังกฤษมีกำลังมากแต่ในท้องทะเล ถ้ารักษาปากน้ำให้มั่นคงอย่าให้เรือรบขึ้นมาถึงพระนครได้ ก็จะปลอดภัย จึงไม่ยอมทำหนังสือ

กับเซอร เจมส บรุค ว่าตามหลักฐานที่ปรากฏครั้งนั้น มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวที่ทรงพระดำริเห็นว่าประเทศสยามจะปลอดภัยในอนาคตได้แต่ด้วยทำให้ฝรั่งนับถือ แต่ในเวลานั้นทรงผนวชไม่มีกิจเกี่ยวข้องในราชการบ้านเมือง ก็นิ่งอยู่

เรื่องพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงรับราชสมบัตินั้น พิเคราะห์ความตามเรื่องพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ดูเหมือนเมื่อตอนแรกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์ จะยังมิได้ทรงพระราชดำริถึงเรื่องรัชทายาท ด้วยยังไม่แน่พระราชหฤทัยว่าราชการบ้านเมืองจะเรียบร้อยหรือจะเป็นอย่างไร เพราะผู้ที่เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสมควรได้รับราชสมบัติก็มีมาก จึงทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นศักดิพลเสพ ซึ่งมีกำลังมากเพราะได้กำกับราชการกระทรวงกลาโหม และเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยยิ่งกว่าเจ้านายพระองค์อน เป็นพระมหาอุปราช ถ้าหากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในตอนนั้น กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพก็คงจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน พฤติการณ์เป็นเช่นนั้นมาจนกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕ จึงเริ่มมีเค้าเงื่อนว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรารภถึงเรื่องรัชทายาท ด้วยครั้งนั้นพวกข้าเจ้าต่างกรมหลายพระองค์คาดกันว่าเจ้านายของตนจะได้เป็นพระมหาอุปราชเหมือนอย่างกรมหมื่นศักดิพลเสพ พากันเตรียมตัวจะเป็นขุนนางวังหน้า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจตนาจะไม่ตั้งพระมหา

อุปราชจึงตรัสปรึกษาเสนาบดีบางคน สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติเมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพิพัฒนฯ กราบทูลว่าถ้าโปรดฯ ให้เลื่อนกรมเจ้านายเหล่านั้นขึ้นเสียสักชั้นหนึ่ง ให้ปรากฏว่าทรงเจตนาจะให้มีพระยศแต่เพียงเท่านั้น พวกข้าในกรมเจ้านายก็คงจะไม่ทะเยอทะยานต่อไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงโปรดฯ ให้เลื่อนกรมเจ้านายขึ้นเป็นกรมหลวง กรมขุน หลายพระองค์* พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงรับกรม เป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ในครั้งนั้นด้วย ประหลาดอยู่ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเว้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ ไม่โปรดฯ ให้ทรงรับกรม จะเป็นเพราะเหตุใด จะว่าขัดข้องเพราะทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ก็มิใช่ด้วยเมื่อกรมหมื่นนุชิตชิโนรสทรงรับกรม ก็เป็นพระภิกษุมีเป็นตัวอย่างอยู่ ข้อนี้น่าสันนิษฐานว่า คงเป็นเพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าตำแหน่งพระมหาอุปราชเป็นรัชทายาท ไม่สมควรแก่เจ้านายพระองค์อื่นนอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ทรงผนวชอยู่ จะทรงตั้งเป็นพระมหาอุปราชก็ขัดข้องทางฝ่ายพระศาสนา จะให้ทรงรับกรมก็ไม่เข้ากับเหตุที่เลื่อนกรมเจ้านายในครั้งนั้น จึงได้งดเสีย ต่อมามีกรณีหลายอย่างที่ส่อให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนงพระราชหฤทัยจะให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นรัชทายาท เช่นโปรดฯ ให้แห่เสด็จอย่างพระมหาอุปราชเมื่อย้ายมาประทับ

---

*. เลยเป็นประเพณีสืบมา เมื่อพระมหาอุปราชสวรรคต คงมีการเลื่อนกรมเจ้านายแม้ไม่มีเหตุเหมือนรัชกาลที่ ๓

ณ วัดบวรนิเวศน ฯ ดังกล่าวมาแล้ว ต่อมาอีกครั้งหนึ่งเมื่อจะยกยอดพระปรางค์วัดอรุณ ฯ เดิมทำเป็นยอดนภศูลตามแบบพระปรางค์โบราณ ครั้นใกล้จะถึงวันฤกษ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้ยืมมงกุฎที่หล่อสำหรับพระพุทธรูปทรงเครื่องที่จะเป็นพระประธานวัดนางนอง มาติดบนยอดนภศูล (ดังปรากฏอยู่บัดนี้) จะเป็นด้วยทรงพระราชดำริอย่างไรจึงทำเช่นนั้น หาได้ตรัสให้ใครทราบไม่ และการที่เอามงกุฎขึ้นต่อบนยอดนภศูลก็ไม่เคยมีแบบอย่างที่ไหนมาแต่ก่อน คนในสมัยนั้นจึงพากันสันนิษฐานว่า มีพระราชประสงค์จะให้คนทั้งหลายเห็นเป็นนิมิตว่า สมเด็จเจ้าฟ้า *มงกุฎ* จะเป็นยอดของบ้านเมืองต่อไป[๑] แม้เรื่องสำเร็จโทษหม่อมไกรสรนั้น เมื่อคิดดูก็เห็นเหมือนหนึ่งจะทรงป้องกันอันตรายมิให้มีแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะความผิดข้อใหญ่ของหม่อมไกรสรอยู่ที่มาดหมายจะเอาราชสมบัติเมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๓

แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรในปีจอ พ.ศ. ๒๓๙๓ ก่อนจะเสด็จสวรรคต โปรด ฯ ให้เขียนกระแสรับสั่งไปยังเสนาบดีสภา เมื่อวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ว่า ผู้ที่จะปกครองแผ่นดินต่อไปนั้น จะทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระราชวงศ์พระองค์ใดตามชอบพระราชอัธยาศัย ถ้าไม่ชอบใจผู้อื่นโดยมากก็จะเสียสามัคคีรสเกิดร้าวฉาน อาจจะเลยเป็นอุปัทวันตรายเดือนร้อนแก่บ้านเมือง เพราะฉะนั้นให้เสนาบดีกับข้าราชการ

---

๑. เรื่องนี้ เจ้าพระยาภานุวงศ์ ฯ และท่านผู้อื่นที่ทันรับราชการในสมัยนั้นเล่าให้ฟังหลายคน

ทั้งปวงปรึกษากัน ถ้าเห็นว่าพระราชวงศ์พระองค์ใดสมควรจะปกครองแผ่นดินให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระองค์นั้นเถิด ในจดหมายเหตุปรากฏว่า ในวันต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งให้หาพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก ผู้เป็นบุตรและเป็นที่ปรึกษาของเจ้าพระยาพระคลังหัวหน้าเสนาบดี เข้าไปเฝ้า ดำรัสถามว่าที่มีกระแสรับสั่งไปเมื่อวันก่อนนั้นเสนาบดีทำอย่างไร พระยาศรีสุริยวงศ์กราบทูลว่า เสนาบดีเห็นว่าพระอาการประชวรไม่ถึงตัดรอน ยังไม่ควรจะปรึกษาถึงเรื่องผู้รับราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ผู้ซึ่งจะรับราชสมบัตินั้น ทรงพระราชดำริเห็นสมควรแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ก็มีข้อที่ทรงรังเกียจอยู่ทั้ง ๒ พระองค์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว *ถือออย่างมอญ ถ้าได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินขึ้นก็จะให้พระสงฆ์ห่มผ้าเป็นมอญเสียหมดทั้งแผ่นดินดอกกระมัง* ส่วนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นก็ทรงรังเกียจที่ *ไม่พอใจทำราชการ รักแต่การเล่นสนุกเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงมิได้ทรงอนุญาต กลัวเจ้านายข้าราชการเขาจะไม่ชอบใจ*[๑] แต่ก็คงตระหนักพระราชหฤทัยว่า เสนาบดีคงปรึกษากันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นแน่ ต่อมาอีกวันหนึ่งจึงโปรด ฯ ให้เชิญพระราชปรารภให้กรมขุนเดชอดิศร นำความไปทูลกรมหมื่นนุชิโนรสซึ่ง

๑. ตรงนี้กล่าวตามคำในจดหมายเหตุ ซึ่งมีอยู่ในพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

เป็นเจ้าคณะสงฆ์ เพราะทรงทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคารพนับถือมากทั้ง ๒ พระองค์ ว่าทรงรำคาญพระราชหฤทัยอยู่ที่มีพระสงฆ์ไทยพากันไปเลื่อมใสห่มผ้าตามพระมอญ ดูเสียเกียรติยศของบ้านเมือง ถ้าหากสมเด็จพระบรมชนกนาถยังเสด็จอยู่ เห็นจะไม่พอพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง ขอให้ท่านทั้ง ๒ ช่วยปลดเปลื้องความรำคาญพระราชหฤทัยด้วย

ตรงนี้จะแทรกวินิจฉัยลงสักหน่อย ตามเรื่องตำนานการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งนิกายสงฆ์ธรรมยุติกา ขั้นเดิมเมื่อทรงผนวชแปลงเป็นรามัญนิกาย ทรงร่วมสังวาสแต่เฉพาะกับพระมอญในคณะของพระสุเมธมุนี มิได้ร่วมสังวาสกับพระมอญทั่วไป เป็นแต่ทรงครองแหวกอย่างพระมอญ ครั้นต่อมาเมื่อทรงตั้งระเบียบวัตรปฏิบัติสำหรับพระสงฆ์ธรรมยุติกา ทรงถือพระวินัยตามพระไตรปิฎกเป็นหลักวัตรปฏิบัติอย่างใดที่พระสงฆ์สยาม (มหา) นิกายหรือพระสงฆ์รามัญนิกายประพฤติ ถ้าทรงสอบสวนเห็นว่าถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติก็คงไว้ ถ้าเห็นว่าผิดก็เลิกหรือทรงแก้ไขไปตามที่ทรงพระดำริว่าถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นนิกายธรรมยุติกา เพราะวัตรปฏิบัติผิดกับพระมหานิกายและพระรามัญนิกาย เป็นแต่ห่มผ้าเหมือนพระมอญ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดระเบียบพระสงฆ์ธรรมยุติกาอย่างไร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบ ไม่ได้ทรงวังเกี่ยวในทางธรรม คือวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ธรรมยุติกา ข้อนี้พึงเห็นได้ด้วยทรง

ตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติกาเป็นพระราชาคณะมาแต่ก่อนก็หลายรูป ในกระแสรับสั่งทรงอ้างข้อรังเกียจแต่ ในทางโลก คือที่ห่มผ้าเป็นพระมอญ แต่ข้อใหญ่ใจความที่ทรงพระราชวิตกนั้น เห็นจะเป็นด้วยทรงเกรงว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชย์ จะใช้พระราชานุภาพให้แปลงพระสงฆ์มหานิกายเป็นธรรมยุติกาทั้งบ้านทั้งเมือง จึงร้อนพระราชหฤทัย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ ก็เข้าพระหฤทัยในพระราชวิตก จึงทรงเขียนคำสารภาพถวายว่า ที่ทรงจัดการต่างๆ มา มีพระประสงค์แต่จะประพฤติพระธรรมวินัยให้ถูกต้องตามพระพุทธบัญญัติ โดยทรงเห็นว่าไม่เกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมือง เมื่อทราบว่ามีการบางอย่างที่ไม่ชอบพระราชอัธยาศัย ก็จะไม่ผ่าผืน แล้วตรัสสั่งให้พระสงฆ์ธรรมยุติกากลับห่มคลุมอย่างมหานิกายตามเดิม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็พอพระราชฤทัย มิได้แสดงความรังเกียจต่อไป

เมื่อเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวรอยู่นั้น มีเรื่องเนื่องกับเหตุที่จะเปลี่ยนรัชกาลเกิดขึ้นหลายเรื่อง ด้วยเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงตั้งเสนาบดี ปล่อยให้ตำแหน่งว่างอยู่หลายกระทรวง ตรัสว่า พระเจ้าแผ่นดินต่อไปจะได้ตั้งตามพระราชอัธยาศัย ทางฝ่ายเจ้านายในตอนนี้ ตั้งแต่สำเร็จโทษหม่อมไกรสรแล้ว ก็ไม่มีต่างกรมพระองค์ใดมีกำลังและอำนาจมาก ทั้งพากันหวาดหวั่นเกรงจะต้องหาว่ามักใหญ่ใฝ่สูงอยู่แทบทั้งนั้น อำนาจในราชการบ้านเมืองเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ จึงตกอยู่ในเจ้าพระยาพระ

คลัง[๑] ซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีว่าการกระทรวงกลาโหมและกระทรวงพระคลังคน ๑ กับพระยาศรีพิพัฒน ฯ[๒] ผู้เป็นน้องเจ้าพระยาพระคลังอีกคน๑ เมื่อตอนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแรกประชวร[๓] แม้รู้กันอยู่ว่าจะไม่กลับคืนดีได้ ท่านทั้ง ๒ ก็ยังไม่ปรารภถึงกรณีที่จะเปลี่ยนรัชกาล เพราะเกรงพระราชอาญา ด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังว่าราชการแผ่นดินอยู่ แต่การที่ท่านผู้ใหญ่ทั้ง ๒ นิ่งเฉยอยู่นั้น ต่อมาเป็นเหตุให้เกิดระแวงหวาดหวั่นกันไปต่าง ๆ ถึงกรมขุนพิพิธภูเบนทร์เรียกระดมพวกข้าในกรมเข้ามารักษาพระองค์ ด้วยเกรงจะถูกจับเหมือนหม่อมไกรสร เจ้าพระยาพระคลังทราบความจึงปรึกษากับพระยาศรีสุริยวงศ์[๔] ซึ่งเป็นบุตรคนใหญ่และเป็นผู้เฉียบแหลมในราชการยิ่งกว่าผู้อื่นในเวลานั้น พระยาศรีสุริยวงศ์รับจัดการแก้ไขให้ไปเอาทหารบรรทุกเรือขึ้นมาจากปากน้ำ แล้วไปทูลกรมขุนพิพิธภูเบนทร์ให้ปล่อยข้าในกรมไปเสียให้หมด กรมขุนพิพิธภูเบนทร์ก็ต้องทำตาม เล่ากันมาว่า พระยาศรีสุริยวงศ์ กับ จมื่นราชามาตย์[๕] บุตรของเจ้าพระยาพระคลังอีกคน ๑ ซึ่งเฉียบแหลม เป็นผู้ตักเตือนบิดาให้ดำริเตรียมการเรื่องเปลี่ยนรัชกาล พอเจ้าพระยาพระคลังได้

---

๑. ซึ่งเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เรียกกันว่า "สมเด็จองค์ใหญ่" ในรัชกาลที่ ๔

๒. ถึงรัชกาลที่ ๔ เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เรียกกันว่า"สมเด็จองค์น้อย"

๓. ประชวรอยู่ถึง ๖ เดือนจึงเสด็จสวรรคต

๔. ในรัชกาลที่ ๔ เป็นเจ้าพระยา ฯ ที่สมุหพระกลาโหม ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

๕. เป็นเจ้าพระยาพิพากรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศในรัชกาลที่ ๕

กระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงพระราชปรารภให้ทราบว่าจะเสด็จสวรรคต และพระราชทานอนุญาตให้พระราชวงศ์กับเสนาบดีเลือกรัชทายาทดังกล่าวมาแล้ว ก็ไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กราบทูลให้ทรงทราบว่าเสนาบดีปรึกษากันจะเชิญเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยทรงศึกษาโหราศาสตร์ ทรงเชื่อตำราพยากรณ์อยู่มาก ตรัสว่าถ้าจะถวายราชสมบัติแก่พระองค์ ขอให้ถวายแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ด้วย เพราะสมเด็จพระอนุชาดวงพระชาตาดีวิเศษถึงฐานที่จะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าถวายราชสมบัติแก่พระองค์เกรงจะเสด็จอยู่ไม่ได้เท่าใด เจ้าพระยาพระคลังก็ลงเรือไปเฝ้าเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ที่พระราชวังเดิม ทูลความตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภนั้นให้ทรงทราบ[๑] ความที่กล่าวมานี้เป็นมูลเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระมหาอุปราชให้ทรงศักดิ์พิเศษ เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่สอง Second King ทรงพระนามว่า *พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว* เทียบเคียงอย่างสมเด็จพระเอกาทศรถ ครั้งรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช แต่เมื่อคนทั้งหลายทราบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงรับราชสมบัติ ก็พากันยินดี ระงับความหวาดหวั่น สงบได้ในทันที

ครั้นถึงวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ.๒๓๙๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระราชวงศ์และเสนาบดีจึงประชุมกันพร้อมด้วย

---

๑. เรื่องนี้เจ้าพระยาภานุวงศ์ผู้เล่าให้ฟัง ได้ยินเจ้าพระยาพระคลัง บิดาของท่านทูลเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์

พระราชาคณะผู้ใหญ่ในสังฆมณฑล ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าควรถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎฯ กับเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทั้ง ๒ พระองค์ วันรุ่งขึ้นจึงเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากวัดบวรนิเวศน ฯ แห่เสด็จโดยกระบวนเรือมาขึ้นที่ท่าตำหนักแพ* (ซึ่งขนานนามใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ว่า *ท่าราชวรดิษฐ์*) รับเสด็จทรงพระราชยานแห่เข้าพระราชวังหลวง[๒] เสด็จขึ้นไปยังพระมหามณเฑียร ถวายน้ำสรงพระบรมศพสมเด็จพระเจษฎาธิราชแล้ว ไปประทับที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เจ้านายและเสนาบดีเข้าเฝ้ากราบทูลเชิญเสด็จผ่านภิภพ จึงลาผนวชเมื่อวันที่ ๖ เวลา ๑ นาฬิกา นับเวลาทรงผนวชอยู่ ๒๗ พรรษา เมื่อลาผนวชแล้ว เสด็จประทับอยู่ในพระอุโบสถนั้นคืน ๑ แล้วเสด็จไปประทับพลับพลาซึ่งสร้างขึ้นในบริเวณโรงแสงต้น[๓] จนถึงฤกษ์ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกและเฉลิมพระราชมณเฑียร บรรยายพระราชประวัติเมื่อก่อนเสด็จเสวยราชย์หมดความเพียงนี้

---

๑. ที่เรียกว่า " ตำหนักแพ " เพราะเดิมตำหนักที่ริมท่าเสด็จลงเรือทำเป็นอย่างเรือนแพ คือปักเสาลอยที่ชายเลนแล้วตั้งตำหนักบนนั้น

๒. ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เรียกว่า " พระบรมมหาราชวัง "เป็นคู่กับ " พระบวรราชวัง " อันเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อล่วงรัชกาลที่ ๔ แล้ว เลิกชื่อพระบวรราชวัง กลับเรียกว่า " พระราชวังบวรสถานมงคล " อย่างเดิม

๓. อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งบรมพิมาน ในสวนศิวาลัย

เรื่องพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อเสวยราชย์แล้ว

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระชันษาได้ ๔๗ ปี การที่ทรงสร้างสมพระบารมีมาในเวลาก่อนเสวยราชย์ ถ้าเอาระยะพระชันษาตั้งเป็นวินิจฉัยประกอบรายการที่ปรากฏตอนพระชันษาก่อน ๒๐ ปี คงได้ทรงรับความอบรมพระจริยาและศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ เช่น อักษรศาสตร์ ราชประเพณี และประวัติศาสตร์ เป็นต้น สำหรับพระราชกุมารชั้นสูงศักดิ์ตามแบบโบราณครบทุกอย่าง แต่พระปรีชาญาณอันปรากฏในหนังสือต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์เมื่อเสวยราชย์แล้วล้ำลึกเกินกว่าหลักสูตรการศึกษาของพระราชกุมารมาก จึงเข้าใจว่าคงทรงศึกษาต่อมาในสมัยเมื่อทรงผนวชจนทรงสามารถรอบรู้ถึงปานนั้น ถึงตอนพระชันษาระวาง ๒๐ จนถึง ๓๐ ปี ทรงศึกษาภาษามคธจนเชี่ยวชาญเป็นเหตุให้ทรงรอบรู้พระไตรปิฎกหาผู้เสมอเหมือนมิได้ ข้อนี้ถ้าหาตัวอย่างในพงศาวดารมาเปรียบเทียบ เคยมีพระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์พระร่วงพระองค์หนึ่ง ๑ พระนามเดิมว่า *พญาลิไทย* เมื่อเสวยราชย์ ณ กรุงสุโขทัย ใช้พระนามว่า พระมหาธรรมราชา (ที่ ๑) ในพงศาวดารเหนือเรียกว่า

พระเจ้าศรีธรรมไตรปีฎก[๑] เพราะปรากฏพระเกียรติว่าทรงเชี่ยวชาญพระไตรปีฎกหาผู้เสมอมิได้ในสมัยนั้น ได้ทรงแต่งหนังสือ *ไตรภูมิ* ไว้เรื่อง ๑ ยังมีฉบับที่จะพิสูจน์ได้ ในประเทศอื่นที่ใกล้เคียงมีพระเจ้าแผ่นดินมอญอีกพระองค์ ๑ เมื่อครองกรุงหงสาวดี ใช้พระนามว่า *พระเจ้ารามาธิบดี* แต่ในหนังสือพงศาวดารเรียกว่า *พระเจ้าธรรมเจดีย์* เพราะปรากฏพระเกียรติว่าเชี่ยวชาญพระไตรปีฎกไม่มีผู้อื่นเสมอเหมือน และมีหนังสือซึ่งพระเจ้าธรรมเจดีย์ทรงแต่งเรื่องประวัติพระพุทธศาสนาในเมืองมอญจารึกไว้ เรียกกันว่า จารึกกัลยาณี ยังปรากฏอยู่พอพิสูจน์ได้เหมือนกัน พิเคราะห์ความในหนังสือ *ไตรภูมิ* (*พระร่วง*) และในจารึกกัลยาณี ส่อให้เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ พระองค์นั้น แม้ทรงทราบพระไตรปีฎกมากก็จริง แต่ไม่ถึงสามารถจะชี้วินิจฉัยผิดชอบในคัมภีร์อัตถกถาฎีกาได้เหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สุดแต่โบราณาจารย์ว่าไว้อย่างไร ก็ทรงถือแต่อย่างนั้น จึงผิดกัน ถึงตอนพระชันษาระวาง ๓๐ จน ๔๐ ปีทรงจัดการฟื้นพระพุทธศาสนา และบางทีจะเป็นในตอนนี้ที่ทรงศึกษาวิชาความรู้ต่าง ๆ ของไทยเพิ่มเติมจนรอบรู้ลึกซึ้งถึงขั้นสูงสุด โบราณคดีก็เห็นจะทรงศึกษาในตอนนี้ เพราะเสด็จไปเที่ยวธุดงค์ตามหัวเมือง ได้พบศิลาจารึกและทอดพระเนตรโบราณวัตถุสถานต่าง ๆ อยู่เนือง ๆ ถึงตอนพระชันษาระหว่าง ๔๐ กับ ๔๗ ปี เริ่มทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับทั้งวิชาความรู้ต่าง ๆของฝรั่ง เลยเป็นบัจจัยให้เอาพระหฤทัยใส่สอดส่องการบ้านเมืองที่

---

๑. ผู้แต่งหนังสือพงศาวดารเหนือ สำคัญผิดไปว่าเดิมครองเมืองเชียงแสนเมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๐ ที่ถูกนั้นเดิมครองเมืองศรีสัชนาลัยเมื่อราว พ.ศ.๑๘๐๐

เกี่ยวข้องกับต่างประเทศในตอนนี้ ถ้าว่าโดยย่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสร้างสมพระบารมีสมบูรณ์มาแล้ว ตั้งแต่ก่อนเสวยราชย์ ขาดอย่างเดียวแต่ที่มิได้เคยทรงบัญชาการทัพศึก เหมือนอย่างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใน ๓ รัชกาลแต่ก่อนมา เพราะไม่มีโอกาส ถึงกระนั้นเมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์ ก็ได้รับความนิยมนับถือของคนทั้งหลาย ว่าเป็นนักปราชญ์ทรงพระปรีชาญาณผิดกับพระเจ้าแผ่นดินที่ปรากฏมาในพงศาวดารโดยมาก ข้อนี้ถึงบุคคลชั้นหลังที่ไม่ทันได้เห็นพระองค์ ใครได้อ่านหนังสือพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นพระบรมราชาธิบาย และพระบรมราชวินิจฉัยที่รวบรวมพิมพ์ไว้ ก็จะเห็นได้ว่าในบรรดากิจการและเรื่องต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์นั้น ทรงรอบรู้ลึกซึ้ง เชื่อได้ว่าในสมัยนั้นไม่มีผู้อื่นเสมอเหมือน นอกจากนั้น ถ้าสังเกตในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ต่อไปถึงพระราชอัธยาศัยว่าไม่มีความประมาท เช่นจะทรงพระราชดำริกิจการอันใด ย่อมอาศัยหลักฐานและคิดถึงใจผู้อื่นเสมอ ข้อนี้ก็เห็นได้ในพระราชบัญญัติและประกาศสั่งการต่าง ๆ ทรงชี้แจงให้คนทั้งหลายเข้าใจพระราชดำริ และพระราชวินิจฉัยแจ่มแจ้งเป็นนิจ จึงเป็นเหตุให้คนทั้งหลายไว้วางใจ ในพระคุณธรรมมาตั้งแต่แรกเสวยราชย์จนตลอดรัชกาล

เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จผ่านพิภพนั้น ภายในประเทศสยามบ้านเมืองเป็นปกติเรียบร้อย กว่าเมื่อเปลี่ยนรัชกาลก่อน ๆ ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เพราะคนทั้งหลายนิยมเป็นน้ำหนึ่งใจเดียว

กันหมด แต่ทางภายนอกมีเหตุเป็นข้อวิตกอยู่ ด้วยเมื่อใกล้จะสิ้นรัชกาลที่ ๓ รัฐบาลอังกฤษให้มาขอทำหนังสือสัญญาใหม่ แต่ข้างฝ่ายไทยไม่ยอมทำ เพราะเห็นว่าถ้าทำหนังสือสัญญาตามข้อความที่อังกฤษปรารถนา จะเกิดความเสียหายในบ้านเมือง ทูตอังกฤษขัดใจกลับไป จึงระแวงกันอยู่ว่าอังกฤษจะกลับมาอีก และคราวนี้จะมาดีหรือร้ายก็ได้ทั้ง ๒ สถาน ก็ในเวลานั้นผู้ใหญ่ในราชการ มีสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ทั้ง ๒ องค์เป็นต้น ยังนิยมในทางรัฐฐาภิปาลโนบายอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ อยู่โดยมาก ผู้ที่มีความเห็นเป็นชั้นสมัยใหม่เหมือนอย่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีน้อยตัว ที่ชื่อเสียงปรากฏมีแต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ ๑ แต่เมื่อบวรราชาภิเษกแล้วก็เอาพระองค์ออกห่าง ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง ด้วยเกรงจะเป็นแข่งพระบารมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงมีแต่กรมหลวงวงศาธิราชสนิทพระองค์ ๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อเป็นเจ้าพระยาว่าที่สมุหพระกลาโหมองค์๑ กับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นผู้ช่วยในการต่างประเทศคน ๑ ความเห็นในเรื่องทำหนังสือสัญญาจึงต่างกันเป็น ๒ อย่าง ข้างพวกสมัยเก่าเห็นว่าถ้าอังกฤษลดหย่อนผ่อนผันข้อความที่ปรารถนาลง อย่าให้ขัดกับประเพณีบ้านเมืองก็ควรทำ มิฉะนั้นก็ไม่ควรยอมทำหนังสือสัญญา เพราะยังเชื่อตามคำพวกจีนอยู่ว่าอังกฤษมีฤทธิ์เดชแต่ในท้องทะเล ฝ่ายพวกชั้นสมัยใหม่เห็นว่าโลกยวิสัยทางตะวันออกนี้ถึงเวลาเปลี่ยนแปลงด้วยฝรั่งมามีอำนาจขึ้น จีนเป็นประเทศใหญ่ อังกฤษ

ยังบังคับได้ ไทยเป็นประเทศน้อยที่ไหนจะยอมตามใจไทย อย่างไร ๆ ไทยก็คงต้องทำหนังสือสัญญาใหม่กับอังกฤษ ผิดกันแต่เวลาช้าหรือเร็ว ถ้าไม่ยอมทำก็คงเกิดภัยอันตรายแก่บ้านเมือง ในพวกสมัยใหม่คิดเห็นกันอย่างนั้นทั้งนั้น แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นการไกลกว่าผู้อื่น ทรงพระราชดำริว่า ทางที่จะให้ปลอดภัยมีทางเดียว แต่ต้องรับทำหนังสือสัญญาโดยดีให้เกิดมีไมตรีจิตต่อกัน แล้วจึงชี้แจงกันฉันมิตรให้ลดหย่อนผ่อนผันในข้อสัญญา อย่าให้เกิดยุคเข็ญแก่บ้านเมือง ใช่แต่เท่านั้น ทรงพระราชดำริต่อไปว่าประเทศทั้งหลายทางตะวันออกนี้ ต่อไปภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที ถ้าไม่เปลี่ยนรัฏฐาภิปาลโนบายของประเทศสยาม ให้ฝรั่งนิยมว่าไทยพยายามบำรุงบ้านเมือง ให้เจริญตามอริยธรรม ก็อาจจะไม่ปลอดไปได้มั่นคง คงทรงพระราชดำริเช่นว่ามาแต่ยังทรงผนวชอยู่ เพราะฉะนั้นพอเสด็จผ่านพิภพ ตั้งแต่ก่อนทำพิธีราชาภิเษก ก็ทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่า เริ่มด้วยดำรัสสั่งให้เลิกประเพณีเข้าเฝ้าตัวเปล่าไม่ใส่เสื้อ ให้เจ้านายและข้าราชการใส่เสื้อเข้าเฝ้าต่อไปเป็นนิจ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสให้ใส่เสื้อดังว่ามา คนในสมัยนี้ได้ฟังเล่าอาจจะเห็นขัน ด้วยเข้าใจว่าเป็นการเล็ก ๆ น้อย ๆ ชี้ประติ๋ว ไม่น่าจะยกขึ้นกล่าว ต่อไปได้อ่านหนังสือจดหมายเหตุเก่าจึงเห็นว่าแม้เป็นการเพียงเท่านั้น ก็ไม่สำเร็จได้โดยง่าย ข้อนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือ เซอร จอน เบาริง ราชทูตอังกฤษแต่งเล่าเรื่องที่เข้ามากรุงเทพฯ ภายหลังมาอีก ๓ ปี ว่าเมื่อไปหาสมเด็จเจ้าพระยา ฯ องค์ใหญ่

ครั้งแรกจัดรับอย่างเต็มยศ เห็นสมเด็จเจ้าพระยา ฯ องค์ใหญ่แต่งตัวนุ่งจีบคาดเข็มขัดเพชร แต่ตัวเปล่าไม่ใส่เสื้อ ความที่กล่าวต่อให้เห็นต่อไปว่าขุนนางผู้น้อยซึ่งเป็นบริวารอยู่ในที่นั้น ก็คงไม่ใส่เสื้อ เหมือนกันทั้งนั้น เพราะถือกันว่าต้องใส่เสื้อในเวลาเข้าเฝ้า เวลาอื่นยังมีเสรีภาพที่จะรับแขกหรือไปไหนตัวเปล่าได้เหมือนอย่างเดิม เพราะทางประเทศตะวันออกนี้ไม่ใช่แต่ในประเทศสยามประเทศเดียว ถือกันมาแต่โบราณว่าต้องรักษาประเพณีที่มีมาแต่ก่อน มิให้เสื่อมทราม บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือเก่า คำสรรเสริญของพระเจ้าแผ่นดินมักกล่าวว่า *รักษาโบราณราชประเพณีมั่นคง* หรือ *ทรงประพฤติตามโบราณราชประเพณี* แม้จนในกลอนคำเทียบเรื่อง *พระชัยสุริยา* ของสุนทรภู่ ก็ยกเหตุว่าเพราะพวกข้าเฝ้าเจ้าเมืองสาวัตถี *ดัดจริตผิดโบราณ* บ้านเมืองจึงเป็นอันตราย เมื่อคนทั้งหลายเชื่อถือกันเช่นนั้นโดยมาก การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมที่เคยนิยมกันมาช้านานจึงเป็นการยาก เพราะฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงค่อยทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่า แต่เพียงที่จะทำให้สำเร็จได้เป็นอย่าง ๆ โดยลำดับ แม้เรื่องที่โปรด ฯ ให้ใส่เสื้อก็ยังใส่กันแต่ในเวลาเข้าเฝ้ามาจนคนสมัยเก่าหมดตัวไป พวกชั้นสมัยใหม่ชอบใส่เสื้อก็มีมากขึ้น จึงได้ใส่เสื้อกันแพร่หลาย

เมื่อถึงงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ประเพณีเก่าอีกอย่างหนึ่ง ในวันเสด็จออกมหาสมาคมในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ด้วยพระราชทานบรมราชานุญาตให้พวกฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ เข้าเฝ้าด้วย เรื่องนี้ในเวลานั้นก็ไม่มีใครเห็น

ครั้งแรกจัดรับอย่างเต็มยศ เห็นสมเด็จเจ้าพระยา ฯ องค์ใหญ่แต่งตัวนุ่งจีบคาดเข็มขัดเพ็ชร แต่ตัวเปล่าไม่ใส่เสื้อ ความที่กล่าวต่อให้เห็นต่อไปว่าขุนนางผู้น้อยซึ่งเป็นบริวารอยู่ในที่นั้น ก็คงไม่ใส่เสื้อ เหมือนกันทั้งนั้น เพราะถือกันว่าต้องใส่เสื้อในเวลาเข้าเฝ้า เวลาอื่นยังมีเสรีภาพที่จะรับแขกหรือไปไหนตัวเปล่าได้เหมือนอย่างเดิม เพราะทางประเทศตะวันออกนี้ไม่ใช่แต่ในประเทศสยามประเทศเดียว ถือกันมาแต่โบราณว่าต้องรักษาประเพณีที่มีมาแต่ก่อน มิให้เสื่อมทราม บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข ข้อนี้พึงเห็นได้ในหนังสือเก่า คำสรรเสริญของพระเจ้าแผ่นดินมักกล่าวว่า *รักษาโบราณราชประเพณีมั่นคง* หรือ *ทรงประพฤติตามโบราณราชประเพณี* แม้จนในกลอนคำเทียบเรื่อง *พระชัยสุริยา* ของสุนทรภู่ ก็ยกเหตุว่าเพราะพวกข้าเฝ้าเจ้าเมืองสาวัตถี *ตัดจริตผิดโบราณ* บ้านเมืองจึงเป็นอันตราย เมื่อคนทั้งหลายเชื่อถือกันเช่นนั้นโดยมาก การเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมที่เคยนิยมกันมาช้านานจึงเป็นการยาก เพราะฉะนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงค่อยทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมเก่า แต่เพียงที่จะทำให้สำเร็จได้เป็นอย่าง ๆ โดยลำดับ แม้เรื่องที่โปรด ฯ ให้ใส่เสื้อก็ยังใส่กันแต่ในเวลาเข้าเฝ้ามาจนคนสมัยเก่าหมดตัวไป พวกชั้นสมัยใหม่ชอบใส่เสื้อกันมากขึ้น จึงได้ใส่เสื้อกันแพร่หลาย

เมื่อถึงงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ประเพณีเก่าอีกอย่างหนึ่ง ในวันเสด็จออกมหาสมาคมในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ด้วยพระราชทานบรมราชานุญาตให้พวกฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ เข้าเฝ้าด้วย เรื่องนี้ในเวลานั้นก็ไม่มีใครเห็น

เป็นการแปลกประหลาดนัก เพราะเป็นแต่มีฝรั่งสัก ๑๐ คน เข้าไปยืนเฝ้าอยู่ข้างหลังแถวที่ชุนนางหมอบ แต่การนั้นมีผลมาก (ถึงมาเป็นประโยชน์ในการเมืองภายหลัง ดังจะเล่าในที่อื่นต่อไป) เพราะฝรั่งเหล่านั้นพากันเขียนบอกข่าวออกไปถึงนานาประเทศ ว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามพระองค์ใหม่ทรงเปลี่ยนขนบธรรมเนียมหันเข้าหาอริยธรรมอย่างฝรั่ง ผิดกับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น ๆ ทางตะวันออก ฝรั่งตามต่างประเทศพากันพิศวงเริ่มเกิดไมตรีจิตต่อประเทศสยามผิดกว่าแต่ก่อน แม้ด้วยทรงเปลี่ยนแปลงประเพณีเดิมเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงประเพณีเดิมตั้งแต่แรกเสวยราชย์คือเรื่องหนึ่ง ด้วยทรงทราบแต่ยังทรงผนวชว่าในสมัยนั้นราษฎรถูกผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงชุกชุม เรื่องนี้จริงราชประเพณีนี้มีมาแต่โบราณ อนุญาตให้บรรดาผู้มีความทุกข์ร้อนถวายฎีกาต่อพระเจ้าแผ่นดินได้ทั่วหน้าเสมอกันหมด แต่วิธีที่ถวายฎีกาตามแบบเก่าต้องเข้าไปตีกลองที่หมู่ตาบกรมวัง ให้พระเจ้าแผ่นดินทรงได้ยินเสียงกลอง ก็โปรด ฯ ให้มารับฎีกา จึงเรียกกันว่า *ตีกลองร้องฎีกา* ครั้นนานมาผู้มีอำนาจก็ตัดกันมิให้ราษฎรเข้าถึงกลอง ก็ถวายฎีกายากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงปรารภในพระราชนิพนธ์แห่งหนึ่งว่า พระเจ้าแผ่นดินเหมือนเป็นพระประธานอยู่ในโบสถ์ ลืมพระเนตรอยู่ก็ไม่เห็นอะไร พอเสด็จเสวยราชย์ บรมราชาภิเษกแล้ว ก็ทรงตั้งประเพณีเสด็จออกรับฎีการาษฎรด้วยพระองค์เองทุกวันโกนเดือนละ ๔ ครั้ง เวลาเสด็จออก ให้

เจ้าพนักงานตีกลองวินิจฉัยเภรี* เป็นสัญญาให้ราษฎรเข้าถวายฎีกาได้เป็นนิจ ก็มีผลเห็นประจักษ์ทันที ด้วยผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงราษฎรเช่นฉุดลูกสาวหรือจับผู้คนจองจำตามอำเภอใจ ไม่มีใครกล้าทำดังแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นเป็นประโยชน์ จึงโปรด ฯ ให้ประกาศขยายพระบรมราชานุญาตต่อออกไปถึงผู้ไม่สามารถจะมาถวายฎีกาได้เอง เช่นถูกกักขังเป็นต้น ให้ฝากฎีกาให้ญาติพี่น้องหรือมูลนายถวายต่างตัวได้ แต่ในการที่รับฎีกาของราษฎรนั้น ถ้าปรากฏว่าใครเอาความเท็จมากราบทูลเพื่อจะให้ผู้อื่นเสียหายโดยไม่มีมูล ก็ให้ลงพระราชอาญาแก่ผู้ถวายฎีกาตามประเพณีเดิม ป้องกันผู้ไม่มีผิดมิให้เดือดร้อน นอกจากเสด็จออกรับฎีกา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินทรงติดต่อกับตัวราษฎรอีกอย่างหนึ่ง ด้วยดำรัสสั่งให้เลิกประเพณีโบราณ (อย่างเมืองจีน) ที่ห้ามมิให้ราษฎรเข้าใกล้ชิดหนทางเมื่อเวลาเสด็จประพาส และบังคับให้ปิดประตูหน้าต่างบ้านเรือนที่อยู่ทั้ง ๒ ข้างทาง โปรด ฯ พระราชทานอนุญาตให้ราษฎรเข้ามาเฝ้าได้ใกล้หนทาง และให้เปิดประตูหน้าต่างได้ตามชอบใจ หากเจ้าของบ้านเรือนมีประสงค์จะแสดงความเคารพ ก็ให้แต่งเครื่องบูชาที่หน้าบ้าน แล้วคอยเฝ้าอยู่ที่เครื่องบูชานั้น จึงเกิดประเพณีตั้งเครื่องบูชารับเสด็จแต่นั้นมา ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนประเพณีเดิมในเรื่องรับฎีการาษฎร และโปรด ฯ อนุญาตให้ราษฎรเฝ้าแหนได้สะดวกกว่าแต่

---

* กลองวินิจฉัยเภรี เดี๋ยวนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถาน

ก่อนดังกล่าวมา ก็เป็นเหตุให้ราษฎรพากันนิยมในพระคุณของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแพร่หลายอีกอย่างหนึ่ง

นอกจากเรื่องที่เล่ามาเป็นอุทาหรณ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมเดิม และทรงสถาปนาการต่าง ๆ ขึ้นเป็นแบบแผนในรัชกาลที่ ๕ อีกหลายอย่าง ถ้าพรรณนาเป็นรายเรื่องหนังสือนี้จะยืดยาวนัก จึงจะรวมความกล่าวตามประเภทของการที่ทรงจัด โดยประสงค์จะให้เห็นเหตุและผลของการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้นเป็นสำคัญ ถ้าตั้งเป็นปัญหาอย่างที่เรียกในสำนวนแปลในหนังสือจีนว่าเป็น *คำกลาง* ถามว่าเพราะเหตุใด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเปลี่ยนขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ออธิบายขอนี้เมื่อพิจารณาดูเห็นว่าเป็นด้วยเหตุ ๒ อย่าง อย่าง ๑ ดังได้กล่าวมาแล้วว่าเพราะทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่า รัชกาลของพระองค์ประจวบเวลาโลกยวิสัยทางตะวันออกนี้เปลี่ยนแปลง ด้วยฝรั่งมามีอำนาจขึ้น จะต้องเปลี่ยนรัฏฐาภิปาลโนบายหันเข้าหาอริยธรรมอย่างฝรั่ง บ้านเมืองจึงจะพ้นภยันตราย แต่การต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้น ที่ไม่เกี่ยวกับอริยธรรมของฝรั่ง แต่เป็นการสำคัญในขนบธรรมเนียมไทยก็มีมาก เห็นได้ว่ามีเหตุอื่นอีกและเหตุนั้นเกิดแต่พระอุปนิสัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ทำการให้ถูกต้องเป็นแก่นสาร ไม่ทรงนิยมทำตามคติที่ถือกันว่าเคยทำมาแต่โบราณอย่างไรต้องทำอย่างนั้น จึงจะเป็นการ *รักษาราชประเพณี* เพราะเมื่อพระองค์

ทรงผนวชได้มีโอกาสพิจารณาตำรับตำราต่าง ๆ มาก ทั้งทางฝ่ายพุทธศาสตร์และราชศาสตร์ เห็นประเพณีต่าง ๆ ที่ทำกันมา ผิดหลักเดิมหรือยังบกพร่องมีอยู่มาก จึงทรงพยายามแก้ไขให้เป็นแก่นสาร ใช่จะโปรดเปลี่ยนแปลงอะไร ๆ ให้เป็นอย่างใหม่ไปทั้งนั้นหามิได้ พระอุปนิสัยเช่นว่านี้ พึงเห็นได้แต่ในพระราชประวัติตอนทรงผนวช พอทรงสอบสวนพระไตรปิฎกทราบว่าพระสงฆ์ไทยปฏิบัติพระวินัยเคลื่อนคลาดจากพระพุทธบัญญัติมากนัก ก็ทรงพยายามแก้ไขให้เป็นแก่นสาร ดังเล่าเรื่องมาแล้วในตอนก่อน ครั้นเสด็จเสวยราชย์ ทรงพิจารณาเห็นขนบธรรมเนียมอันใดเคลื่อนคลาดเค้ามูลหรือว่ายังบกพร่อง ก็ทรงพระราชดำริแก้ให้ดีขึ้น เป็นลำดับมาจนตลอดรัชกาล สมัยเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมของประเทศสยามจึงกำหนดในพงศาวดารว่าเกิดแต่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา

แต่นี้จะกล่าวอธิบาย ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ขนบธรรมเนียมตามประเภทต่าง ๆ ต่อไป

การศาสนา

ในตอนที่ ๒ ของหนังสือนี้ ได้เล่ามาแล้วถึงเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นพระพุทธศาสนา และทรงตั้งนิกายพระสงฆ์ธรรมยุติกา และที่สุดเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวร ทรงทักท้วงเนื่องต่อการเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสสั่งให้พระสงฆ์ธรรมยุติกา กลับห่มคลุมอย่างพระมหานิกาย มาจนสิ้นรัชกาลที่ ๓ ได้ยินว่าในครั้งนั้นพระเถระธรรมยุติกาบางรูป มีสมเด็จ

พระวันรัต (ทับ) เมื่อยังเป็นที่พระอริยมุนีเป็นต้น ไม่ทำตามรับสั่งก็มี ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระเถระธรรมยุติกาทั้งปวง เข้าชื่อกันยื่นฎีกาต่อเสนาบดี ขอให้นำความกราบทูลว่าที่ต้องถูกบังคับขืนใจให้ครองผ้าตามแบบอย่างซึ่งไม่เลื่อมใส มีความเดือดร้อน ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระสงฆ์ธรรมยุติกากลับคองแหวกเหมือนอย่างเดิม ก็เกิดความลำบากพระราชหฤทัยแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะจะดำรัสให้ห่มผ้าอย่างพระมหานิกายต่อไป ก็ผิดกับคติซึ่งพระองค์เองได้ทรงตั้ง ทั้งจะทำให้พระสงฆ์ธรรมยุติกายิ่งรู้สึกเดือดร้อนหนักขึ้น ถ้าหากกลับครองแหวกตามอำเภอใจจะทรงทำอย่างไรก็ยากอยู่ แต่จะพระราชทานพระบรมราชานุญาตเล่า ก็ผิดกับที่ได้ทูลรับไว้ต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เฉพาะมีทางที่จะระงับความลำบากนั้นได้ด้วยฐานะของพระองค์เมื่อก่อนเสวยราชย์เป็นแต่สมณคณาจารย์ เมื่อทรงรับฎีกาของพระมหาเถระ ฐานะของพระองค์เป็นพระราชามหากษัตริย์ จึงพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัยว่า การปฏิบัติพระธรรมวินัยเป็นกิจของพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติ มิใช่ราชกิจของพระเจ้าแผ่นดินที่จะทรงสั่งให้ทำประการใด เมื่อมีพระบรมราชวินิจฉัยเช่นนั้น พระสงฆ์ธรรมยุติกาก็พากันกลับห่มแหวกตามเดิม แต่เรื่องที่เกี่ยวกับพระสงฆ์ธรรมยุติกา ยังมีข้ออื่นต่อมาอีกด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ คนที่เลื่อมใสต่อคติธรรมยุติกาอย่างเปิดเผยก็มี ที่เลื่อมใสแต่ไม่กล้าแสดงโดยเปิดเผย เพราะเกรงจะไม่พอพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มี ที่ไม่เลื่อมใสก็มี ตั้งแต่เปลี่ยนรัชกาลใหม่ ทรงสังเกตเห็นมีคนแสดงความเลื่อมใสในคติธรรมยุติกา

มากขึ้นรวดเร็ว เป็นเหตุให้ทรงพระราชวิจารณ์กว้างขวางออกไป ทรงพระราชดำริว่าถ้าทรงขวนขวายเผยแผ่นิกายสงฆ์ธรรมยุติกา ให้แพร่หลายด้วยพระราชานุภาพ จะเกิดโทษแก่บ้านเมืองมากกว่าเป็นคุณ เพราะจะทำให้พุทธบริษัททั้งพระและคฤหัสถ์ที่นับถือคติเกิดรังเกียจกัน และพระมหานิกายก็จะพากันหวาดหวั่นว่าจะถูกบังคับให้แปลงเป็นธรรมยุติ เหมือนเช่นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก และที่สุดพระธรรมยุติกาเองถ้ามีจำนวนมากนัก การปฏิบัติพระธรรมวินัยก็อาจจะเสื่อมทรามลง เพราะเหตุที่กล่าวมา จึงโปรด ฯ ให้พระสงฆ์ธรรมยุติกาคงขึ้นอยู่ในคณะกลางตามเดิม มิได้แยกย้ายเป็นคณะหนึ่งต่างหาก และดำรัสสั่งในราชการให้ถือว่าพระสงฆ์ ๒ นิกายนั้นเป็นอย่างเดียวกัน เป็นต้นว่าในการพิธีพระสงฆ์ ก็ให้นิมนต์รวมกันทั้ง ๒ นิกาย การที่ทรงตั้งพระราชาคณะก็เลือกแต่ด้วยพรรษาอายุและคุณธรรม ไม่ถือว่าจะเป็นนิกายไหนเป็นประมาณ ไช่แต่เท่านั้น ทางฝ่ายฆราวาสสกุลไหน แม้ไม่ใช่พระราชวงศ์เคยบวชเรียนในนิกายไหน ก็ตรัสขอให้คงอย่างเดิม แต่การฟื้นพระศาสนาก็ไม่ทรงทอดทิ้ง เป็นแต่เปลี่ยนพระบรมราโชบายมาเป็นทางสมาคมกับพระราชาคณะมหานิกาย เป็นต้นว่าพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ทูลถามอธิบายพระธรรมวินัยที่ใคร่จะทราบหรือที่ยังสงสัย ได้ตามประสงค์ และทรงชี้แจงพระบรมวินิจฉัยพระราชทานโดยมิได้รังเกียจ พระบรมราโชบายเช่นว่า มีผลทำให้พระสงฆ์มหานิกายแก้ไขวัตรปฏิบัติดีขึ้นเป็นลำดับมา และ

การสงฆ์มณฑลก็มิได้แตกร้าวตลอดรัชกาลที่ ๔ ด้วยพระสงฆ์พากันเลื่อมใสในพระปรีชาญาณทั่วไปทั้ง ๒ นิกาย

พระราชปฏิบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเนื่องด้วยศาสนายังมีต่อไปถึงศาสนาอื่น ๆ อีก แต่ก่อนนอกจากพระสงฆ์กับพราหมณ์นักบวชในศาสนาอื่นเช่นศาสนาคริสตังก็ดี หรือศาสนาอิสลามก็ดี แม้จนพระญวนที่ถือพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานก็ดี หาได้รับความยกย่องอย่างใดไม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช ได้ทรงสมาคมกับพวกบาทหลวงและพวกมิชชันนารีอเมริกัน เนื่องในการทรงศึกษาภาษาฝรั่ง และทรงสมาคมกับพระญวนด้วยใคร่จะทรงทราบคติมหายาน คุ้นเคยอยู่แล้ว เมื่อเสวยราชย์แล้วก็ทรงรักษามิตรภาพสืบต่อมา ด้วยทรงยกย่องและพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ต่าง ๆ ยกเป็นอุทาหรณ์ดังเช่นเมื่อสังฆราชปาลกัวซ์ถึงมรณภาพ โปรด ฯ พระราชทานเครื่องแห่ศพเหมือนอย่างขุนนาง และพระราชทานที่ดินให้สร้างวัดโปรเตสตันต์ กับทั้งทรงสร้างวัดญวนด้วย[๑] การที่ทรงอุปการดังกล่าวมานี้เป็นเหตุให้พวกบาทหลวงและมิชชันนารีอเมริกัน เข้ารับช่วยราชการต่าง ๆ ตามพระราชประสงค์ และยังยกย่องพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกันอยู่จนทุกวันนี้ พระญวนก็เริ่มได้ทำพิธีกงเต็กในงานหลวงเมื่อรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา ส่วนพวกถือศาสนาอิสลามนั้น พวกถือลัทธิ

๑. ที่วัดโปรเตสตันต์ซึ่งพระราชทาน อยู่ริมอู่บางกอก ถึงรัชกาลที่ ๕ วัดนั้นเล็กไป พระราชทานที่ใหม่ให้สร้างวัด Christ Church ที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้ วัดญวนนั้นสร้างค้างมาสำเร็จในรัชกาลที่ ๕ จึงพระราชทานนามว่า วัดอุภัยราชบำรุง อยู่ริมถนนเจริญกรุงที่ตลาดน้อย

เขียะ (พวกเจ้าเขน) ได้รับพระบรมราชานุเคราะห์เป็นประเพณีมาแต่รัชกาลก่อน ๆ แล้วก็โปรดฯ พระราชทานตามเคย แต่พวกลัทธิสุหนี่เป็นคนหลายชาติหลายภาษา แยกย้ายกันอยู่ตามตำบลต่าง ๆ มีสุเหร่าและนักบวชชาติของตนเอง เข้ากับพลเมืองเป็นปกติอยู่แล้ว จึงไม่มีกิจที่จะต้องพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ผิดกับแต่ก่อนประการใด

การพิธีสำหรับบ้านเมือง

การพิธีต่าง ๆ ที่ทำเป็นประเพณีของประเทศสยามนี้ แต่เดิมมา ถ้าเป็นพิธีในทางธรรมปฏิบัติ ทำตามคติพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นพิธีในทางโลก ทำตามคติไสยศาสตร์ของพราหมณ์ จึงเกิดคำพูดว่า *พุทธกับไสย อาศัยกัน* มาแต่โบราณ ถ้าทำพิธีตามพระพุทธศาสนา เช่นบวชนาค เป็นต้น เรียกว่าพิธีสงฆ์ พราหมณ์ไม่เข้าไปเกี่ยวข้อง ถ้าทำพิธีไสยศาสตร์ เช่นยกทัพจับศึกเป็นต้น เรียกว่าพิธีพราหมณ์ พระสงฆ์ก็ไม่เข้าไปเกี่ยวข้อง จำเนียรกาลนานมาเมื่อความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเจริญขึ้น ผู้ทำพิธีปรารถนาสวัสดิมงคลตามคติพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น ก็มักคิดอ่านให้มีพิธีสงฆ์ด้วยกันกับพิธีพราหมณ์ จะยกตัวอย่าง เช่นพิธีบรมราชาภิเษกพระเจ้าแผ่นดิน เดิมเป็นแต่พิธีพราหมณ์ ภายหลังมาให้มีพิธีสงฆ์เพิ่มเข้าในส่วนการ *เฉลิม (คือเสด็จขึ้นอยู่) พระราชมณเฑียร* จึงเกิดการพิธีซึ่งทำทั้งพิธีสงฆ์และพิธีพราหมณ์ด้วยกันหลายพิธี แต่ที่ทำแยกกันอย่างเดิมยังมีมากถึงราชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระ

ราชดำริว่า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้หมดตัวพราหมณ์ที่ทรงพระเวทเสียแล้ว ยังเหลือแต่เชื้อสายที่สืบสกุลมาโดยกำเนิด แม้จะหาผู้ใดเข้าใจความในคัมภีร์พระเวทก็ไม่ได้ ด้วยไม่ใคร่ได้เรียนภาษาสันสกฤต การทำพิธีพราหมณ์เป็นแต่ทำตามเคย ไม่เป็นแก่นสารเหมือนเช่นเดิม แต่จะเลิกเสียก็ไม่ควร เพราะเป็นพิธีสำหรับบ้านเมืองและราชประเพณีมาช้านาน จึงแก้ไขระเบียบพิธีพราหณ์ ซึ่งเคย ทำมาแต่โดยลำพัง เช่นพิธีแรกนา เป็นต้น ให้มีพิธีสงฆ์ด้วยทุกพิธี ที่สำคัญนั้นคือทรงแก้ระเบียบพิธีถือน้ำพิพัฒนสัตยา ซึ่งเป็นพิธีสงฆ์กับพราหมณ์ทำด้วยกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา พิธีสงฆ์มีสวดมนต์เลี้ยงพระให้เป็นสวัสดิมงคลก่อน แล้วทำพิธีพราหณ์ อ่านโองการแช่งน้ำสาบานและชุบพระแสงต่อไป ข้าราชการกระทำสัตย์ถือน้ำต่อหน้าพระสงฆ์ที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วเข้าไปเฝ้าถวายบังคมพระเจ้าอยู่หัวที่ในท้องพระโรง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ประเพณีเดิม เสด็จออกไปประทับเป็นประธานให้ข้าราชการถือน้ำกระทำสัตย์และถวายบังคมที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามและพระองค์เองก็เสวยน้ำพระพิพัฒนสัตยา ทรงปฏิญาณความซื่อตรงของข้าราชการทั้งปวงด้วย ระเบียบการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็ทรงแก้ไขให้เป็นพิธีสงฆ์เป็นพื้น คงทำตามพิธีพราหมณ์แต่สรงมุรธาภิเษก ทรงรับพระราชอาญาจักรและรับเครื่องราชกกุธภัณฑ์เป็นสำคัญ การพิธีสำหรับบ้านเมืองจึงเป็นการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแก้ไข ให้เป็นแก่นสารขึ้นอีกประเภทหนึ่ง ดังพรรณนามา

ระเบียบยศศักดิ์

พอทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มทรงแก้ไขระเบียบยศศักดิ์ ด้วยมีเหตุที่จะต้องทรงพระราชดำริในการนั้น เบื้องต้นแต่ทรงตั้งแบบเรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินในรัชกาลก่อน อธิบายข้อนี้ ตามประเพณีโบราณพระนามพระเจ้าแผ่นดินที่จารึกสุพรรณบัฏถวายเมื่อราชาภิเษก มักใช้พระนามเดียวกันต่อ ๆ มา ด้วยถือว่าเป็นสวัสดิมงคล คนทั้งหลายจึงไม่เรียกพระนามตามที่จารึกนั้น เรียกพระเจ้าแผ่นดินที่เสวยราชย์อยู่แต่ว่า *ขุนหลวง* หรือ *พระพุทธเจ้าอยู่หัว* หรือ *พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ* แต่เมื่อมีจำนวนพระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงไปแล้วมากขึ้น ก็เรียกพระนามตามพอใจสมมุติกันต่าง ๆ เอาพระนามเมื่อก่อนเสวยราชย์มาเรียกเช่น *สมเด็จพระเพทราชา* บ้าง เรียกตามพระอัยยาศัย เช่น *พระเจ้าเสือ* หมายความว่าดุร้ายบ้าง เรียกตามที่ประทับเช่นว่า *พระเจ้าท้ายสระ* เพราะประทับอยู่พระราชมณเฑียรที่ท้ายสระบ้าง เป็นอย่างนี้มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาจนตลอดรัชกาลที่ ๓ จารึกพระนามในพระสุพรรณบัฏว่า *สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี* เหมือนกันทุกพระองค์ เมื่อรัชกาลที่ ๒ คนทั้งหลายเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า *แผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง* ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๓ มีพระเจ้าแผ่นดินที่ล่วงแล้วเป็น ๒ พระองค์ คนทั้งหลายจึงมักเรียกรัชกาลที่ ๑ ว่า *แผ่นดินต้น* เรียกรัชกาลที่ ๒ ว่า *แผ่นดินกลาง* พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่ทรงรังเกียจว่าเป็นอัปมงคล เพราะมีต้นมีกลาง

ก็ต้องมีปลาย รัชกาลของพระองค์จะเหมือนเป็นสุดท้าย จึงทรงบัญญัติให้เรียก ๒ รัชกาลก่อนตามนามพระพุทธรูปซึ่งทรงสร้างอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์นั้น ให้เรียกรัชกาลที่ ๓ ว่า *แผ่นดินพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก* และเรียกรัชกาลที่ ๒ ว่า *แผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย* ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ มีปัญหาเกิดขึ้นอีกว่าจะเรียกรัชกาลที่ ๓ อย่างไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่าควรจะวางระเบียบการเรียกนามพระเจ้าแผ่นดินเสียให้เป็นยุติ อย่าให้เกิดปัญหาต่อไป เมื่อทำพิธีบรมราชาภิเษกจึงโปรดฯให้เปลี่ยนแบบคำจารึกพระสุพรรณบัฏ เอาพระนามเดิมขึ้นตั้งแต่ต้นว่า *สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ* แทนที่เคยขึ้นต้นว่า *สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบบดี* และให้เพิ่มคำสำหรับเรียกพระเจ้าแผ่นดินว่า *พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ลงข้างท้ายสร้อยพระนาม แล้วทรงบัญญัติให้เรียกนามรัชกาลที่ ๓ ว่า *แผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว* (คำว่าพระนั่งเกล้าและพระจอมเกล้านั้น ทรงอนุโลมตามพระนามเดิมว่า *ทับ* และว่า *มงกุฎ*) แล้วทรงบัญญัติให้เรียกพระนามพระเจ้าแผ่นดินในกรุงรัตนโกสินทร์ตามนามแผ่นดินว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อป้องกันมิให้คนภายหลังเรียกกันตามสมมุติเหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา

ระเบียบยศเจ้านายและข้าราชการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งแบบแผนขึ้นใหม่ เนื่องในงานบรมราชาภิเษกนั้นหลาย

อย่าง คือทรงสถาปนายศ *กรมสมเด็จ* ขึ้นใหม่ให้เป็นชั้นสูงสุดของเจ้านายต่างกรมอย่าง ๑ ทรงสถาปนายศ *สมเด็จเจ้าพระยา* เข้าในทำเนียบให้เป็นชั้นสูงสุดในขุนนางอย่าง ๑ ทรงสถาปนายศเจ้าประเทศราชอย่าง ๑ และทรงสถาปนายศสตรีมีบรรดาศักดิ์ชั้น *เจ้าคุณ* เข้าในทำเนียบอีกอย่าง ๑ การที่ทรงสถาปนายศต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้ จะอธิบายยศสมเด็จเจ้าพระยาก่อน แต่โบราณยศขุนนางชั้นสูงสุดเป็นเพียงเจ้าพระยา ตามทำเนียบศักดินาข้าราชการในกรุงมีเจ้าพระยาแต่ ๓ คน คือ เจ้าพระยามหาอุปราชเป็นชั้นพิเศษคน ๑ รองลงมาถึงอัครมหาเสนาบดี ๒ คน คือเจ้าพระยาจักรี ที่สมุหนายกเป็นหัวหน้าฝ่ายพลเรือนคน ๑ กับเจ้าพระยามหาเสนาที่สมุหพระกลาโหมเป็นหัวหน้าฝ่ายทหารคน ๑ ยศสมเด็จเจ้าพระยาหามีในกฎหมายไม่ มีแต่เรียกในหนังสือพงศาวดาร เช่น *สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก* และในพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ มีว่า พระอุปราชตรัสเอาพระยาพลเทพเดิมให้เป็น *สมเด็จเจ้าพระยา (วังหน้า)* ในพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงตั้งเจ้าพระยามหาเสนา (ปิ่น) ที่สมุหพระกลาโหม เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ไปรับราชการวังหน้า ดูก็เป็นทำนองเดียวกับที่ว่า ตั้งพระยาพลเทพเป็นเจ้าพระยา ในรัชกาลที่ ๑ และมีปรากฏในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาอีกอย่างหนึ่งว่า เมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ถึงแก่อสัญญกรรม พระเจ้าบรมโกศโปรดฯ ให้เรียกศพว่า *พระศพ* อย่างเจ้า (ตามคำพวกผู้ใหญ่ในสกุลสิงหเสนีก็เล่าว่า ศพเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) ได้พระราชทานเกียรติยศอย่างเจ้า) พิจารณา

ความที่กล่าวมาเห็นว่าสมเด็จเจ้าพระยานั้น เดิมจะเป็นแต่คำที่เรียกกัน คือเจ้าพระยาคนใดมีความชอบพิเศษ ได้เลื่อนยศสูงขึ้นกว่าเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี เทียบเท่าเจ้าพระยามหาอุปราชในกฎหมาย อันมียศบางอย่างเหมือนกับเจ้า ก็เรียกกันว่าสมเด็จเจ้าพระยา ๆ หาใช่ยศในกฎหมายไม่ ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวจะทรงพูนบำเหน็จเจ้าพระยาพระคลังซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดีอยู่แล้ว จึงโปรด ฯ ให้เป็นสมเด็จเจ้าพระยา และทรงบัญญัติยศสมเด็จเจ้าพระยาเข้าในกฎหมายเป็นชั้นสูงสุดในยศขุนนางแต่นั้นมา บางทีจะเนื่องมาจากที่ทรงตั้งสมเด็จเจ้าพระยานั้นเอง ทรงพระราชดำริต่อไปถึงยศเจ้านายต่างกรม ซึ่งตามแบบโบราณมียศ *กรมพระ* เป็นชั้นสูงสุด จึงทรงเพิ่มยศ *กรมสมเด็จ* ขึ้นอีกชั้นหนึ่ง สำหรับทรงตั้งพระบรมวงศ์ซึ่งมีความชอบเป็นอย่างพิเศษ นับเป็นชั้นสูงสุดในยศเจ้านายต่างกรมแต่นั้นมา ที่ทรงแก้ไขระเบียบยศเจ้าประเทศราชนั้น แต่เดิมมารัฐบาลในกรุงเทพ ฯ ยกยศประเทศราชเป็นเจ้าแต่เมืองเวียงจันทน์กับเมืองหลวงพระบาง เพราะสืบสายมาแต่พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตแต่โบราณ ส่วนประเทศราชในมณฑลพายัพยังให้มียศแต่เป็น *พระยา* เพราะเพิ่งตั้งเป็นประเทศราชขึ้นใหม่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ต่อเจ้าเมืองคนใดมีความชอบมากจึงทรงตั้งให้เป็น *พระเจ้า* เฉพาะตัว เช่นพระเจ้าเชียงใหม่กาวิละในรัชกาลที่ ๑ พระเจ้านครลำปางดวงทิพและพระเจ้านครลำพูนบุญมาในรัชกาลที่ ๒ แต่ชาวเมืองประเทศราชเหล่านั้นเองตลอดไปจน ประเทศราชที่ขึ้นกับพม่า เช่นเมืองเชียงตุงเป็นต้น

นับถือว่าเป็นเจ้า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าสกุลเจ้าเจ็ดตนที่ได้ครองเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนครลำพูนกับทั้งสกุลเจ้าเมืองน่าน ได้มีความสามิภักดิ์ยั่งยืนมา ที่ให้มียศเป็นแต่เพียงพระยา ต่ำกว่าพวกที่ครองเมืองหลวงพระบางและประเทศราชที่ขึ้นพม่าหาสมควรไม่ จึงทรงสถาปนาให้มียศโดยปกติเป็นเจ้า ถ้ามีความชอบพิเศษเลื่อนขึ้นเป็น พระเจ้า เป็นระเบียบสืบมา

การตั้งกรมเจ้านายและตั้งขุนนางที่ทรงแก้ไขตั้งระเบียบใหม่นั้น ประเพณีเดิมการตั้งกรมหรือเลื่อนกรมเจ้านาย นอกจากอุปราชาภิเษกมหาอุปราช พระเจ้าแผ่นดินเป็นแต่มีพระราชดำรัสสั่งแล้วก็แล้วกัน ไม่ได้ทรงเกี่ยวข้องกับการพิธี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปในการพิธีถึงวังเจ้านายที่รับกรม ทรงรดน้ำจากมหาสังข์พระราชทานอย่างอภิเษก และทรงเจิมจุณณ์ให้เป็นสิริมงคล แล้วพระราชทานพระสุพรรณบัฏเอง และเมื่อก่อนพระราชทานพระสุพรรณบัฏ ให้อ่านลักษณ์อ่านประกาศพระกิยรติคุณของเจ้านายพระองค์นั้นอันเป็นเหตุให้ได้รับกรมให้ปรากฏด้วย

การตั้งขุนนางผู้ใหญ่ถ้าเป็นชั้นสูงถึงสมเด็จเจ้าพระยา ก็เสด็จไปพระราชทานสุพรรณบัฏทำนองเดียวกับตั้งกรมเจ้านาย ถ้าชั้นรองลงมาเพียงชั้นเจ้าพระยา ก็พระราชทานในท้องพระโรง และมีการอ่านประกาศเกียรติคุณเพิ่มขึ้นด้วย การตั้งขุนนางชั้นสามัญ แต่ก่อนมาเป็นแต่กรมวังผู้รับคำสั่งมีหมายบอกตัวเองและบอกไปตามกระทรวงทะบวงกรมการต่างๆ

ว่าทรงตั้งคนนั้นเป็นคนนี้นั้นแล้วก็แล้วกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริให้มีสัญญาบัตรลงพระราชหัตถเลขาปรมาภิไธย และประทับพระราชลัญจกรเป็นสำคัญ และให้รับสัญญาบัตรต่อพระหัตถ์เป็นประเพณีสืบมา

อนึ่งยศของสตรีมีบรรดาศักดิ์ชั้น *เจ้าคุณ* แต่ก่อนก็เป็นคำเรียกกัน มักเรียกท่านผู้ใหญ่ในราชินิกุลหรือท้าวนางที่เป็นตัวหัวหน้า และเรียกเจ้าจอมมารดาของเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่ แล้วแต่ใครจะเรียก ๆ กันฟั่นเฝือไม่เป็นแบบแผน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงบัญญัติให้ยศ *เจ้าคุณ* เป็นยศในกฎหมาย สำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งเป็นแบบแผนสืบมา

แก้พระราชานุกิจ

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขขนบธรรมเนียมในประเภทซึ่งเรียกในกฎหมายว่า ***พระราชานุกิจ*** คือระเบียบเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงปฏิบัติพระราชกิจต่าง ๆ ก็เป็นการสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองมาก ตามราชประเพณีมีแต่โบราณมา พระเจ้าแผ่นดินย่อมทรงประพฤติพระราชกิจต่าง ๆ เป็นระเบียบและตามกำหนดเวลาแน่นอนเสมอ เช่นเสด็จออกขุนนางวันละ ๓ ครั้ง คือเวลาเช้า ๑๐ นาฬิกาเสด็จออกพิพากษาคดี เวลาบ่าย ๑๕ นาฬิกาเสด็จออกที่เฝ้ารโหฐาน เวลาค่ำ ๒๐ นาฬิกาเสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน เป็นต้น พระราชกิจอย่างอื่นก็จัดเข้าระเบียบทรงประพฤติโดยมีกำหนดเวลา เป็นทำนอง

เดียวกัน ข้าราชการผู้มีหน้าที่ในราชกิจอย่างใด ก็เข้าแทนตามกำหนดเวลาทรงปฏิบัติราชกิจอย่างนั้นเสมอไม่ต้องนัดหมายเห็นสะดวกแก่การงาน จึงใช้เป็นตำราราชประเพณีสืบมาช้านาน แต่ระเบียบพระราชานุกิจนั้นสำหรับแต่เวลาเสด็จประทับในพระนครราชธานี การที่จะเสด็จไปยังหัวเมืองไม่มีในตำรา แต่ก่อนมาการเสด็จไปหัวเมืองจึงแล้วแต่พระราชอัธยาศัยส่วนพระองค์ของพระเจ้าแผ่นดิน ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๑ ไม่มีกิจที่ต้องเสด็จไปทำศึกสงคราม พระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ รัชกาลต่อมา ก็ประทับอยู่แต่ในพระราชวังเป็นพื้น เป็นเหตุให้ทรงห่างเหินกับราษฎร และมิได้ทอดพระเนตรเห็นการที่เป็นไปตามหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระราชานุกิจอย่างรัชกาลก่อนยังบกพร่องเป็นข้อสำคัญ พอเสวยราชย์ก็ทรงแก้ไข คงไว้แต่ที่เป็นแก่นสาร เช่นเสด็จออกวันละ ๓ ครั้งเป็นต้น พระราชกิจที่ไม่เป็นการสำคัญเช่นเสด็จลงทรงบาตร และทรงประเคนเลี้ยงพระทุกวันดังเคยมีมาในรัชกาลก่อน โปรดฯ ให้เจ้านายทำแทนพระองค์ เอาเวลาไปใช้ในพระราชกิจที่เพิ่มขึ้นใหม่ เช่นเสด็จออกรับฎีการาษฎรและเสด็จประพาสพระนครให้ราษฎรได้เฝ้าเป็นต้น ดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนั้นทรงฟื้นประเพณีเสด็จประพาสหัวเมืองขึ้นเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยาบางพระองค์ประพฤติมาแต่ก่อน มีโอกาสเมื่อใดก็ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จไปยังหัวเมืองต่างๆ ทางฝ่ายเหนือได้เสด็จไปถึงเมืองพิษณุโลก ทางตะวันออกเสด็จไปถึงเมืองปราจิณ กับทั้งหัวเมืองชายทะเลตลอดจนเมืองจันทบุรีและเมืองตราด ทางฝ่ายใต้เสด็จไปถึงเมืองนครศรีธรรมราชและ

เมืองสงขลา ทางฝ่ายตะวันตกเสด็จไปถึงเมืองนครชัยศรี เมืองกาญจนบุรี เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี ได้ทอดพระเนตรเห็นภูมิลำเนาพระราชอาณาเขตและทรงทราบการหัวเมืองยิ่งกว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ปางก่อนโดยมาก ตามหัวเมืองที่เสด็จประพาสนั้น โปรดฯให้สร้างที่ประทับขึ้นใหม่ในวังพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยาเคยประทับก็หลายแห่ง เช่นวังบางปะอินของพระเจ้าปราสาททอง วังจันทรเกษมของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช วังเขาเขาพระพุทธบาทของพระเจ้าทรงธรรม และวัง ณ เมืองลพบุรีของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่เมืองเพชรบุรีและเมืองนครปฐมก็มีที่พระราชวังโบราณทั้ง ๒ แห่ง แต่โปรดฯ ให้สร้างวังใหม่ในที่อื่น การที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสตรวจการหัวเมือง จึงเกิดเป็นประเพณีอันมีประโยชน์แก่บ้านเมืองเป็นอันมากแต่ในรัชกาลที่ ๔ สืบมา

แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขพระราชานุกิจดังกล่าวมา เมื่อภายหลังก็เกิดความลำบากแก่พระองค์ในการที่ต้องทรงประพฤติพระราชานุกิจ เพราะในรัชกาลที่ ๕ มีกิจการต่าง ๆ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อน ๆ ไม่ต้องทรงทำ เกิดเพิ่มขึ้นใหม่หลายอย่าง เป็นต้นแต่เหตุที่เคยทรงสมาคมและมีหนังสือไปมากับฝรั่งเมื่อยังทรงผนวช ครั้นเสด็จเสวยราชย์พวกฝรั่งต่างประเทศได้ทราบพระเกียรติคุณ พากันเขียนหนังสือมาถวายมากขึ้น เกิดพระราชกิจที่ต้องมีพระราชหัตถเลขาเป็นภาษาอังกฤษถึงชาวต่างประเทศเพิ่มขึ้น อันต้องทรงแต่งเองเขียนเอง เพราะยังไม่มีใครอื่นที่รอบรู้พอจะช่วยพระราชกิจนั้นได้ ต่อมาถึงสมัยเมื่อทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับฝรั่งต่างประเทศแล้ว เกิดกิจซึ่งโต้ตอบกับพวกกงสุลในการต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีก บางทีก็เป็นการสำคัญอันจะกราบ

ทูลหรือปรึกษาโดยเปิดเผยในเวลาเสด็จออกขุนนางเหมือนอย่างแบบเก่าไม่ได้ ก็ต้องส่งหนังสือที่มีมากับทั้งร่างตอบเข้าไปถวายทรงพระราชวินิจฉัย นอกจากนั้นการที่ทรงรับฎีกาของราษฎร ก็เพิ่มพระราชกิจที่ต้องทรงพิจารณาฎีกาด้วยอีกอย่างหนึ่งหรือถ้ารวมว่าโดยย่อ คือเกิดการที่ต้องทรงพระอักษรเป็นส่วนใหญ่เพิ่มขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องทรงปฏิบัติการนั้น แทรกเข้าในระเบียบพระราชานุกิจประจำวัน วันไหนมีหนังสือที่เร่งร้อนต้องทรงมาก เวลาเสด็จออกว่าราชการบ้านเมืองเวลาค่ำก็มักเคลื่อนคลาดช้าไปเนือง ๆ เป็นเหตุให้ข้าราชการผู้ใหญ่ติเตียนว่าเวลาพระราชานุกิจไม่แน่นอนเหมือนในรัชกาลที่๓ บางคนก็เลยขาดเฝ้า ด้วยอ้างว่าสูงอายุแล้วอยู่ดึกทนไม่ไหว แม้ผู้ที่ยังไม่สูงอายุก็พลอยเอาอย่าง ประเพณีที่เสนาบดีต้องเข้าเฝ้าทุกวันก็เสื่อมมา ถ้ามีราชการสลักสำคัญมักเข้าเฝ้าเวลาเสด็จออกที่รโหฐาน ราชการสามัญที่เคยกราบทูลในเวลาเสด็จออก ขุนนางมักให้แต่ปลัดทูลฉลองกราบทูลแทน (เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ ปรึกษากันให้กลับใช้แบบพระราชานุกิจอย่างรัชกาลที่ ๓ ดังจะปรากฏอธิบายในตอนอื่นต่อไปข้างหน้า)

ตีเมืองเชียงตุง

ในรัชกาลที่ ๔ ต้องทำสงครามครั้งเดียว และไม่เหมือนกับสงครามใน ๓ รัชกาลที่ล่วงแล้ว ด้วยแต่ก่อนพอเปลี่ยนรัชกาลใหม่ทั้งรัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ พม่าข้าศึกก็เข้ามารบรุก เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ เจ้าอนุเวียงจันทน์เป็นขบถก็ยกกองทัพลงมารบรุก ไทยเป็นฝ่ายข้างต่อสู้รักษา

อาณาเขตทั้ง ๓ คราว แต่คราวนี้ไทยไปตีเมืองเชียงตุงเป็นการรบรุกอาณาเขตของพม่า จึงผิดกัน ที่จริงเรื่องตีเมืองเชียงตุงเริ่มมาในรัชกาลที่ ๓ ด้วยเหตุเกิดจลาจลในอาณาเขตล้อ[๑] สิบสองปันนา อันเป็นประเทศราชของพม่า แต่ภูมิลำเนาอยู่ต่อแดนทั้งประเทศจีนและประเทศสยาม และเคยยอมขึ้นต่อจีนหรือไทยในเวลาได้ความลำบากมาแต่ก่อน เมื่อก่อนเกิดจลาจลครั้งนี้ มีพวกเจ้านายราชวงศ์เมืองเชียงรุ้ง ซึ่งครอบครองสิบสองปันนา พากันอพยพครอบครัวหนี ภัยมาอาศัยอยู่ในแดนเมืองน่านและเมืองหลวงพระบาง (เมื่อยังเป็นอาณาเขตสยาม) หลายพวก พวกเมืองหลวงพระบางและเมืองน่านส่งตัวนายที่เป็นหัวหน้าลงมายังกรุงเทพ ฯ เพื่อขอพระบารมีเป็นที่พึ่งและจะทำพม่ามาขึ้นไทย ก็ในเวลานั้นทางประเทศพม่าเสื่อมกำลังตั้งแต่รบแพ้อังกฤษ (ครั้งแรก) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าเป็นโอกาสที่จะแผ่พระราชอาณาเขตไปถึงสิบสองปันนา แต่จะต้องตีเมืองเชียงตุงซึ่งพม่าให้ควบคุมข่มหัวเมืองล้อให้หมดกำลังเสีย ไทยจึงจะเอาเมืองสิบสองปันนาไว้ได้ ครั้งนั้นพอพวกเจ้าประเทศราชในมณฑลพายัพทราบกระแสพระราชดำริ ก็พากันยินดีรับอาสาตีเมืองเชียงตุง ด้วยเห็นแก่ประโยชน์ที่จะได้เชลยกับทรัพย์สินเมื่อรบชนะตามประเพณีการสงครามในสมัยนั้น จึงโปรด ฯ ให้พวกประเทศราชเมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง และเมืองนครลำพูน ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง (ครั้งแรก) เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๕๒ แต่กองทัพที่ยกไปไปทำการไม่พร้อมกัน ลงที่สุดขัดสนสะเบียงอาหารก็ต้องเลิก

๑. ล้อ เป็นชาติไทยจำพวกหนึ่ง พูดภาษาไทยสำเนียงเหมือนชาวนครศรีธรรมราช

กลับมา พอประจวบเวลาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวประชวร เรื่องตีเมืองเชียงตุงก็ค้างอยู่เพียงนั้นจนสิ้นรัชกาลที่ ๓

ถึงรัชกาลที่ ๔ มีความจำเป็นจะต้องตกลงเป็นยุติว่าจะทำอย่างไรต่อไปทั้งในเรื่องตีเมืองเชียงตุงและเมืองสิบสองปันนา เพราะพวกเจ้านายเมืองเชียงรุ้งต้องคอยฟังอยู่ในกรุงเทพฯ ถึง ๓ ปี พรรคพวกครอบครัวที่คอยอยู่ในแขวงเมืองน่านและเมืองหลวงพระบางก็มาก พอประจวบกับได้รับศุภอักษรของเจ้าฟ้าแสนหวีเจ้าเมืองเชียงรุ้งมาให้กราบบังคมทูลว่าการที่เกิดจลาจลนั้นระงับเรียบร้อยแล้ว ขอพระราชทานอนุญาตให้เจ้านายที่มาพึ่งพระบารมีกับพวกบริวารกลับคืนไปบ้านเมือง และเจ้าเมืองเชียงรุ้งจะถวายเครื่องราชบรรณาการ ๓ ปีครั้ง ๑ เหมือนอย่างประเทศราชอื่นต่อไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าหัวมีพระราชดำรัสว่า พวกราชวงศ์เมืองเชียงรุ้งกับพวกบริวารหนีภัยมาพึ่งพระบารมี ในเวลาบ้านเมืองเป็นจลาจล บ้านเมืองเรียบร้อยแล้วใครประสงค์จะกลับไปบ้านเมืองก็พระราชทานอนุญาตให้กลับไปตามใจสมัคร แต่ส่วนเรื่องการตีเมืองเชียงตุงและเรื่องที่ผูกพันกับเมืองเชียงรุ้งต่อไปอย่างไรนั้น โปรดฯ ให้เสนาบดีปรึกษากันทำความเห็นขึ้นกราบบังคมทูล ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงบัญชาหรือตรัสปรึกษาเสนาบดี จะเป็นเพราะเหตุใดข้อนี้พิจารณาดูเห็นว่า คงเป็นเพราะวินิจฉัยเรื่องเมืองเชียงตุงเกี่ยวกับการทำศึกสงครามอันเป็นวิชาซึ่งพระองค์มิได้มีโอกาสทรงศึกษา[๑] ส่วนเรื่อง

๑. ถ้าใครสังเกตดูรูปฉายาลักษณ์ในรัชกาลที่ ๔ จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฉายพระรูปทรงแต่งพลเรือน แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งเป็นทหารเป็นนิจ

เมืองเชียงรุ้งนั้น คงทรงเห็นการเหมือนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเคยทรงพระราชดำริมาแต่ก่อน ว่าเมืองสิบสองปันนาเคยขึ้นแก่พม่าและจีน แม้ไทยรับเป็นที่พึ่ง ถ้าพม่าหรือจีนมาเบียดเบียนเมืองเชียงรุ้ง ก็ยากที่ไทยจะไปช่วยป้องกัน เพราะหนทางไกลและกันดารนัก จะไม่เป็นที่พึ่งแก่พวกสิบสองปันนาได้จริง แต่จะตรัสปฏิเสธโดยลำพังพระราชดำริก็ยาก จึงทรงอาศัยเหตุที่เป็นการเก่าซึ่งเสนาบดีเหล่านั้นได้เคยพิจารณาบัญชาการมาแล้วเมื่อรัชกาลที่ ๓ ให้ปรึกษากันอีกครั้งหนึ่งว่าจะควรทำอย่างไรต่อไปในรัชกาลใหม่ ก็ในปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ นั้น เผอิญประจวบกับอังกฤษมาตีเมืองพม่าอีก (เป็นครั้งที่ ๒) พม่าทำสงครามติดรบพุ่งกับอังกฤษจะไปช่วยเมืองเชียงรุ้งไม่ได้ เป็นโอกาสเกิดเพิ่มขึ้น เสนาบดีจึงพร้อมกันทำความเห็นกราบบังคมทูล เห็นว่าควรจะดำเนินการต่อไปตามพระราชดำริในรัชกาลที่ ๓ คือให้ไปตีเมืองเชียงตุงอีก เมื่อได้เมืองเชียงตุงแล้วก็คงได้เมืองสิบสองปันนาเป็นของไทยโดยไม่ลำบาก แต่การที่จะตีเมืองเชียงตุงคราวนี้ควรให้มีกองทัพกรุงเทพ ฯ ยกขึ้นไปควบคุมกองทัพพวกมณฑลพายัพด้วย จึงจะเป็นการสะดวกและจะเป็นประโยชน์ฝึกฝนข้าราชการในกรุงให้ชำนิชำนาญการศึกสงครามขึ้นด้วย เมื่อเสนาบดีลงมติอย่างนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงบัญชาตาม โปรด ฯ ให้เกณฑ์คนในมณฑลพายัพและหัวเมืองเหนือนอกจากมณฑลนั้นรวมจำนวน ๑๐,๐๐๐ จัดเป็น ๒ กองทัพ ให้เจ้าพระยายมราช (นุช บุณยรัตพันธุ์ ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก) คุมกองทัพหน้ายกไปทางเมืองเชียงใหม่ทาง ๑ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท

เป็นจอมพลคุมกองทัพหลวงยกไปทางเมืองน่านอีกทาง ๑ ไปสมทบกันตีเมืองเชียงตุง กองทัพที่ยกไปครั้งนั้น ตีได้เมืองฉ้อและด่านทางที่พวกเชียงตุงมาตั้งต่อสู้เข้าไปจนถึงตั้งล้อมเมืองเชียงตุง ยังแต่จะหักเข้าเมือง เผอิญสะเบียงอาหารขาดลงก็ต้องถอยทัพกลับมาตั้งอยู่เมืองเชียงแสน ในเวลานั้นประจวบกับจัดทหารอย่างยุโรปขึ้นในกรุงเทพฯ เสนาบดีจึงปรึกษาเห็นกันว่า เมืองเชียงตุงก็อ่อนกำลังมากอยู่แล้ว ควรจะเพิ่มเติมกำลังกองทัพทั้งสะเบียงอาหารและเครื่องศัสตราวุธให้มากขึ้น อย่าให้มีความขัดข้องเหมือนเมื่อคราวก่อน แล้วให้ยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงในฤดูแล้งปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ อีกครั้งหนึ่ง แต่ในเวลาเตรียมทัพอยู่นั้น ทางเมืองพม่าเสร็จการสงครามกับอังกฤษ พม่าส่งกำลังมาช่วยรักษาเมืองเชียงตุง ทางฝ่ายไทยไม่รู้ ยกขึ้นไปคราวหลังก็เกิดลำบากตั้งแต่เข้าแดนเชียงตุง กองทัพเจ้าพระยายมราชต้องติดขัดไปไม่ทันสมทบกองทัพหลวง กรมหลวงวงศาฯ เสด็จขึ้นไปพบกองทัพพม่ามีกำลังมากกว่าก็ต้องถอยทัพกลับมา การตีเมืองเชียงตุงจึงเป็นอันไม่สำเร็จ ถ้าคิดดูว่าเพราะเหตุใด เห็นว่าเพราะไปทำสงครามในดินแดนของข้าศึกซึ่งไทยไม่รู้เบาะแสภูมิลำเนา เสียเปรียบคัตรูอยู่โดยธรรมดาอย่าง ๑ เพราะฝ่ายไทยประมาทไม่ขวนขวายในการสืบสวนให้สมกับกระบวนพิชัยสงครามอย่าง ๑ เป็นข้อสำคัญ แต่ถึงตีเมืองเชียงตุงได้ก็คงรักษาไว้ไม่ได้ ด้วยอยู่ใกล้แดนพม่ากว่าแดนไทย

จัดทหารบกทหารเรือ

ทหารบกทหารเรือที่ฝึกหัดจัดระเบียบการบังคับบัญชาตามแบบฝรั่งก็เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔ แต่นั้นมา เมื่อไทยรบกับญวณและระแวงว่าอังกฤษ

จะย่ำยีเหมือนอย่างเมืองจีน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างสมเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ และสร้างป้อมรักษาปากน้ำที่สำคัญทุกแห่ง ครั้งนั้นให้เกณฑ์พวกอาสาญวณ (เว้ารีต) หัดเป็นทหารปืนใหญ่ขึ้นอยู่ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์พวก ๑ เกณฑ์พวกอาสามอญหัดเป็นพวกทหารปืนเล็กขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้บังคับบัญชาพวก ๑ สำหรับรักษาป้อมที่เมืองสมุทรปราการ ทหารทั้ง ๒ พวกนี้แต่งตัวตามแบบทหารฝรั่ง และปรากฏว่าได้ให้มาตั้งแถวเป็นกองเกียรติยศ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยในวันพระบรมราชาภิเษก แต่ยังไม่ได้จัดระเบียบการบังคับบัญชา ในปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๕ ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์นั้น มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษคน ๑ ชื่อ อิมเป (Impey) ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสวยราชย์และโปรดขนบธรรมเนียมฝรั่ง จึงเข้ามารับอาสาเป็นครูฝึกหัดจัดระเบียบทหารบก ก็โปรดฯ ให้จ้างไว้ แล้วเกณฑ์คนกรมอาสาลาวและเขมรเป็นทหารให้นายร้อยเอก อิมเป ฝึกหัด เรียกว่า *ทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรป* จัดเป็นกองร้อยและหมวดหมู่ มีนายร้อย นายสิบ ควบคุมตามแบบฝรั่ง และโปรดฯ ให้สร้างโรงทหารขึ้นสำหรับพวกทหารผลัดเวรกันอยู่ประจำการ การฝึกหัดและจัดระเบียบทหารครั้งนั้นเพราะ

---

๑. มีในพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

ทำตามแบบฝรั่ง และครูก็ไม่รู้ภาษาไทย จึงใช้คำบอกทหารและชื่อตำแหน่งยศทหารเป็นภาษาอังกฤษมาตลอดรัชกาลที่ ๔ พอข่าวระบือไปว่านายร้อยเอกอิมเปได้เป็นครูทหารไทย ในไม่ช้าก็มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษชื่อ น็อกส์ (Knox) เข้ามาอาสาอีกคน ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ทหารวังหลวงมีนายร้อยเอกอิมเปเป็นครูอยู่แล้ว จึงโปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวรับนายร้อยเอกน็อกส์ไปเป็นครูทหารวังหน้า และให้โอนทหารญวณ (เข้ารีต) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบังคับบัญชาอยู่แต่ก่อนไปเป็นทหารวังหน้า ส่วนทหารมอญที่เคยขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหมนั้นก็โปรด ฯ ให้คงอยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้จัดทหารเรือ ทหารพวกนั้นจึงเปลี่ยนไปเป็นทหารมรีนสำหรับเรือรบ ต่อมาโปรด ฯ ให้จัดกรมรักษาพระองค์เป็นทหารอย่างยุโรปขึ้นอีกกรม ๑ และจัดพวกกรมอาสาญวณ (ถือพระพุทธศาสนา ที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลองผะดุงกรุงเกษม) เป็นทหารบืนใหญ่แทนพวกญวณเข้ารีตที่โอนไปวังหน้าอีกกรม ๑ กรมทหารบกต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้เป็นต้นเดิมของทหารบกที่มีต่อมาจนทุกวันนี้

ทหารบกที่เริ่มจัดขึ้นเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ นั้น ทันได้ส่งขึ้นไปเข้ากองทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิท เมื่อยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงครั้งหลังในปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ จะเป็นจำนวนคนเท่าใดหาทราบไม่ ทราบแต่ว่านายร้อยเอกน็อกส์คุมไป และได้ช่วยรบครั้งหลังเมื่อกองทัพกรมหลวงวงศา ฯ ถอยลงมา*

๑. เรื่องนี้พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ในกรมหลวงวงศา ฯ ซึ่งได้ตามเสด็จพระบิดาไปด้วยในครั้งนั้น เล่าให้ฟัง

ส่วนทหารเรือนั้น เมื่อรัชกาล ๓ มีเรือรบเป็นกำปั่นใบหลายลำ เกณฑ์พวกแขก (เขมร) กรมอาสาจามลงประจำ ขึ้นอยู่ในกระทรวงกลาโหม สำหรับลาดตระเวนในอ่าวสยาม บางทีมีราชการก็ให้ไปถึงเมืองต่างประเทศที่ใกล้เคียง ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นอัครมหาเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ท่านชำนาญการต่อเรือกำปั่นมาตั้งแต่ยังเป็นหลวงนายสิทธิในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้จัดทหารเรือและต่อเรือกลไฟเป็นเรือรบและเรือใช้เป็นพาหนะ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดการทหารเรือทรงต่อเรือรบและจัดทหารเรือวังหน้าขึ้นด้วย จึงเริ่มมีเรือไฟใช้เป็นเรือรบและเรือพาหนะตั้งแต่บีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ เป็นต้นมา[๑] คงใช้พวกอาสาจามเป็นพนักงานเดินเรืออยู่อย่างเดิม เพิ่มพวกมอญเป็นทหารมรีนสำหรับเรือรบ แต่พวกต้นกลนั้นฝึกหัดไทยใช้มาแต่แรก ส่วนการบังคับบัญชาในเรือรบ ในสมัยนั้นยังไม่มีไทยใครชำนาญ จึงต้องจ้างฝรั่งเป็นกัปตันและต้นหนเรือรบมาช้านาน

---

๑. บัญชีเรือกลไฟในรัชกาลที่ ๔ มีอยู่ในหนังสือบางกอกคาเลนดาร์ของหมอบรัดเล เล่ม ค.ศ. ๑๘๖๘

เรื่องเมื่อเปลี่ยนรัชกาล

เมื่อทูลกระหม่อมสวรรคต ทั้งครัวเรือนของฉันรู้สึกกันเหมือนกับคนเรือแตกกลางทะเล หมดความรู้สึกและสิ้นความคิดที่จะทำอย่างไร พากันงงไปทั้งนั้น เห็นจะเป็นด้วยเหตุนั้นฉันจึงจำอะไรในตอนนั้นมิใคร่ได้ จำได้แต่ขึ้นไปถวายน้ำสรงพระบรมศพดังเล่ามาแล้ว กับจำได้ว่าเห็นแม่และใคร ๆ ทั้งผู้ชายผู้หญิงพากันโกนหัวทั่วไปหมด[๑] แปลกตาจนตกใจ แต่ตัวฉันเองไม่ต้องโกนเพราะเด็กไว้ผมจุกกับจนไว้ผมเปียไม่ต้องโกนหัวไว้ทุกข์เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จสวรรคต นอกจากนั้นยังจำได้อีกเรื่องหนึ่งเมื่อทูลกระหม่อมสวรรคตแล้วไม่ช้านัก มีเจ้าพนักงานพระคลังในมาตรวจสมบัติ ว่าเงินทองที่ทูลกระหม่อมพระราชทานฉันนั้นยังอยู่บริบูรณ์ดีหรืออย่างไร ตรวจเช่นนั้นทุกพระองค์ ปรากฏว่าแม่รักษาสมบัติของฉันไว้บริบูรณ์ครบครัน จนคุณท้าวที่มาตรวจออกปากชม นอกจากที่เล่ามาเรื่องอะไรอีกที่จำได้เองในสมัยนั้นนึกไม่ออก แต่มีเรื่องที่มาได้ยินจากท่านผู้อื่นเมื่อภายหลังเช่นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าให้

๑. ประเพณีโกนหัวเป็นการไว้ทุกข์ มาเลิกในรัชกาลที่ ๕

พังเป็นต้น กับทั้งที่ได้อ่านหนังสือจดหมายเหตุต่าง ๆ เมื่อเป็นผู้ใหญ่ ได้ทราบเรื่องสำคัญในทางพงศาวดาร ตอนเปลี่ยนรัชกาลใหม่ครั้งนั้นอีกบ้าง คล้ายกับมาจำได้เมื่อภายหลัง จึงเขียนลงไว้ในหนังสือเรื่องนี้ด้วย

จะเล่าถึงเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับรัชทายาทก่อน เมื่อรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๒ ก็เหมือนกับเป็นรัชทายาทมาจนเสด็จสวรรคตเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๔ ตั้งแต่นั้นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ (คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ก็เสด็จขึ้นสู่ฐานะเป็นรัชทายาทตามราชประเพณี เพราะเป็นสมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ แต่ในเวลานั้นยังทรงพระเยาว์พระชันษาได้เพียง ๑๓ ปี จึงเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตก ด้วยพระองค์ทรงพระชราพระชันษากว่า ๖๐ ปีแล้ว ถ้าหากเสด็จสวรรคตไปโดยด่วน สมเด็จพระราชโอรสจะต้องเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ในเวลายังทรงพระเยาว์ เห็นว่าจะเป็นการเสี่ยงภัยใหญ่หลวง ด้วยตัวอย่างที่เคยมีในเรื่องพงศาวดาร พระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสวยราชย์แต่ยังทรงพระเยาว์ เป็นอันตรายด้วยถูกชิงราชสมบัติทุกพระองค์ ไม่มีพระองค์ใดได้อยู่ยั้งยืน สักพระองค์เดียว จึงทรงยับยั้งไม่ประกาศสถาปนาสมเด็จพระราชโอรสเป็นรัชทายาท ตั้งพระราชหฤทัยว่า เมื่อสมเด็จพระราชโอรสเจริญพระชันษาครบ ๒๐ ปี (ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖) ได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุตามประเพณีแล้ว จะมอบเวนราชสมบัติพระราชทาน ส่วนพระองค์เองจะเสด็จออกเป็น

พระเจ้าหลวง[1] เป็นที่บำรุงรักษาประคับประคองสมเด็จพระราชโอรสไปจนตลอดพระชนมายุของพระองค์ ด้วยเหตุนั้นจึงโปรด ฯ ให้สร้างวังสราญรมย์เพื่อเป็นที่ประทับเมื่อเสด็จออกจากราชสมบัติ และเอาเป็นพระราชภาระทรงผูกสอนราชศาสตร์แก่สมเด็จพระราชโอรสเองอย่างกวดขันตั้งแต่บัดนี้มา แต่ในระหว่างนั้นปรากฏความนิยมของคนทั้งปวงแพร่หลาย แม้จนพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศก็ถือว่าสมเด็จพระราชโอรสจะเป็นรัชทายาท เหตุที่จะเกิดการแย่งชิงราชสมบัติไม่น่าจะเป็นได้เหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงกระนั้นก็ยังทรงวิตกด้วยมีความลำบากอย่างอื่นอยู่อีก คือ ถ้าสมเด็จพระราชโอรสต้องเป็นพระเจ้าแผ่นดินก่อนพระชันษา ๒๐ ปี ทรงว่าราชการบ้านเมืองเองยังไม่ได้ ก็จะต้องมีผู้อื่นถืออำนาจว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์ อันไม่เคยมีแบบอย่างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงประมาท จึงทรงพระราชดำริเตรียมการเผื่อจะต้องมีผู้อื่นสำเร็จราชการแผ่นดิน (Regent) ด้วยก็ในเวลานั้นเห็นชัดว่ามีแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์คนเดียวซึ่งทรงความสามารถอาจจะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้ จึงตรัสปรึกษาพระราชปรารภกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ฝ่ายเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นว่าถ้าตัวท่านต้องเป็นสำเร็จราชการแผ่นดินก็จะต้องอยู่ในที่ยากอย่างยิ่ง ด้วยจะถูกคนทั้งหลายสงสัยว่าจะชิงราชสมบัติเหมือนอย่างพระเจ้าปราสาททอง เพราะมีเรื่องในหนังสือพงศาวดาร

---

๑. ทรงบัญญัติว่าคำ "พระพุทธเจ้าหลวง" ใช้เรียกพระเจ้าแผ่นดินที่สวรรคตแล้ว พระเจ้าแผ่นดินที่ออกจากราชสมบัติ แต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ให้เรียกว่า "พระเจ้าหลวง"

ว่าเมื่อครั้งพระเจ้าทรงธรรมจะสวรรคต (ใน พ.ศ. ๒๑๗๑) ทรงมอบเวนราชสมบัติแก่พระเชษฐาธิราช โอรสพระองค์ใหญ่ พระชันษาได้ ๑๕ ปี ให้เจ้าพระยากลาโหมศรีวรวงศ์[๑] อันเป็นพระญาติ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน อยู่มาเจ้าพระยากลาโหมทำการปลงศพมารดาที่วัดกุฎี พวกข้าราชการพากันไปช่วยงานจนไม่มีใครเข้าเฝ้าเวลาเสด็จออกท้องพระโรง พวกข้าหลวงเดิมทูลยุยงสมเด็จพระเชษฐาธิราช ก็ทรงเชื่อว่าเจ้าพระยากลาโหมคิดกบฏ ตรัสสั่งให้เรียกตัวจะชำระลงโทษ เจ้าพระยากลาโหมก็เลยเป็นกบฏจับสมเด็จพระเชษฐาธิราชปลงพระชนม์แล้วชิงเอาราชสมบัติ เรื่องเผอิญคล้ายกับพฤติการณ์ในรัชกาลที่ ๕ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงหวาดหวั่น ขั้นแรกถึงกราบทูลขอตัว แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงให้เห็นความจำเป็น ไม่อาจปฏิเสธได้ จึงคิดหาอุบายป้องกันตัวท่าน ด้วยยกเอาเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบอยู่แล้วว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรงสงสัยว่าตัวท่านจะชิงราชสมบัติ อ้างเป็นเหตุกราบทูลว่าถ้าจะโปรดให้ท่านเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเช่นนั้น ขอให้ทรงตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เพราะเป็นลูกเธอพระองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พวกข้าราชการวังหน้าจะได้พอใจไม่กะด้างกะเดื่อง อีกประการหนึ่งถ้ามีพระมหาอุปราชเช่นนั้นก็จะเป็นเครื่อง

---

๑. ในหนังสือพงศาวดารเรียกว่า "สุริยวงศ์" แต่ในหนังสือวันวลิตฮอลันดาแต่งร่วมสมัยนั้นว่าเป็นพระยาศรีวรวงศ์จางวางมหาดเล็ก แล้วเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีที่สมุหกลาโหม

ป้องกันมิให้คนทั้งหลายสงสัยตัวท่านว่าจะชิงราชสมบัติด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงหยั่งทราบความคิดของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าประสงค์จะให้มีวังหน้าขึ้นสำหรับกีดขวางวังหลวง ตัวท่านจะได้มั่นคงด้วยจำต้องอาศัยท่านทั้ง ๒ ฝ่าย ไม่ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย แต่จะขัดขวางก็ไม่ทรงเห็นเป็นประโยชน์ เพราะไม่มีตัวผู้อื่นที่จะเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้ ถ้าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินคงจะทำตามชอบใจ อีกประการหนึ่งในเวลานั้นก็เป็นแต่ปรึกษาเผื่อว่าสมเด็จพระราชโอรสจะต้องเสวยราชย์แต่ก่อนพระชันษาครบ ๒๐ ปี หรือถ้าว่าอีกอย่างหนึ่งคิดสำหรับกรณีที่อาจจะเกิดขึ้นภายในระยะเวลาชั่ว ๗ ปีเท่านั้น ถ้าพระองค์ดำรงพระชนม์อยู่จนปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ เหตุที่จะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและปัญหาเรื่องตั้งกรมพระราชวังบวร ฯ ก็จะระงับไปเอง แต่ถึงกระนั้นเมื่อได้ทราบความคิดของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ไม่วางพระราชหฤทัยว่าสมเด็จพระราชโอรสจะได้เสวยราชย์โดยมั่นคง จึงเป็นแต่โปรด ฯ ให้เลื่อนกรมเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ ยังไม่ประกาศตั้งเป็นรัชทายาท เผอิญพอล่วงมาอีกปีหนึ่งถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ประชวร เมื่อตระหนักพระราชหฤทัยว่าจะเสด็จสวรรคตก็ยิ่งทรงพระวิตกถึงเรื่องรัชทายาท เห็นจะทรงพระราชดำริว่าถ้าตรัสสั่งมอบเวนราชสมบัติแก่สมเด็จพระราชโอรสและตั้งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ก็จะต้องตรัสสั่งตั้งกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญเป็นพระมหาอุปราช อันเป็นการทำผิดราชประเพณีเพื่อ

ประโยชน์สำหรับตัวเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้อื่นคงไม่พอใจกันมาก แต่ถ้าไม่ทรงตั้งกรมหมื่นบวรวิชัยชาญ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็จะคิดอ่านตั้งเอาตามใจ จะเลยลำบากถึงสมเด็จพระราชโอรสเมื่อเสวยราชย์ ด้วยเหตุนี้ในเรื่องรัชทายาทจึงพระราชทานอนุญาตให้พระราชวงศ์และเสนาบดีปรึกษาถวายราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้วแต่จะเห็นพร้อมกัน ด้วยทรงพระราชดำริว่า ถ้าพร้อมใจกันถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระราชโอรสก็จะได้เสวยราชย์โดยมั่นคง ดังปรากฏในจดหมายเหตุเมื่อประชวร (ต่อจากที่คัดมาลงไว้ในตอนก่อน) ดังนี้

มีพระราชดำรัส (แก่กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธราภัย) *ต่อไปว่ามีพระราชประสงค์จะตรัสด้วยราชการแผ่นดิน แต่จะทรงสมาทานเบ็ญจศีล* (แสดงความสัตย์สุจริต) *เสียก่อน ครั้นทรงสมาทานศีลแล้ว ตรัสภาษาอังกฤษหลายองค์ แล้วจึงมีพระราชดำรัสว่า ที่พูดภาษาอังกฤษนี้เพื่อจะให้ท่านทั้งหลายเห็นว่าสติสัมปชัญญะยังเป็นปกติ ถึงภาษาอื่นมิใช่ภาษาของตนก็ยังทรงจำได้ด้วยสติยังดีอยู่ ท่านทั้งปวงจะได้สำคัญในข้อความที่จะสั่ง ว่ามิได้สั่งโดยพั้นเพ้อ เมื่อตรัสประภาษดังนี้แล้ว จึงมีพระราชดำรัสต่อไป ว่าท่านทั้ง ๓ กับพระองค์ได้ช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินมาได้อยู่เย็นเป็นสุขตลอดมาจนถึงเวลาสิ้นพระชนมายุ ถ้าสิ้นพระองค์ล่วงไปแล้ว ขอให้ท่านทั้งปวงจงช่วยกันทำนุบำรุงแผ่นดินต่อไปให้เรียบร้อย ให้สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎรได้พึ่งอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน ขอให้ทูลพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ให้เอาเป็นพระราช*

ธุระรับฎีกาของราษฎรอันมีทุกข์ร้อน ให้ร้องได้สะดวกเหมือนพระองค์ได้ทรงเป็นพระธุระรับฎีกามาแต่ก่อน[๑]

อนึ่ง ผู้ซึ่งจะ เป็นพระเจ้า แผ่นดินสืบ พระบรมราชวงศ์ไป ภายหน้านั้น ให้ปรึกษากันเลือกดูแต่ที่สมควร จะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอก็ตาม พระเจ้าลูกยาเธอ หรือพระเจ้าหลานเธอก็ตาม เมื่อปรึกษาเห็นพร้อมกันว่าพระองค์ใดมีปรีชาสามารถ ควรจะรักษาแผ่นดินได้ก็จงยกย่องพระองค์นั้นขึ้น จะได้ทำนุบำรุงแผ่นดินให้พระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการและอาณาประชาราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขต่อไป อย่าได้หันเหียนเอาความว่าจะชอบพระราชหฤทัยเป็นประมาณเลย เอาแต่ความดีความเจริญของบ้านเมืองเป็นประมาณเถิด

ความที่กล่าวมาตอนนี้เป็นมูลของเรื่องการปรึกษาถวายราชสมบัติที่จะเล่าต่อไปนี้

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตเวลา ๑๕ นาฬิกา พอเวลาเที่ยงคืน ก็มีการประชุม พระราชวงศ์กับ เสนาบดีและ ข้าราชการ ผู้ใหญ่ ณ พระที่นั่งอนันตสมาคม และนิมนต์พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ๒๕ รูป มี

---

๑. ประเพณีราษฎรถวายฎีกามาแต่ก่อน เป็นที่เข้าใจกันว่า ถ้าใครมีความทุกข์ร้อนให้เข้าไปตีกลองใบ ๑ ซึ่งเอาไว้ที่ทิมดาบกรมวัง เมื่อเสียงกลองถึงพระกรรณก็โปรด ฯ ให้ราชบุรุษออกมารับฎีกา เรียกกันว่า "ตีกลองร้องฎีกา" เห็นจะเป็นประเพณีมาแต่โบราณ แต่ตามการที่เป็นจริงไม่ใคร่มีใครกล้าเข้าไปตีกลองร้องถวายฎีกา ถ้ามีทุกข์จะถวายฎีกาก็ถวายในเวลาเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปยังที่ไหน ๆ นอกพระราชวัง เมื่อในรัชกาลที่ ๓ มิใคร่จะเสด็จไปไหน ราษฎรที่ถูกผู้มีอำนาจกดขี่ข่มเหงจะถวายฎีกาได้ด้วยยาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพฤติการณ์อันนี้ ครั้นเสด็จผ่านพิภพจึงเอาพระราชหฤทัยใส่ที่จะเสด็จออกพระราชทานโอกาสให้ราษฎรถวายฎีกาได้โดยสะดวกมาตลอดรัชกาล

กรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ (คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) ที่มหาสังฆนายกเป็นประมุข กับทั้งพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชั้นใหญ่ ๗ พระองค์ ซึ่งทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ทั้งนั้น มานั่งเป็นสักขีพะยานด้วย[๑] เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้เป็นประธาน ลุกขึ้นคุกเข่าประสานมือกล่าวในท่ามกลางที่ประชุม เนื้อความว่า

ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต แผ่นดินว่างอยู่ การสืบพระบรมราชสันตติวงศ์ตามราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนนั้น เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจะเสด็จสวรรคต ได้ทรงมอบราชสมบัติพระราชทานสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะสวรรคต ไม่ได้ทรงสั่งมอบราชสมบัติแก่เจ้านายพระองค์ใดด้วยอาการพระโรคตรัสสั่งไม่ได้ เสนาบดีจึงพร้อมกันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสวรรคต มีรับสั่งคืนราชสมบัติแก่เสนาบดีตามแต่จะปรึกษากัน ให้เจ้านายพระองค์ใดเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป พระราชวงศ์และเสนาบดีปรึกษากันถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

---

๑. เรื่องในการประชุมที่กล่าวต่อไปนี้ กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสรเวลานั้นทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ประทับอยู่ในที่ประชุมตรัสเล่าให้ฟัง เจ้าพระยาภาณุวงศ์เวลานั้นเป็นพระยาเทพประชุน ได้อยู่ในที่ประชุมก็เล่ายุติต้องกัน

เจ้าอยู่หัวทรงประชวรอยู่นั้น ได้มีรับสั่งให้หากรมหลวงวงศาธิราชสนิทกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และเจ้าพระยาภูธราภัยเข้าไปเฝ้า พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ว่า ผู้ที่จะดำรงรักษาแผ่นดินต่อไปนั้น ให้พระราชวงศ์และข้าราชการปรึกษาหารือกัน สุดแต่จะเห็นพร้อมกันว่าพระเจ้าน้องยาเธอหรือพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าหลานเธอ พระองค์ใด จะทรง สามารถปกครองให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ ก็ให้ถวายราชสมบัติแก่พระราชวงศ์พระองค์นั้น พระองค์มิได้ทรงรังเกียจ บัดนี้ท่านทั้งหลายบรรดาอยู่ในที่ประชุมนี้ จะเห็นว่าเจ้านายพระองค์ใดสมควรจะทรงปกครองแผ่นดินได้ก็ให้ว่าขึ้นในท่ามกลางประชุม อย่าได้มีความหวาดหวั่นเกรงขามเลย

ขณะนั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์ ซึ่งมีพระชนมายุยิ่งกว่าพระราชวงนุศาวงศ์ทั้งปวง จึงเสด็จลุกคุกพระชงฆ์ประสานพระหัตถ์ตรัสขึ้นในท่ามกลางประชุมว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเดชพระคุณได้ทรงทำนุบำรุงเลี้ยงพระบรมวงศานุวงศ์และมุขมนตรีผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงมาเป็นอันมาก พระคุณเหลือล้น ไม่มีสิ่งใดจะทดแทนให้ถึงพระคุณได้ ขอให้ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ กรมชุนพินิตประชานาถ ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เหมือนหนึ่งได้ทดแทนพระคุณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อกรมหลวงเทเวศร ฯ ตรัสดังนี้แล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงถามที่ประชุมเรียงตัว แต่ส่วนพระสงฆ์นั้นถามเฉพาะกรมหมื่นบวรรังษี ฯ

พระองค์เดียว ถามตั้งแต่กรมหลวงวงศา ฯ เป็นต้นมา ทุกคนประสานมือยกขึ้นรับว่าสมควรแล้ว เมื่อเห็นชอบพร้อมกันแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาพระสงฆ์สวดชยันโตและถวายอติเรก

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวต่อไปในที่ประชุมว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรอยู่นั้น ท่านได้กราบทูล ฯ ให้ทรงทราบว่าปรึกษากันว่าจะถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งว่าทรงพระวิตกอยู่ ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ พระชันษายังทรงพระเยาว์ จะไม่สามารถว่าราชการแผ่นดินให้ร่มเย็นเป็นสุขได้ดังสมควร ข้อที่ทรงพระปริวิตกเช่นนี้จะคิดอ่านกันอย่างไร

กรมหลวงเทเวศร ฯ ตรัสว่า ขอให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ว่าราชการแผ่นดินไปก่อนสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ฯ จะทรงผนวชพระ[๑] เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ถามความข้อนี้แก่ที่ประชุม ก็ให้อนุมัติเห็นชอบพร้อมกัน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงว่า ส่วนตัวท่านเองนั้นจะรับสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มสติปัญญา แต่ในเรื่องการพระราชพิธีต่าง ๆ ท่านไม่สู้เข้าใจ ขอขอให้สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ช่วยในส่วนการพระราชนิเวศน์ด้วยอีกพระองค์หนึ่ง ที่ประชุมก็อนุมัติเห็นชอบด้วย

เมื่อเสร็จการปรึกษาตอนถวายราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยา

---

๑. คือเมื่อพระชันษาครบ ๒๐ ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ เป็นเวลาที่จะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอยู่ ๕ ปี

เธอเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนพินิตประชานาถแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงกล่าวขึ้นอีก ว่าแผ่นดินที่ล่วงแล้วแต่ก่อน ๆ มา มีพระมหากษัตริย์แล้วก็ต้องมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าเป็นเยี่ยงอย่างมาทุก ๆ แผ่นดิน ครั้งนี้ที่ประชุมจะเห็นสมควรมีพระมหาอุปราชฝ่ายหน้าด้วยหรือไม่

กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร์เสด็จลุกคุก พระชงฆ์ประสาน พระหัตถ์ตรัสว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระเดชพระคุณมาทั้ง ๒ พระองค์ ควรจะคิดถึงพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกกรมหมื่นบวรวิชัยชาญพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล สนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้เป็นความยินดีของพวกวังหน้าด้วย

เจ้าพระยาสุริยวงศ์ถามที่ประชุมเรียงตัวไปดังแต่ก่อนโดยมากรับว่าสมควร หรือให้อนุมัติโดยไม่คัดค้าน แต่กรมขุนวรจักร์ ฯ ตรัสขึ้นว่า "ผู้ที่จะเป็นตำแหน่งพระราชโอรสการมีอยู่แล้ว ตำแหน่งมหาอุปราชนั้นควรแล้วแต่พระราชโอรสการจะทรงตั้ง เห็นมิใช่กิจของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช" เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ซักไซ้กรมขุนวรจักร์ ฯ ว่าเหตุใดจึงขัดขวาง กรมขุนวรจักร์ ฯ ทรงชี้แจงต่อไปว่าเห็นราชประเพณีเคยมีมาแต่ก่อนเป็นเช่นนั้น ครั้งรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จปราบดาภิเษกก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล รัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทรงตั้งสมเด็จพระ

อนุชาธิราชเป็นกรมพระราชวังบวร ถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งกรมหมื่นศักดิพลเสพเป็นกรมพระราชวังบวร มาในรัชการที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงตั้งสมเด็จพระอนุชาธิราชเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าแผ่นดินเคยทรงตั้งมาทุกรัชกาล จึงเห็นว่ามิใช่หน้าที่ของที่ประชุมจะเลือกพระมหาอุปราช เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ขัดเคือง ว่ากล่าวบริภาษกรมขุนวรจักร์ ฯ ต่าง ๆ ลงที่สุดทูลถามว่า "ที่ไม่ยอมนั้นอยากจะเป็นเองหรือ" กรมขุนวรจักร์ ฯ จึงตอบว่า "ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม" การก็เป็นตกลง เป็นอันที่ประชุมเห็นสมควรที่กรมหมื่นบวรวิชัยชาญจะเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงอาราธนาให้พระสงฆ์สวดชยันโตและอติเรกอีกครั้งหนึ่ง

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กล่าวในที่ประชุมต่อไปว่า สมเด็จเจ้าฟ้ามหามาลา กรมขุนบำราบปรปักษ์ทรงพระสติปัญญารอบรู้ราชการแผ่นดิน ด้วยได้เคยทำราชการในตำแหน่งกรมวังมาช้านานถึง ๒ แผ่นดิน ขอให้สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์สำเร็จราชการพระคลังมหาสมบัติและพระคลังต่าง ๆ และสำเร็จราชการในพระราชสำนักและเป็นผู้อุปถัมภ์ในส่วนพระองค์พระเจ้าแผ่นดินด้วย ที่ประชุมก็เห็นชอบพร้อมกัน เสร็จการการประชุมเวลาราว ๑ นาฬิกา

รุ่งขึ้นวันศุกร์ที่ ๒ ตุลาคม จะทรงศักการพระบรมศพตามราชประเพณี เวลานั้นสมเด็จพระ (จุลจอมเกล้า) เจ้าอยู่หัวกำลังทรงอ่อนเพลีย

มาก ด้วยประชวรมากว่าเดือน[๑] และซ้ำประสบทรงโศกศัลย์สาหัส ไม่สามารถจะทรงพระดำเนินได้ ต้องเสด็จขึ้นพระเก้าอี้หามขึ้นไปจนบนพระที่นั่งภาณุมาศจำรูญที่ทรงพระบรมศพ พอทอดพระเนตรเห็นพระบรมศพสมเด็จพระบรมชนกนาถ ได้แต่ยกพระหัตถ์ขึ้นถวายบังคมแล้วก็สลบนิ่งแน่ไป หมอที่ประจำพระองค์แก้ไขฟื้นคืนสมปฤดี แต่พระกำลังยังอ่อนนักไม่สามารถจะเคลื่อนพระองค์จากพระเก้าอี้ได้ จึงตรัสขอให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนบำราบปรปักษ์ถวายน้ำสรงทรงเครื่องพระบรมศพแทนพระองค์ ขณะนั้นเจ้านายผู้ใหญ่เห็นว่าจะให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ที่นั่นต่อไปพระอาการประชวรจะกำเริบขึ้น จึงสั่งให้เชิญเสด็จไปยังพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ซึ่งได้จัดห้องในพระฉากข้างด้านตะวันออกไว้เป็นที่ประทับระหว่างเวลา กว่าจะได้ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร[๒] ทางโน้นสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนบำราบปรปักษ์สรงน้ำทรงเครื่องพระบรมศพ แล้วเชิญพระโกศไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ในเวลาพระบรมศพประดิษฐานอยู่ ณ พระมหาปราสาทแต่ปีมะโรง

---

๑. เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเริ่มประชวรได้พยาบาลอยู่ ๒ วัน พระองค์เองก็ประชวรเป็นไข้ป่าแล้วเป็นพระยอดเพิ่มขึ้น พระอาการเพียบอยู่หลายวัน ถึงต้องบิดความมิให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบพระอาการ

๒. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ เวลาก่อนทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกก็ประทับที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเหมือนกัน แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เวลาระหว่างเฉลิมพระราชมณเฑียรถึงเดือนครึ่ง จึงปลูกพลับพลาถวายเป็นที่ประทับที่โรงแสงใน เพื่อทรงสำราญกว่าประทับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

จนถึงปีมะเส็งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณที่หน้าพระบรมศพ แล้วเลยเสด็จออกขุนนางที่พระมหาปราสาทเช้าครั้ง ๑ ค่ำครั้ง ๑ ทุกวัน เจ้านายก็ต้องไปเฝ้าที่พระมหาปราสาท เจ้านายที่ยังเป็นเด็กชั้นเล็กมักไปทางข้างในกับเจ้าจอมมารดา ชั้นกลางมักขอบตามเสด็จทางข้างหน้า และมีหน้าที่ทอดผ้าสดับปกรณ์รายร้อยกับถวายเทียนพระสงฆ์เมื่อเสร็จพิธีเวลาค่ำเสมอ ในตอนแรกเสวยราชย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพิ่งฟื้นจากการประชวร ยังปลกเปลี้ยทรงพระดำเนินไม่ได้ไกล ต้องทรงพระราชยานและให้ทอดสะพานบนชั้นบันไดหามพระราชยานขึ้นไป จนบนพระมหาปราสาทอยู่หลายวัน จึงทรงพระราชดำเนินได้สะดวก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยตรัสเล่าถึงเรื่องเมื่อครั้งนั้นเรื่อง ๑ ซึ่งควรรักษาไว้มิให้ศูนย์เสีย เล่าที่ตรงนี้เหมาะดี คือวันสรงน้ำพระบรมศพ เมื่อพระองค์ทรงพระเกี้ยผ่านไปในห้องพระฉนวนพระอภิเนาวนิเวศน์ อันภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยคอยเฝ้าอยู่ เวลานั้นแม้ยังทรงปลกเปลี้ยมากแต่ได้พระสติแล้ว ได้ยินท่านผู้หญิงพันภรรยาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์พูดขึ้นเมื่อเสด็จผ่านพอพ้นไป ว่า "พ่อคุณ นี่พ่อจะได้อยู่สักกี่วัน" ตรัสเล่าเรื่องนี้เมื่อท่านผู้หญิงพันถึงอนิจจกรรมในเวลาสิ้นบุญวาสนาแล้วช้านาน ด้วยทรงปรารภจะเสด็จไปเผาศพท่านผู้หญิงพันเหมือนอย่างทูลกระหม่อมเสด็จไปเผาศพหม่อมเจ้าทินกร (เสนีวงศ์) เรื่องของหม่อมเจ้าทินกรนั้นเกิดเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๓ เพราะคนมักอยากรู้กัน

ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน หรือไม่ หม่อมเจ้าทินกรเป็นผู้รู้ตำราหมอดู พยากรณ์ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงไม่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยพระชันษาจะสั้น ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงนำพา ครั้นเสด็จเสวยราชย์ก็ทรงชุบเลี้ยงหม่อมเจ้าทินกรตลอดมาจนสิ้นชีพิตักษัย ก็การปลงศพหม่อมเจ้านั้น แต่ก่อนมาไม่มีประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพ เป็นแต่ทรงจุดเทียนให้ข้าราชการเอาเพลิงกับเครื่องขมาศพไปพระราชทาน วันจะปลงศพเจ้าทินกรนั้น เจ้าพนักงานเอาศิลาหน้าเพลิงกับพานเครื่องขมาศพเข้าไปตั้งถวาย สำหรับทรงสับศิลาหน้าเพลิงและทรงจบเครื่องขมาตามธรรมเนียม พอพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นกระดาษบอกนามศพเจ้าทินกรที่พานเครื่องขมา ก็ตรัสสั่งให้เรียกเรือพระที่นั่งในทันที เสด็จข้ามไปยังเมรุที่วัดอมรินทร ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล แล้วเมื่อจะพระราชทานเพลิงศพเจ้าทินกรด้วยพระหัตถ์ ตรัสว่า "เจ้าทินกร แกตายก่อนข้านะ" ดังนี้ เมื่อพระราชทานเพลิงแล้ว ตรัสไต่ถามถึงครอบครัวของเจ้าทินกร ได้ความว่าลูกหลานไม่มีที่พึ่งอยู่หลายคน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ลูกเข้ารับราชการ ส่วนหลานชายที่เป็นเด็กอยู่สองคน โปรดฯ ให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำนุบำรุง คนหนึ่งชื่อ ปล้ม ต่อมาได้เป็นนายร้อยเอก หลวงวิชิตชาญศึก แต่ถึงแก่กรรมเสียแล้ว อีกคนหนึ่งชื่อ แปลก ได้เป็นที่พระยาสากลกิจประมวลในกรมแผนที่ ยังมีชีวิต

อยู่ในเวลาเมื่อฉันแต่งหนังสือนี้ แต่การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงพันนั้น หาสำเร็จดังพระราชประสงค์ไม่ ด้วยปลงศพในเวลาประพาสอยู่ในยุโรปเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๐

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จผ่านพิภพแล้วประทับแรมอยู่ในพระฉากพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยกว่าเดือนจึงถึงฤกษ์ทำพิธีบรมราชาภิเษกเฉลิมพระราชมณเฑียร เมื่อเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ (ตรงกับวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน) รายการพระราชพิธีเป็นอย่างไร ฉันจำได้เป็นอย่างราง ๆ แต่ไม่จำเป็นที่จะต้องเล่าในหนังสือนี้ เพราะทำตามแบบแผนซึ่งมีตำราอยู่ เมื่อทำพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว ท่านผู้ใหญ่ในราชการบ้านเมืองก็ปรึกษากันตั้งระเบียบวิธีว่าราชการแผ่นดิน เพราะการที่มีผู้อื่นว่าราชการแทนพระเจ้าแผ่นดินเมื่อยังทรง พระเยาว์ไม่มีแบบแผนมาแต่ก่อน จะต้องคิดขึ้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะปรึกษาใครบ้าง นอกจากสมเด็จเจ้าพ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการในพระราชสำนักหาปรากฏไม่ แต่ระเบียบที่ตั้งครั้งนั้น เมื่อมาพิจารณาดูภายหลัง เห็นว่าน่าสรรเสริญความคิดยิ่งนัก ด้วยถือเอาความข้อสำคัญตั้งเป็นหลัก ๒ อย่าง คือ ที่ให้การบังคับบัญชาราชการบ้านเมืองเป็นไปด้วย ปรึกษาหารือพร้อมเพรียงกัน ไม่เอาอำนาจไว้แต่ในตัวผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอย่างหนึ่ง กับฝึกหัดให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงสามารถว่าราชการบ้านเมืองได้เองอย่าง ๑ เลือกเอาประเพณีเก่า ซึ่งคนทั้งหลายรู้กันอยู่แล้วมาปรับใช้เป็นรายการในระเบียบให้สมสมัย เป็นต้นว่าในส่วนการวิธีบังคับบัญชาราชการแผ่นดินนั้น

ให้บรรดาข้าราชการผู้ใหญ่ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ซึ่งแต่โบราณเรียกว่า มุขมนตรี ประชุมกัน ณ หอวรสภาภิรมย์[๑] ในเวลาเช้าก่อนเสด็จออกขุนนางทุกวัน เหมือนอย่างแต่โบราณเคยประชุมกัน ณ ศาลาลูกขุนใน แต่ในชั้นนี้ให้เจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่มาประทับในที่ประชุมด้วย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เข้ามานั่งเป็นประธานสั่งราชการในที่ประชุมนั้น ส่วนที่เกี่ยวกับพระองค์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น เอาแบบพระราชานุกิจครั้งรัชกาลที่ ๓ กับรัชกาลที่ ๔ แก้ไขประสมกันใช้ระเบียบ[๒] ให้ทรงประพฤติเหมือนอย่างพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงว่าราชการเองหมดทุกอย่าง เว้นแต่ที่จะดำริวัฏฐาภิปาลโนบายและบังคับราชการแผ่นดิน ๒ อย่างนี้ เป็นหน้าที่ของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่คิดเห็นอย่างไรและได้สั่งไปอย่างไร กราบทูลชี้แจงให้ทรงทราบเสมอเป็นนิจ ระเบียบพระราชานุกิจที่จัดเมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ เป็นดังกล่าวต่อไปนี้

เวลาเช้า ๙ นาฬิกาเสด็จลงทรงบาตร พระสงฆ์ ๑๐๐ รูป ถ้าเป็นวันนักขัตฤกษ์ เช่นเข้าวัสสาเป็นต้น ๑๕๐ รูป ทรงบาตรแล้วเสด็จขึ้นหอสุราลัยพิมาน ทรงสักการบูชาพระรัตนตรัย แล้วเสด็จลงในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ให้เจ้านายพระองค์หญิงเฝ้า แล้วเสด็จไปถวายบังคมพระบรมอัฐิสมเด็จพระบุรพการี ณ หอพระธาตุมณเฑียร

---

๑. สร้างขึ้นที่กรงนกของเก่า อยู่ตรงสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท องค์ฝ่ายตะวันออก

๒. พระราชานุกิจ คือกำหนดเวลาที่พระเจ้าแผ่นดินทรงประพฤติพระราชกิจต่าง ๆ ประจำทุกวัน ต้นตำราอยู่ในมนูธรรมศาสตร์ ได้มาจากอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์ แต่แก้ไขให้เหมาะแก่ภูมิประเทศ มีปรากฏอยู่ในกฎมณเฑียรบาล

เวลา ๑๐ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ถ้าเป็นวันพระมีการเลี้ยงพระในท้องพระโรงก่อน[๑] แล้วเสด็จประทับในห้องพระฉากทางด้านตะวันออก กรมหลวงวงศาธิราชสนิทหรือเจ้าพ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์เข้าเฝ้า กราบทูลอธิบายเรื่องพงศาวดารหรือโบราณคดีและประเพณีต่าง ๆ ซึ่งทรงศึกษา

เวลา ๑๑ นาฬิกา เสด็จออกประทับพระราชอาสน์นอกพระฉาก พนักงานคลังกราบทูลรายจ่ายเงินพระคลังมหาสมบัติเมื่อวันก่อน ให้ทรงทราบ แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนาง[๒] เจ้านายฝ่ายหน้าตั้งแต่พระมหาอุปราชเป็นต้น กับข้าราชผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้าพร้อมกัน ราชการที่กราบทูลเมื่อเสด็จออกเวลาเช้าเป็นเรื่องฝ่ายตุลาการเป็นพื้น เช่นรายงานชำระความฎีกาเป็นต้น

เวลา ๑๒ นาฬิกา เสด็จจากพระแท่นออกขุนนางไปประทับในพระฉากอีกครั้งหนึ่ง ตอนนี้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินซึ่งคอยอยู่ ณ หอวรสภาภิรมย์เข้าเฝ้า (เว้นบางไม่เสมอทุกวัน) กราบทูลราชการแผ่นดินที่เกิดขึ้น และที่ได้บังคับบัญชาไปอย่างไรให้ทรงทราบ

เวลา ๑๓ นาฬิกา เสด็จขึ้นเสวยกลางวันข้างในแล้วว่างพระราชกิจไปจนเวลา ๑๖ นาฬิกา

---

๑. ในรัชกาลที่ ๓ เลี้ยงพระในท้องพระโรงทุกวัน ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อเสด็จประทับที่พระอภิเนาวนิเวศน์ ย้ายไปเลี้ยงพระ ณ พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ถึงรัชกาลที่ ๕ เลี้ยงพระ ณ พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ ต่อวันพระจึงมาเลี้ยงในท้องพระโรง

๒. พระแท่นออกขุนนางนั้นเป็นพระแท่นบรรทม จะประทับหรือบรรทมว่าราชการได้ตามพอพระราชหฤทัย

เวลา ๑๖ นาฬิกา เสด็จออกข้างหน้าทอดพระเนตรพวกช่างทำของต่าง ๆ (เป็นการทรงศึกษาศิลปศาสตร์) เวลาเย็นเสด็จออกรับฎีการาษฎร หรือประพาสนอกพระราชวัง[๑] จนจวนพลบค่ำ

เวลา ๑๗ นาฬิกา เสวยแล้วเสด็จประทับที่ห้องพระโรงใน ให้ท้าวนางผู้ใหญ่เฝ้ากราบทูลกิจการฝ่ายในพระราชนิเวศน์ บางวันก็เสด็จไปเฝ้าสมเด็จกรมพระยาสุดารัตน ฯ ที่พระตำหนักเดิม[๒] และเสวยณ ที่นั้น

เวลา ๒๐ นาฬิกา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ประทับราชอาสน์ทรงฟังพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑ แล้วพนักงานคลังกราบทูลรายงานจ่ายสิ่งของต่าง ๆ และมหาดเล็กกราบทูลรายงานตรวจการก่อสร้าง กับทั้งรายงานพระอาการประชวรเจ้านายหรืออาการป่วยเจ็บของคนสำคัญซึ่งใคร่จะทรงทราบ เมื่อทรงฟังรายงานแล้วเสด็จขึ้นพระแท่นออกขุนนางอีกครั้งหนึ่ง[๓] แต่เสด็จออกตอนค่ำนี้ พระมหาอุปราชกับทั้งเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ที่สูงอายุไม่เข้ามาเฝ้า มีแต่ปลัดทูลฉลองอ่านใบบอกหัวเมืองกราบบังคมทูลเหตุการณ์ต่าง ๆ จนเวลา ๒๒ นาฬิกา เสด็จขึ้นข้างใน เป็นสิ้นพระราชานุกิจประจำวัน

---

๑. การเสด็จออกรับฎีกาและประพาสนอกวัง เพิ่งเกิดเป็นพระราชานุกิจเมื่อในรัชกาลที่ ๔

๒. อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์

๓. ประเพณีเสด็จออกขุนนางวันละ ๒ ครั้งตามแบบโบราณ การเสด็จออกเวลาเช้าเพื่อทรงพิพากษาอรรถคดี เสด็จออกเวลาค่ำสำหรับพิพากษาการเมืองเช่นการทัพศึกเป็นต้น จึงถือว่าการเสด็จออกเวลาค่ำสำคัญกว่าเสด็จออกเวลาเช้ามาจนรัชกาลที่ ๓ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ว่างการทัพศึก และมามีการเกี่ยวกับต่างประเทศซึ่งใช้การเขียนหนังสือเป็นพื้น เสด็จออกกลางคืนก็ไม่เป็นการสำคัญ

ที่จะกล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยเมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ ธรรมดาเวลาเปลี่ยนรัชกาลมักเกิดความหวาดหวั่นในเหล่าประชาชน ด้วยเกรงว่าจะเกิดการแย่งชิงราชสมบัติหรือเกิดโจรผู้ร้ายกำเริบ เป็นนิสัยติดมาแต่โบราณ แม้คราวนี้ก็มีความหวาดหวั่นกันแพร่หลาย และมีเหตุชวนให้หวาดหวั่นด้วย เบื้องต้นแต่พระเจ้าแผ่นดินทรงพระเยาว์ ต้องมีผู้อื่นว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์ คนทั้งหลายเกรงเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จะชิงราชสมบัติเหมือนเช่นพระเจ้าปราสาททองในเรื่องพงศาวดาร ดังกล่าวมาแล้ว นอกจากนั้นยังมีเหตุร้ายเกิดเนืองมาแต่เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังประชวรถึง ๔ เรื่อง คือ เรื่องกงสุลอังกฤษตั้งวิวาทหาว่ารัฐบาลไทยไม่ประพฤติตามหนังสือสัญญา ถึงลดธง (ตัดทางพระราชไมตรี) และเรียกเรือรบเรื่อง ๑ ชาวตลาดตื่นด้วยเรื่องเกิดอัฐ (สำหรับซื้อของ) ปลอม แพร่หลายถึงกับจะปิดตลาดไม่ขายของเรื่อง ๑ เกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมเรื่อง ๑ และจีนตั้วเฮีย (อั้งยี่) จะกำเริบเรื่อง ๑ จะเล่าเรื่องเหล่านี้โดยสังเขป พอให้เห็นวิธีที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ระงับด้วยอุบายอย่างใด

เรื่องกงสุลอังกฤษลดธงนั้น ตัวกงสุลเยเนอราลอังกฤษชื่อน็อกส์[๑]

---

๑. ทอมมัส ยอช น็อกส์ (Thomas George Knox) เป็นเชื้อผู้ดีมีสกุล เดิมได้เป็นนายร้อยเอกทหารอังกฤษอยู่ในอินเดีย กล่าวกันว่าเพราะเล่นพะนันแข่งม้าสิ้นทรัพย์หมดตัว จึงลาออกจากตำแหน่งแล้วตามนายร้อยเอกอิมเปมาหางานทำในประเทศนี้แต่ต้นรัชกาลที่ ๔ นายร้อยเอกอิมเปได้เป็นครูทหารวังหลวง ส่วนนายน็อกส์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เป็นครูทหารวังหน้า ได้เข้าก่องทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิทไปตีเมืองเชียงตุง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตามาก ถึงประทานผู้หญิงในวังหน้าคนหนึ่ง ชื่อปราง ให้เป็นภรรยา มีลูกด้วยกันหลายคน เมื่อรัฐบาลอังกฤษตั้งกงสุลประจำอยู่ในกรุงเทพ ฯ เห็นว่านายน็อกส์รู้การเมืองและภาษาไทยทั้งเป็นเชื้อผู้ดี จึงชวนไปเป็นผู้ช่วยกงสุล แล้วได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นโดยลำดับจนได้เป็นกงสุลเยเนอราล เวลานั้นเป็นผู้คุ้นเคยชอบกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

เวลานั้นไปยุโรปกลับมายังไม่ถึงกรุงเทพฯ ผู้รักษาการแทนชื่อ อาลบาสเตอร์ที่เป็นผู้ตั้งวิวาท เกิดเหตุด้วยพวกเจ้าภาษีฝิ่น ซึ่งขึ้นอยู่ในเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ไปจับฝิ่นเถื่อนที่โรงก๊วนพวกจีน อยู่ริมวัดสัมพันธวงศ์ เกิดต่อสู้กันไฟไหม้โรงก๊วน แล้วลุกลามไปไหม้ตึกที่พวกแขกในบังคับอังกฤษตั้งร้านขายของ ทรัพย์สินเสียไปเป็นอันมาก กงสุลอังกฤษหาว่าความเสียหายเกิดเพราะพวกเจ้าภาษีเผาโรงก๊วน จะให้ลงโทษและเรียกค่าเสียหายทดแทนให้พวกแขก ฝ่ายเจ้าภาษีฝิ่นแก้ว่าไฟไหม้เพราะพวกจีนจุดเผาโรงก๊วนเมื่อจะหนีออกทางหลังโรง เจ้าภาษีหาได้เผาโรงก๊วนไม่ กงสุลไม่เชื่อจะให้รัฐบาลตั้งข้าหลวงไต่สวนด้วยกันกับกงสุลตามข้อสัญญา ว่าด้วยคนในบังคับ ๒ ฝ่ายวิวาทกัน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่ยอม ว่ากรณีไม่ตรงกับข้อสัญญาเพราะเจ้าภาษีฝิ่นมิได้วิวาทกับแขกในบังคับอังกฤษ รับแต่จะให้เงินทดแทนพวกแขกเพียงเท่าทุนทรัพย์ที่ไฟไหม้ กงสุลไม่ยอม จึงเกิดวิวาทกันเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (รู้ว่านายนือกส์กับนายอาลบาสเตอร์ไม่ชอบกันในส่วนตัว) โต้แย้งถ่วงเวลาไว้จนนายนือกส์กลับมาถึงแล้วพูดจากันฉันมิตร ให้เห็นว่าที่เอากรณีเล็กน้อยเพียงเท่านั้นเป็นเหตุ ให้เกิดวิวาทเฉพาะในเวลาบ้านเมืองกำลังฉุกเฉินด้วยเปลี่ยนรัชกาลจะเสียประโยชน์ของรัฐบาลทั้ง ๒ ฝ่าย นายนือกส์เห็นชอบด้วยยอมถอนคดีนั้น ส่วนเรื่องลดธง นายอาลบาสเตอร์แจ้งว่าที่จริงนั้นเป็นด้วยเชือกชักธงขาด จึงมิได้ชักธงในวันที่เตรียมการต่อเชือก หาได้ลดธงในทางการเมืองไม่ แต่เมื่อแพ้เจ้า

พระยาศรีสุริยวงศ์ นายอาลบาสเตอร์ก็ลาออกจากตำแหน่ง[๑] กลับไปยุโรป ฝ่ายแม่ทัพเรืออังกฤษ ณ เมืองฮ่องกงได้รับหนังสือเรียกเรือรบ[๒] ยังไม่ทันทำอย่างไร ได้ข่าวว่าเปลี่ยนรัชกาลใหม่ในประเทศสยาม นายพลเรือเกปเปลจึงมาเอง พอทันช่วยงานบรมราชาภิเษก

เรื่องอัฐปลอมนั้น เดิมในประเทศนี้ใช้เงินตราพดด้วง ๓ ขนาด คือ บาท สลึง ($\frac{1}{4}$ ของบาท) และเฟื้อง ($\frac{1}{8}$ ของบาท) ราคาต่ำกว่านั้นลงมาใช้เบี้ย (หอยเก็บมาจากทะเลตั้งพิกัดราคา $\frac{1}{6400}$ ของบาท) ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อทำหนังสือสัญญาค้าขายกับต่างประเทศแล้ว มีเรือกำปั่นเข้ามาซื้อสินค้าในกรุงเทพฯ มากขึ้น พวกชาวต่างประเทศเอาเงินเหรียญเม็กสิโกมาซื้อสินค้า ราษฎรไม่พอใจ พวกพ่อค้าจึงต้องเอาเงินเหรียญเม็กสิโกมาขอแลกเงินบาทที่พระคลังมหาสมบัติไปซื้อสินค้า จำนวนเงินที่มาขอแลกมากขึ้นทุกที จนโรงทำเงินที่พระคลังมหาสมบัติทำให้ไม่ทัน เพราะเงินพดด้วง *ทำด้วยมือ* ทำทั้งกลางวันกลางคืนก็ได้เพียงวันละ ๒,๔๐๐ บาทเป็นอย่างมาก จึงเป็นเหตุให้เกิดผีดเคืองในการค้าขายด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้สั่งเครื่องจักรมาตั้งโรงกระษาปณ์ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ ทำเงินตราเปลี่ยนรูปเป็นเงิน (เหรียญ) แบน คงพิกัดบาทสลึงและเฟื้องตามราคาเดิม ต่ำกว่านั้นลงมาให้เลิกการใช้เบี้ย

---

๑. เฮนรี อาลบาสเตอร์ (Henry Alabaster) เป็นนักเรียนมีความรู้มาก ภายหลังกลับมารับราชการไทยได้ทำคุณให้แก่ประเทศนี้หลายอย่าง ดังจะปรากฏในเรื่องต่อไปข้างหน้า รับราชการอยู่จนถึงแก่กรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างอนุสรณ์ ณ ที่ฝังศพ ยังปรากฏอยู่ที่ป่าช้าโปรเตสตันต์จนบัดนี้ นายอาลบาสเตอร์เป็นต้นสกุล เศวตศิลา

๒. สมัยประเทศสยามยังไม่มีโทรเลข ต้องเขียนหนังสือส่งไปตีโทรเลขที่สิงคโปร์

เปลี่ยนเป็นเหรียญทองแดง ๒ อย่าง เรียกว่า ซีก (หมายความว่าครึ่งเงินเฟื้อง ราคา $\frac{๑}{๑๖}$ ของบาท) อย่าง ๑ เสี้ยว (หมายความว่าส่วนสี่ของเงินเฟื้อง ราคา $\frac{๑}{๓๒}$ ของบาท) อย่าง ๑ ถัดนั้นลงมาให้ทำเหรียญดีบุก ๒ อย่าง เรียกว่า อัฐ (หมายความว่าส่วนแปดของเงินเฟื้อง ราคา $\frac{๑}{๖๔}$ ของบาท) อย่าง ๑ เรียกว่า โสฬส (หมายความว่าส่วนสิบหกของเงินเฟื้อง ราคา $\frac{๑}{๑๒๘}$ ของบาท) อย่าง ๑ แต่ดีบุกเป็นของอ่อนหล่อง่ายและหาได้ง่ายในประเทศนั้น จึงมีผู้ทำอัฐและโสฬสปลอมขึ้นในกรุงเทพ ฯ ครั้นตรวจตราจับกุมกันกวดขันก็ย้ายลงไปทำตามหัวเมืองมลายู แล้วลอบส่งเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพ ฯ จนอัฐปลอมมีแพร่หลายในท้องตลาด ราษฎรไม่รู้ว่าไหนเป็นของจริงไหนเป็นของปลอม พากันรังเกียจไม่อยากรับอัฐและโสฬส แต่จะไม่รับก็เกรงรัฐบาลจะเอาผิด จึงตื่นกันถึงกับคิดจะปิดร้านไม่ขายของ พ้องในเวลาเมื่อเปลี่ยนรัชกาล เรื่องนี้จะได้ปรึกษาหารือกันในรัฐบาลประการใดไม่ทราบ แต่ตกลงจะแก้ไขด้วยลดราคาทั้งเหรียญทองแดงและเหรียญดีบุกลงทันที พอเปลี่ยนรัชกาลได้ ๑๓ วัน ก็ออกประกาศอนุญาตให้ราษฎรเอาเหรียญทองแดงและดีบุกของรัฐบาลมาแลกเอาเงิน จะยอมให้เต็มราคาเดิมเพียง ๑๕ วัน ต่อไปนั้นให้ลดพิกัดราคาเหรียญทองแดงซีกลงเป็นอันละอัฐ ๑ ($\frac{๑}{๖๔}$ ของบาท) ลดราคาเหรียญทองแดงเสี้ยวลงเป็นอันละโสฬส ลดราคาเหรียญอัฐดีบุกลงเป็นอันละ ๑๐ เบี้ย ($\frac{๑}{๖๔๐}$ ของบาท) และลดราคาเหรียญโสฬสลงไปเป็นอันละ ๕ เบี้ย

แล้วทำเหรียญดีบุกตราร้อยกาลที่ ๕ ขนาดเท่าเหรียญอัฐของเดิม ความตื่นเต้นกันด้วยเรื่องอัฐปลอมก็สงบไป แต่ความลำบากเรื่องเครื่องแลกในการซื้อขายยังมามีขึ้นอีก ด้วยต่อมาไม่ช้านักราคาเนื้อทองแดงและดีบุกสูงขึ้นกว่าราคาที่กำหนดให้ใช้เป็นเครื่องแลก ก็มีผู้รวบรวมเหรียญทองแดงและดีบุกส่งไปหลอมขายในประเทศอื่นเสียโดยมาก จนเกิดอัตคัดเครื่องแลกไม่พอใช้ในการซื้อขายในท้องตลาด ราษฎรจึงหันไปใช้ปถ้วยที่นายอากรบ่อนเบี้ยสั่งมาจากเมืองจีน สำหรับใช้เป็นคะแนนราคาต่าง ๆ ในการเล่นเบี้ย เอาเป็นเครื่องแลกในการซื้อขาย พวกจีนได้กำไรก็สั่งปเข้ามาจำหน่ายให้ราษฎรใช้กันแพร่หลาย จนเมื่อรัฐบาลสั่งให้ทำเหรียญทองแดงซีก เสี้ยว อัฐ และโสพศ มาจากยุโรป และประกาศให้ใช้ตั้งแต่ปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ เรื่องเครื่องแลกในการซื้อขายจึงเรียบร้อยแต่นั้นมา

เรื่องเกิดโจรผู้ร้ายชุกชุมนั้น ดูเหมือนเป็นนิสัยของคนพาลในประเทศนี้แต่ไรมา ถ้าเข้าใจว่าพนักงานปกครองอ่อนเมื่อใดก็กำเริบ พอเปลี่ยนรัชกาลใหม่ไม่ช้า ก็มีโจร ๕ คนบังอาจขึ้นปล้นกุฏิพระในวัดพระเชตุพน ฯ ฆ่าพระธรรมเจดีย์ (อุ่น) ตาย ต่อมามีผู้ร้ายฆ่ากัปตันสมิทนำร่องอังกฤษตายในกรุงเทพ ฯ อีกเรื่อง ๑ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้สืบจับโดยกวดขัน จับได้ตัวมาประหารชีวิตภายใน ๑๕ วันทั้ง ๒ ราย โจรผู้ร้ายที่ในกรุงเทพ ฯ ก็สงบลง แต่ไปเกิดชุกชุมทางหัวเมืองมณฑล ด้วยเป็นโจรมีพวกมาก ทั้งที่ช่วยปล้นสะดมและช่วยแก้ไขในโรงศาล จนราษฎรพา

กันเกรงกลัว ไม่กล้าร้องพ้อง หรือแม้แต่จะรับเบิกความเป็นพยานที่ในศาล พวกผู้ร้ายก็กำเริบได้ใจเที่ยวปล้นสะดมหนักขึ้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์รู้เค้า ไม่ไว้ใจพวกเจ้าเมืองกรมการ เลือกหาข้าราชการที่ท่านไว้วางให้เป็นข้าหลวงแยกย้ายกันไปเที่ยวสืบจับโดยลับหลายทาง เล่ากันว่าข้าหลวงคนหนึ่งไปเห็นเรือแหวดเก๋งแจวสวนทางลงมาลำหนึ่ง สำคัญว่าเป็นเรือเพื่อนข้าหลวงที่ขึ้นไปสืบจับผู้ร้ายด้วยกัน เบนเรือเข้าไปหมายจะไต่ถามข้อราชการ เมื่อเข้าไปใกล้เห็นผู้หญิงคนหนึ่งเปิดม่านเก๋งเรือแหวดลำนั้น กวักมือเรียกและชี้มือไปในเก๋ง ก็รีบไปชิงเรือแหวดจับได้ตัว อ้ายอ่วม (ชาวบ้าน) *อกโรย* หัวหน้าผู้ร้ายตัวสำคัญคนหนึ่งซึ่งกำลังนอนหลับอยู่ ด้วยผู้หญิงคนนั้นถูกอ้ายอ่วมฉุดเอามาข่มขืนใจให้เป็นเมีย ได้ช่องจึงบอกให้ข้าหลวงจับ มีข้าหลวงอีกสายหนึ่งจับได้อ้ายโพหัวหน้าสำคัญอีกคนหนึ่งที่ตำบลบ้านสาย แต่นั้นพวกราษฎรเชื่ออำนาจรัฐบาลก็กลับเป็นใจช่วยสืบจับโจรกับพรรคพวกได้อีกเป็นอันมาก พอจับหัวหน้าโจรได้ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ขึ้นไปยังพระนครศรีอยุธยาพร้อมด้วยผู้พิพากษาตุลาการ ไปตั้งศาลรับสั่งชำระพิพากษาในทันที พวกหัวหน้าโจรที่ต้องโทษถึงประหารชีวิตนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สั่งให้ประหารชีวิตด้วยเอาขวานตัดตัวให้ขาดเป็น ๒ ท่อนที่หน้าพะเนียดคล้องช้างแห่ง ๑ ให้ผ่าอกที่วัดชีตาเห็น (บ้านผักไห่) อีกแห่ง ๑ ป่าวร้องให้คนมาดูโดยหวังจะให้คนพาลสยดสยอง

เรื่องนี้แม้ใครจะติเตียนว่าลงอาชญาอย่างทารุณ ก็ต้องยอมว่าได้ผลตามท่านหวัง ด้วยโจรผู้ร้ายตามหัวเมืองเงียบสงัดลงในทันใด

เรื่องพวกจีนตั้วเฮีย (หรือที่เรียกกันในสมัยนี้ว่า *อั้งยี่*) นั้น[๑] กลับมีขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ด้วยการค้าขายเจริญ มีเรือกำปั่นบรรทุกสินค้าเข้าออกมากขึ้น ทั้งมีโรงจักรสำหรับสีข้าวและเลื่อยไม้ตั้งขึ้นในกรุงเทพฯ หลายแห่ง ต้องใช้คนเป็นแรงงานมากขึ้น ไทยไม่ชอบรับจ้างเป็นกรรมกร พวกพ่อค้าต้องเที่ยวหาจ้างจีน จึงมีจีนชั้นคฤหบดีที่มีทุนรอนคิดอ่านเรียกจีนเลวจากเมืองจีนมารับจ้างเป็นแรงงาน อยู่ในความควบคุมของตน เกิดขึ้นหลายราย พวก เถ้าแก่ ที่หากินในการเลี้ยง กุลี นั้น โดยปกติทำการค้าขายหรือเข้ารับทำภาษีอากรด้วย มักฝากตัวอยู่ในเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่โดยมาก แต่เมื่อจีนกุลีมีจำนวนมากขึ้นจนต้องแย่งงานกันทำ และเกิดเบียดเบียนกันด้วยเหตุนั้น จึงเอาวิธีสมาคมลับในเมืองจีนเรียกว่า *อั้งยี่* มาตั้ง พวกร่วมน้ำสบถสำหรับช่วยกันและกันมีขึ้นเป็นหลายคณะ ฝ่ายพวกเถ้าแก่เกรงจะบังคับบัญชาพวกกุลีของตนไม่ได้ดังแต่ก่อน ที่เข้ารับเป็นตัวหัวหน้าอั้งยี่เสียเองก็มี ที่อุดหนุนพวกอั้งยี่เอาเป็นกำลังแย่งค้าขายก็มี พวกอั้งยี่จึงกำเริบขึ้นถึงปล้นราษฎรทางเมืองนครปฐม แม้จับตัวได้ก็หวาดหวั่นกันว่า พวกจีนอั้งยี่จะกำเริบขึ้นในกรุงเทพฯ ในเวลาเปลี่ยนรัชกาลใหม่ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้สืบจับตัวหัวหน้าได้พวกเถ้าแก่ที่เป็นคนฝากตัวอยู่กับท่านเป็นหัวหน้าอั้งยี่หลายคน ต่างสารภาพยอมรับผิดขอ

๑. เรื่องอั้งยี่ในประเทศสยาม มีอธิบายโดยพิสดารอยู่ในเรื่อง "นิทานโบราณคดี" นิทานที่ ๑๕ ว่าด้วยเรื่องอั้งยี่

พระราชทานโทษ จึงพิพากษาเพียงให้กระทำสัตย์สาบานและให้สัญญาว่าจะไม่ประพฤติร้ายเบื้องเสียนหนามแผ่นดินแล้วปล่อยตัวไป แต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ยังไม่วางใจ คิดอ่านให้มีการผึกซ้อมทหารบกที่ท้องสนามชัยเชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกทอดพระเนตร ณ พระที่นั่งสุทไธศวรรย์เนือง ๆ บางวันให้ยิงปืนติดดินทั้งปืนใหญ่ปืนน้อยทำนองประลองยุทธ บางวันก็ผูกหุ่นเป็นตัวข้าศึก แล้วเอาช้างรบเข้าไล่แทงเป็นการเอิกเกริกขู่ให้พวกจีนเกรงกลัว แต่นั้นพวกอั้งยี่ก็สงบมาช้านาน*

พิเคราะห์รัฏฐาภิปาลโนบายในเวลาเมื่อมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินดูพยายามดำเนินตามทางพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นหลัก แต่มีความลำบากเป็นของสำคัญอย่าง ๑ ด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ทรงพระราชดำริ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้กระทำการให้สำเร็จดังพระราชดำริ เปรียบเหมือนแม่ทัพกับเสนาธิการ ครั้นสิ้นรัชกาลที่ ๕ หน้าที่ทั้ง ๒ อย่างนั้นมาตกอยู่กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แต่คนเดียว ท่านเห็นจะรู้สึกลำบากใจในข้อนี้มาแต่แรก จึงได้ขอให้สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมขุนบำราบปรปักษ์เป็นผู้สำเร็จราชการในราชสำนัก เพื่อจะปลดเปลื้องภาระให้พ้นตัวท่านไปส่วนหนึ่ง แต่การที่เกี่ยวข้องกับฝรั่ง ตัวท่านเองไม่มีความรู้เหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะหาผู้ใดเป็นที่ปรึกษาหารือก็ไม่มีตัว ท่าน

---

๑. บางทีท่านจะให้คนพวกนั้นชี้ตัวและเที่ยวชักชวนพวกหัวหน้าคนอื่นให้มาลุแก่โทษ แต่มีเสียงติเตียนกันว่า เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เห็นแก่คนใช้จึงไม่เอาโทษอั้งยี่อย่างแรง แต่เมื่อมาคิดว่าพวกอั้งยี่ยังมิได้ก่อการร้ายในกรุงเทพ ฯ และการที่รัฐบาลกระทำมีผลให้อั้งยี่สงบไปได้ ในคราวนั้นดูก็ไม่ควรติเตียน

จึงแก้ไขหาความรู้ด้วยอุบายคบหาสมาคมกับฝรั่งให้สนิทสนมยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็ฝรั่งที่อยู่ในกรุงเทพฯ เวลานั้น ในเหล่าที่เข้ารับราชการอยู่กับไทยมีแต่ชั้นที่เป็น ครูสอนหนังสือหรือหัดทหาร และเป็นคนเดินเรือหรือเป็นล่าม จะหาผู้ที่ชำนาญการเมืองหามีไม่ ฝรั่งพวกอื่นก็มีแต่คนค้าขายกับมิชชันนารีที่มาสอนศาสนา แม้กงสุลของรัฐบาลต่างประเทศก็เป็นพ่อค้าแทบทั้งนั้น มีกงสุลเป็นข้าราชการแต่อังกฤษฝรั่งเศสและอเมริกา แต่ในเวลาเมื่อเปลี่ยนรัชกาล ตัวกงสุลฝรั่งเศสว่างอยู่ กงสุลอเมริกันเป็นนายพล (เมื่อครั้งอเมริกันรบกันเอง) ชื่อปาตริช ก็มิใคร่ขวนขวายในการเมืองด้วยธุระของอเมริกันมีน้อย มีคนสำคัญแต่นายน็อกส์กงสุลเยเนอราลอังกฤษคนเดียว ด้วยเป็นผู้แทนมหาประเทศที่ในอาเซียยิ่งกว่าชาติอื่นอย่าง ๑ เป็นหัวหน้าผู้แทนต่างประเทศที่ในกรุงเทพฯ ด้วยมียศสูงกว่าเพื่อนอย่าง ๑ ประกอบกับวุฒิในส่วนตัวที่เป็นผู้ดีได้ศึกษาวิชาชั้นสูงและมาเรียนรู้ภาษาไทย ทั้งได้เคยสมาคมกับไทยที่เป็นคนชั้นสูงมาแต่ก่อน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์จึงทำทางไมตรีให้มีกับนายน็อกส์สนิทสนม คล้ายกับเป็นที่ปรึกษาของท่านในสมัยนั้น ดูเหมือนจะได้ช่วยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์มาตลอดเวลาที่เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่เมื่อบรมราชาภิเษกคราวหลังแล้ว นายน็อกส์นำผู้แทนต่างประเทศให้ถือว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงว่าราชการบ้านเมืองเอง พ้นอำนาจหน้าที่ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เล่ากันว่านายน็อกส์เริ่มใช้คำเรียกท่านว่า (Ex-Regent) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินที่ออกจากตำแหน่งแล้วก่อนผู้อื่น จึงห่างกันแต่นั้นมา

เรื่องเริ่มรัชกาลที่ ๕

ได้กล่าวมาในตอนก่อน ว่าเมื่อทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคตแล้วในปีแรกฉันจำอะไรมิใคร่ได้ เมื่อจะแต่งหนังสือนี้จึงเอาจดหมายเหตุเก่ามาตรวจดู เห็นข้อราชการในตอนปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒ ซึ่งฉันนึกว่าจำได้เป็นอย่างเงา ๆ แต่มาเข้าใจชัดเจนต่อเมื่อเป็นผู้ใหญ่มีอยู่หลายเรื่อง จะนำมาเล่าเริ่มต้นในตอนนี้

พิเคราะห์ดูเหมือนในระหว่างเวลาที่ยังไม่ได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพ หรือถ้าว่าอย่างพูดกันในบัจจุบันนี้ คือในเวลายังไว้ทุกข์อยู่นั้น รัฐบาลมุ่งหมายเพียงแต่จะระงับเหตุร้ายที่เกิดขึ้นดังพรรณนามาในตอนก่อน กับจะรักษาการต่าง ๆ ให้เรียบร้อยอยู่อย่างเดิมเป็นสำคัญ ยังไม่คิดจัดอะไรใหม่นอกจากที่จำเป็น หรือทำแต่ตามประเพณีบ้านเมืองที่มีแบบแผนมาแต่ก่อน เพราะฉะนั้นการที่จัดขึ้นใหม่ในปีมะเส็ง จึงปรากฏว่าจัดบำรุง

ทหารบกทหารเรือก่อนอย่างอื่น ด้วยมีความจำเป็นจะต้องเตรียมกำลังสำหรับปราบปรามพวกจีนตั๋วเฮีย (หรืออั้งยี่) ทำกำเริบขึ้นดังกล่าวมาในตอนก่อน ก็ในหนังสือที่แต่งนี้จะมีที่กล่าวถึงทหารต่อไปข้างหน้าอีกหลายแห่ง ฉันได้เคยตรวจค้นเรื่องตำนานของทหารไทยอยู่บ้าง เห็นว่าน่าจะเล่าต้นเรื่องของทหารไทยที่หัดตามแบบฝรั่ง หรือที่เรียกกันว่า *ทหารอย่างยุโรป* แทรกลงตรงนี้เสียก่อน เมื่ออ่านถึงเรื่องทหารต่อไปข้างหน้าจะได้เข้าใจง่ายขึ้น

ทหารไทยที่หัดตามแบบฝรั่ง ปรากฏในเรื่องพงศาวดารว่า แรกมีขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรด ฯ ให้นายทหารฝรั่งเศสคนหนึ่งชื่อว่า เชวาเลีย เดอ ฟอร์แบง เป็นครูผู้ฝึกหัด แต่พอสิ้นรัชกาลนั้นแล้วก็เลิกมิได้มีต่อมาอีก จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อรัฐบาลอังกฤษในอินเดียแต่งให้ ครอเฟิต เป็นทูตเข้ามา มีทหารแขกอินเดียที่อังกฤษจัดขึ้นเรียกว่า *ซีปอย* (Sepoy) ประจำเรือรบมาด้วย เป็นเหตุให้ไทยได้เห็นทหารหัดอย่างฝรั่งเป็นครั้งแรกในกรุงเทพ ฯ นั้น เมื่อทูตอังกฤษกลับไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรด ฯ ให้จัดทหารอย่างฝรั่งขึ้นพวก ๑ ไทยเรียกกันว่า *ทหารซีบ่าย* (มีรูปภาพปรากฏอยู่ในหนังสือที่ฝรั่งแต่งเรื่องหนึ่ง) แต่จะมีจำนวนคนเท่าใด ให้มีหน้าที่อย่างไร และใครเป็นครูฝึกหัด สืบไม่ได้ความ ฉันสันนิษฐานตามเค้าเงื่อนเห็นว่า จะเป็นพวกกรมรักษาพระองค์และมีหน้าที่รักษาพระราชฐาน ชื่อทหารซีบ่ายกับแบบเครื่องแต่งตัวจึงยังมีสืบต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อแต่งป้อมปากน้ำเตรียมต่อสู้ข้าศึก ปรากฏว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังดำรงพระยศ

เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงหัดพวกญวนเข้ารีตที่อพยพเข้ามาสามิภักดิ์เป็นทหารบืนใหญ่สำหรับประจำป้อม และมีตำราบืนใหญ่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้แปลจากภาษาอังกฤษปรากฏอยู่ แต่จะผึกหัดจัดระเบียบการบังคับบัญชาทหารบืนใหญ่พวกนั้นอย่างไร สืบไม่ได้ความ ถึงรัชกาลที่ ๔ ในปีกุนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์นั้น มีนายร้อยเอกทหารอังกฤษคน ๑ ชื่อ อิมเป (Impey) ไม่สมัครอยู่ในอินเดีย เข้ามาขอรับราชการในประเทศสยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้รับไว้เป็นครู แล้วตำรัสสั่งให้เกณฑ์ไพร่หลวงส่งไปผึกหัดจัดเป็นทหารราบขึ้นกรม ๑ เรียกว่า *ทหารหน้า* ต่อมาไม่ช้ามีนายร้อยเอกทหารอังกฤษตามมาจากอินเดียอีกคน ๑ ชื่อ น๊อกส์ (Knox ซึ่งภายหลังได้เป็นกงสุลเยเนอราลอังกฤษ) มาขอสมัครรับราชการเหมือนอย่างนายร้อยเอกอิมเป ในเวลานั้นครูทหารวังหลวงมีแล้ว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงรับนายร้อยเอกน๊อกส์ไว้เป็นครู หัดคนพวกที่ได้ทรงบังคับบัญชามาแต่ในรัชกาลที่ ๓ จัดเป็นทหารขึ้นทางวังหน้า ทหารไทยจึงได้ผึกหัดจัดการบังคับบัญชาตามแบบทหารฝรั่งแต่นั้นมา ใช้แบบอังกฤษหมดทุกอย่าง แม้จนคำบอกทหารและชื่อตำแหน่งนายทหารก็ใช้ภาษาอังกฤษ ต่อมาเมื่อมีแตรวงขึ้น ก็เอาเพลงอังกฤษ God Save The Queen มาใช้เป็นเพลงคำนับรับเสด็จ และเครื่องแต่งตัวก็เลียนแบบทหารอังกฤษ ครั้นถึงปลายรัชกาลที่ ๔ ครูอังกฤษไม่มีตัว ได้ทหารฝรั่งเศสคน ๑ ชื่อ ลามาช Lamache มาเป็นครู ได้เป็นหลวงอุปเทศทวยหาญ มาแก้วิธีผึกหัดและคำบอกทหารเป็นภาษาฝรั่งเศส แต่ยังไม่ทันเปลี่ยนไปได้เท่าใดก็สิ้นรัชกาลที่ ๔ ถึง

รัชกาลที่ ๕ ก็ให้เลิกครูฝรั่งเศส และให้นายทหารไทยที่เป็นศิษย์ของนายร้อยเอกอิมเปเป็นครู กลับฝึกหัดอย่างอังกฤษต่อมา ในครูพวกนี้ฉันทันรู้จักตัว ได้เป็นขุนนาง ๔ คน ชื่อครูเชิงเลิงเป็นที่ขุนเจนกระบวรหัด ได้เป็นครูทหารมวินคน ๑ ชื่อครูกรอบ เป็นที่ขุนจัดกระบวรพล ได้เป็นครูทหารรักษาพระองค์คน ๑ ชื่อครูเล็ก เป็นที่ขุนรัตรณยุทธ ได้เป็นครูทหารมหาดเล็ก (และเป็นครูของตัวฉันด้วย) คน ๑ ชื่อครูวงศ์ เป็นที่ขุนรุตรณชัยคงเป็นครูทหารหน้าคน ๑ เมื่อรัชกาลที่ ๔ เห็นจะมีจำนวนทหารเข้าเวรอยู่ประจำการราวสัก ๒๐๐ คน ทรงตั้งข้าหลวงเดิมซึ่งไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นผู้บังคับการ ในชั้นเดิมจะเป็นใครฉันไม่ทราบ ทราบแต่ว่าเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) เมื่อยังเป็นที่พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภเป็นผู้บังคับการอยู่ก่อน แล้วโปรดฯ ให้คุณตาของฉันเป็นผู้บังคับการต่อมาจนสิ้นรัชกาล ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดฯ ให้พระยาพิชัยสงคราม (อ่ำ อมรานนท์) ปลัดกรมข้าหลวงเดิม เมื่อยังเป็นที่พระอินทรเทพแล้วเลื่อนเป็นพระยามหามนตรีเป็นผู้บังคับการทหารหน้า ดูเหมือนพวกรักษาพระองค์ (ที่สืบเนื่องมาแต่ทหารซีป่ายแต่ก่อน) ก็จะจัดให้เป็นทหารอย่างยุโรปเหมือนทหารหน้าในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ที่กล่าวนี้

ส่วนทหารเรือนั้น ปรากฏในหนังสือเก่าว่าถือกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาว่าไทยเป็นเชื้อชาวดอน อุปนิสัยไม่ชอบทางทะเล คนเดินเรือทะเลของหลวงแม้ในสมัยนั้น จึงใช้แต่คนเชื้อสายพวกแขกจามและแขกมลายูเป็นพื้น ถ้าเป็นเรือค้ามักใช้จีน ในเวลาทำศึกสงครามก็เป็นแต่รับทหารไทยไปในเรือนั้น เลยเป็นประเพณีเช่นนั้นมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อก่อนรัชกาลที่ ๔ ยังมีเรือทะเลของหลวงทั้งสำหรับลาดตระเวนและค้าขาย

เดิมเรือค้าขายใช้เรือสำเภาจีน เรือลาดตระเวนใช้กำปั่น (อย่างเดียวกับที่พวกแขกมลายูใช้) มาถึงรัชกาลที่ ๓ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นที่หลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก อุตส่าห์เรียนวิชาต่อเรือกำปั่นพวกฝรั่งด้วยใจรัก จนสามารถต่อเรือกำปั่นใบอย่างฝรั่งถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่นั้นเรือรบของหลวงสำหรับลาดตระเวนก็เปลี่ยนเป็นเรือกำปั่นใบอย่างฝรั่ง และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ได้อำนวยการต่อเรือกำปั่นของหลวงสืบมา พอถึงรัชกาลที่ ๔ ก็เริ่มเปลี่ยนเป็นกำปั่นไฟ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้เป็นที่สมุหพระกลาโหม ก็ได้อำนวยการต่อเรือกำปั่นและบังคับบัญชาเรือไฟของหลวง จัดขึ้นเป็นกรม ๑ เรียกว่า *กรมอรสุมพล* เป็นต้นของกรมทหารเรือไทย เรือกำปั่นไฟชั้นแรกต่อขึ้นเป็นเรือจักรข้าง สำหรับบรรทุกคนเป็นพื้น และคงใช้พวกจามเป็นพนักงานเดินเรือต่อมา แต่พวกต้นกลเป็นไทยทั้งนั้น มาจนตอนปลายรัชกาลที่ ๕ จึงเริ่มต่อเรือจักรท้ายรายบีนใหญ่เป็นเรือรบอย่างฝรั่ง แรกต่อเป็นเรือบีน (Gunboat) ๒ ลำ ชื่อ *สงครามครรชิต* ลำ ๑ *ศักดิ์สิทธาวุธ* ลำ ๑ แล้วต่อเรือขนาดใหญ่ขึ้นเป็นอย่างคอเวต (Corvette) อีกลำ ๑ สำเร็จ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๐ ชื่อว่า เรือ *สยามูประสดัมภ์* เมื่อมีเรือรบอย่างฝรั่งขึ้นจึงเกณฑ์พวกมอญไพร่หลวงหัดเป็นทหารมรีน สำหรับเรือรบฝรั่ง ตั้งขึ้นอีกกรม ๑ แต่กัปตันและต้นหนเรือรบยังต้องหาฝรั่งต่างประเทศมาใช้อยู่อีกนาน ทางฝ่ายวังหน้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงต่อเรือไฟ และหัดทหารเรือวังหน้าบ้างเหมือนกัน มีเรือรบวังหน้าต่อ ๒ ลำ ชื่อ *อาสาวดีรส* ลำ ๑ ชื่อ *ยงยศอโยธยา* ลำ ๑ เรื่องต้นของทหารอย่างยุโรปเป็นดังแสดงมา

นอกจากบำรุงทหาร การที่จัดสร้างในปีมะเส็งเมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ มีสร้างวัดราชบพิธ ฯ อย่าง ๑ สร้างพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์อย่าง ๑ สร้างพระที่นั่งใหม่ (หมู่พระที่นั่งจักรีบดินทร์) อย่าง ๑ กับตั้งระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่าง ๑ ด้วยเหตุต่างกันดังอธิบายต่อไปนี้

เรื่องสร้างวัดราชบพิธ ฯ นั้น ตามประเพณีโบราณเมื่อผู้ใดสามารถตั้งวงศ์สกุลของตนได้ แม้เป็นแต่ชั้นคฤหบดีก็ย่อมสร้างวัดสำหรับสกุลขึ้นเป็นที่บำเพ็ญการกุศล และบรรจุอัฏฐิธาตุของสมาชิกในวงศ์สกุล จึงมีวัดที่ในเมืองสุโขทัย และในพระนครศรีอยุธยามากมายด้วยประเพณีที่ว่านี้ และเป็นคติถือกันมาว่า เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสวยราชย์แล้วต้องสร้างวัดประจำรัชกาลทุกพระองค์ ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ วัดพระเชตุพน ฯ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๑ วัดอรุณ ฯ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๒ วัดราชโอรสฯ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๓ และวัดราชประดิษฐ์ ฯ เป็นวัดประจำรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ จึงให้สร้างวัดราชบพิธ ฯ ขึ้นเป็นวัดประจำรัชกาลก่อฤกษ์ในปีมะเส็ง แต่ฉันจำไม่ได้ เห็นจะเป็นด้วยไม่ได้ไปตามเสด็จ มาจำได้แต่เมื่อแห่พระนิรันตรายไปวัดราชบพิธ ฯ เมื่อปีมะเมีย เพราะเป็นแห่ใหญ่ มีกระบวนแปลก ๆ สนุกน่าดูมาก

เรื่องสร้างพระบรมรูปพระเจ้าอยู่หัว ๔ พระองค์นั้น ก็เริ่มปั้นหุ่นมาแต่ปีมะเส็ง การสร้างพระบรมรูปไม่เคยมีประเพณีมาแต่ก่อน แต่โบราณรูปที่สร้างเป็นเจดียวัตถุสำหรับสักการบูชาสร้างแต่พระพุทธรูป และเทวรูปหรือรูปพระสงฆ์ซึ่งมีผู้นับถือมาก แม้จะสร้างพระรูปเป็นอนุสรณ์เฉลิมพระ

เกียรติพระเจ้าแผ่นดินก็สร้างเป็นพระพุทธรูปดังเช่นพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกับพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่อยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หรือมิฉะนั้นก็สร้างเป็นรูปพระอิศวรหรือพระนารายณ์ ยังมีอยู่ในเมืองเขมรหลายองค์ ที่จะสร้างพระรูปพระเจ้าแผ่นดินเป็นรูปมนุษย์แต่โบราณหาทำไม่ อะไรเป็นต้นเหตุให้ทิ้งตำราเดิม เวลาแต่งหนังสือนี้หมดตัวผู้รู้เสียแล้ว นึกเสียดายที่ไม่ได้กราบทูลถามพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เมื่อยังมีโอกาสที่จะรู้ได้ จึงได้แต่สันนิษฐานตามเค้าเงื่อนที่มีอยู่ คือเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ได้พระรูปพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศเข้ามาหลายองค์ เป็นพระรูปหล่อเช่นที่เอมเปอเรอนะโปเลียนที่ ๓ กับพระมเหสีถวายมาเป็นบรรณาการบ้าง เป็นพระรูปปั้นระบายสีเช่นที่ยังรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานบ้าง ความนิยมคงจะเริ่มเกิดขึ้นในสมัยนั้น จึงมีผู้ส่งพระบรมรูปฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (องค์ที่ทรงพระมาลาสก๊อต) ไปให้ทำเป็นรูปหล่อที่ในยุโรปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖[๑] ช่างปั้นฝรั่งเศสเป็นผู้ปั้น ได้เห็นแต่ฉายาลักษณ์ จึงคิดประดิษฐ์พระรูปโฉมตามคาดคะเน แล้วหล่อด้วยปูนปลาสเตอร์ขนาดสูงราวครึ่งเมตร ส่งเข้ามาถวายทอดพระเนตรก่อน[๒] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร เห็นพระบรมรูปที่ฝรั่งทำผิดเพี้ยนพระลักษณะมากนัก จึงให้บอกเลิกแล้วดำรัสสั่งให้ช่างไทย (จะเป็นใครสืบไม่ได้ความ แต่เป็นช่างปั้นฝีมือเยี่ยมอยู่ในเวลานั้น) ปั้นพระบรมรูป

๑. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้ส่งไปก็เป็นได้

๒. พระบรมรูปตัวอย่างที่ว่านี้ เดี๋ยวนี้อยู่ในหอสุราลัยพิมาน

ขึ้นใหม่อีกองค์ ๑ ให้ทำเป็นอย่างพระบรมรูปประบายสีขนาดเท่าพระองค์ แต่การปั้นยังไม่ทันแล้วก็สิ้นรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้ทำต่อมาจนสำเร็จ เมื่อมีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่ขึ้นเช่นนั้นแล้ว จึงทรงพระดำริว่าควรจะสร้างพระบรมรูปสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๔ พระองค์เป็นพระรูปหล่อขนาดเท่าพระองค์ขึ้นไว้เป็นที่สักการบูชาเฉลิมพระเกียรติ ฝ่ายท่านผู้ใหญ่ในราชการแผ่นดินก็เห็นชอบด้วย เพราะมีแบบแผนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบุรพการีมหาราชเป็นเยี่ยงอย่าง และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัวได้ทรงเริ่มสร้างเป็นรูปมนุษย์มาแล้ว สันนิษฐานว่ามูลเหตุที่สร้างพระบรมรูป ๔ พระองค์ เห็นจะเป็นเช่นว่ามา การสร้างพระบรมรูป ๔ พระองค์นั้น โปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าประดิษฐวรการอธิบดีกรมช่างสิบหมู่ และเป็นช่างอย่างดีในพระองค์เองด้วย เป็นผู้อำนวยการ เมื่อปั้นหุ่นนั้นรู้พระลักษณะได้แน่แต่ขนาดพระองค์ว่าสูงเท่าใด เพราะมีพระพุทธรูปฉลองพระองค์อยู่เป็นหลัก แต่ส่วนพระรูปโฉมนั้นนอกจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระบรมรูปปั้นอยู่แล้ว ต้องอาศัยไต่ถามผู้ที่ได้เคยเห็นพระองค์ให้บอกพระลักษณะ และคอยติให้ช่างแก้ไขไปแต่แรกจนแล้ว ก็ในเวลานั้นผู้ที่เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีอยู่มาก แต่ผู้

๑. พระบรมรูปองค์ที่ว่านี้ เดี๋ยวนี้ประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งเวไชยันต์วิเชียรปราสาทที่เมืองเพชรบุรี

เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก หาได้แต่ ๔ คน คือ พระองค์เจ้าหญิงปุก พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๒ พระองค์ ๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังองค์ ๑ เจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (บุญศรี) คน ๑ กับเจ้าพระยาธรรมา ฯ (ลมั่ง สนธิรัตน) คน ๑ ปั้นพระรูปสำเร็จได้หล่อเมื่อเดือนอ้าย ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ แล้วโปรด ฯ ให้ประดิษฐานไว้ที่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทในชั้นแรก

เรื่องสร้างพระที่นั่งใหม่นั้น มูลเหตุเกิดด้วยเมื่อปีมะเส็ง มีราชทูตต่างประเทศเชิญพระราชสาส์น ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศแสดงความอาลัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และถวายพระพรแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเข้ามาหลายราย ก็การรับราชทูตและพระราชสาส์นของพระเจ้าแผ่นดินในยุโรป ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้เพิ่งเริ่มมีขึ้นตั้งแต่ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงค้นเอาแบบอย่าง ครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชรับราชทูตฝรั่งเศส มาใช้เป็นตำราตั้งแต่ครั้งรับ เชอร์ จอน เบาริง ราชทูตอังกฤษใน พ.ศ. ๒๔๐๐ เป็นต้นมา คือให้จัดเรือกระบวนลงไปรับพระราชสาส์นและราชทูตจากที่สำนัก แห่มาขึ้นที่ท่าพระแล้วมีกระบวนแห่ทางบกเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง พระราชสาส์นตอบก็แห่ไปส่งยังสำนักทูตหรือสถานกงสุลเช่นเดียวกัน ทำนองฝรั่งจะระอาด้วยต้องขี่แคร่เมื่อแห่พระราชสาส์นทางบก ฝ่ายไทยเมื่อมีพระราชสาส์นต่างประเทศมาบ่อย ๆ ก็เบื่อที่ต้องจัดการแห่แหนร่ำไป พอถึงรัชกาลที่ ๕ จึงตกลง

กันเลิกประเพณีรับพระราชสาส์นอย่างแต่ก่อน เปลี่ยนเป็นให้เรือไฟไปรับพระราชสาส์นและราชทูต และใช้รถรับเมื่อทูตขึ้นบกแทนขี่แคร่ แต่ความลำบากอย่างอื่นยังมีอยู่ ด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๔ ถ้ารับแขกเมืองเต็มยศเช่นวันถวายพระราชสาส์น เสด็จออกพระที่นั่งอนันตสมาคม ถ้าแขกเมืองเข้าเฝ้าไปรเวต โปรด ฯ ให้เฝ้าบนพระที่นั่งบรมพิมาน ซึ่งจัดตั้งโต๊ะเก้าอี้อย่างฝรั่ง ถึงรัชกาลที่ ๕ เสด็จย้ายมาประทับที่พระมหามณเฑียรเดิม และจะจัดพระที่นั่งบรมพิมาน เป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่มีที่เสด็จออกรับแขกเมืองเฝ้าไปรเวต ท่านผู้ใหญ่จึงปรึกษากันให้รื้อพระที่นั่งเก๋งสีตลาภิรมย์[๑] ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระตำหนักเดิมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งอยู่ต่อกับพระมหามณเฑียร เอาที่สร้างพระที่นั่งขึ้นใหม่ (ตรงพระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์บัดนี้) ความคิดเดิมดูเหมือนจะสร้างแต่หลังเดียว สำหรับเป็นที่รับแขกเมืองเข้าเฝ้าไปรเวต แต่ต่อมาเมื่อได้เสด็จไปทอดพระเนตรเมืองต่างประเทศ ทรงพระราชดำริจะเปลี่ยนแปลงระเบียบการในราชสำนักให้สมสมัย การสร้างพระที่นั่งใหม่จึงขยายใหญ่โต ให้เป็นที่เสด็จประทับทำนองเดียวกับพระอภิเนาวนิเวศน์ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เหตุที่ตั้งระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์เมื่อปีมะเส็งนั้น เกิดด้วยเอมเปอเรอเอาสเตรียให้ราชทูตเชิญเครื่องราชอิสริยาภรณ์เข้ามาถวาย จะต้องตอบแทน ก็ในเวลานั้นเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยามซึ่งพระบาท

---

๑. พระที่นั่งสีตลาภิรมย์ เมื่อรื้อแล้วโปรด ฯ ให้เอาไปสร้างถวายเป็นตำหนักเจ้าอาวาสวัดราชบพิธ ฯ ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าหัวอยู่ทรงสถาปนาไว้ยังเป็นแต่ดวงตารา อย่างหนึ่งลายเป็นตราตามตำแหน่ง (จึงเรียกกันว่า ตรา) อีกอย่างหนึ่งประดับนพรัตน์สำหรับเจ้านาย กับอีกอย่างหนึ่งลายเป็นรูปช้างเผือก สำหรับข้าราชการ (ชั้นสูงลงยา ชั้นกลางทอง ชั้นต่ำเงิน) และมีตาราลายพระมหามงกุฎสำหรับผู้หญิงอีกอย่างหนึ่ง ไม่เหมาะแก่ที่จะส่งไปถวายตอบแทนพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศและพระราชทานทูตานุทูต จึงโปรด ฯ ให้จัดระเบียบเครื่องราชอิสริยาภรณ์ขึ้นใหม่ ให้มีสายสะพายและดวงตาราสำหรับชั้นสูง มีดวงน้อยห้อยแพรแถบคล้องคอและติดอกเป็นลำดับชั้นต่ำลงมา ให้ตรงตามแบบเครื่องราชอิสริยาภรณ์อย่างฝรั่งตั้งแต่ในปีมะเส็งนั้น แต่ประกาศเป็นพระราชบัญญัติต่อเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๒

ถึงปลายปีมะเส็ง ถวายพระเพลิงพระบรมศพที่พระเมรุท้องสนามเมื่อวันที่ ๖ มีนาคม งานพระเมรุครั้งนั้นฉันก็จำอะไรมิใคร่ได้ จำได้มั่นคงแต่วันเปลื้องเครื่องพระบรมศพก่อนจะถวายพระเพลิง แม่ให้ฉันไปถวายบังคม ภูษามาลาเขาอุ้มฉันชูขึ้นถึงปากพระโกศ ได้เห็นพระบรมศพทูลกระหม่อม กับเมื่อถวายพระเพลิงแล้ว รุ่งขึ้นเข้าเจ้านายลูกเธอของทูลกระหม่อมได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ขึ้นไปเก็บพระบรมอัฐิไว้สักการบูชา เจ้านายเด็ก ๆ พวกฉัน ยังไม่มีใครเคยเห็นอัฐิ บางพระองค์ก็เก็บถูกพระบรมอัฐิ บางพระองค์ก็หลงเก็บเอาพระอังคาร (ถ่าน) มา แต่ฉันเคราะห์ดีด้วยเมื่อเก็บแล้วถามพระยาราชโกศา (จันทร์ วัชโรทัย) ภูษามาลา ว่าพระบรมอัฐิหรือมิใช่ แกบอกว่าพระบรม

อัฐิ จึงได้เชิญมา ยังสักการบูชาอยู่จนทุกวันนี้

เมื่อสิ้นงานพระเมรุแล้วก็เลิกไว้ทุกข์ คนทั้งหลายเลิกโกนหัวกลับไว้ผมกันอย่างเดิม พวกข้าราชการประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งให้คงตำแหน่งอยู่ตลอดเวลาพระบรมศพยังประดิษฐานอยู่ ก็ต้องเปลี่ยนฐานะไปตามกาล ตอนนี้น่าสงสารแม่ เมื่อถูกเรียกคืนเครื่องราชอิสริยาภรณ์ กับหีบหมากลงยาสำหรับยศเจ้าจอมมารดา และพานทองเครื่องยศที่เป็นพระสนมเอก เปลี่ยนเครื่องยศเป็นหีบหมากทองเหมือนอย่างท้าวนาง ทั้งถูกลดผลประโยชน์ที่เคยได้พระราชทานน้อยลงกว่าครึ่งค่อน ใช่แต่เท่านั้น ชื่อที่เคยเรียกว่า *เจ้าจอมมารดาชุ่ม* ก็ต้องเปลี่ยนเป็น *ชุ่มเจ้าจอมมารดา* หมายความว่าเจ้าจอมมารดาเป็นหม้าย ที่จริงก็ไม่เป็นการลดยศศักดิ์ แต่เพราะไม่เคยตกยาก พวกเจ้าจอมมารดาก็พากันโทมนัส รู้สึกเหมือนกับว่าถูกถอดทั่วไป จนทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยตรัสเล่าแก่ฉันเมื่อภายหลังว่า ครั้งนั้นทรงสงสารเจ้านายพี่น้องกับเจ้าจอมมารดาที่ต้องลำบากยากจน จึงตรัสขอให้รัฐบาลจ่ายเงินกลางปีแก่พระเจ้าพี่น้องเธอ พระองค์ชายปีละ ๒,๔๐๐ บาท พระองค์หญิงปีละ ๑,๖๐๐ บาทแต่นั้นมา ล่วงมาอีกสัก ๒๕ ปียังทรงแก้ไขอีกครั้งหนึ่ง ด้วยทรงพระกรุณาแม่ฉันเป็นต้นเหตุ ควรจะเล่าไว้ให้ปรากฏ ถึงสมัยเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ เกิดไข้ส่าเป็นโรคระบาดขึ้นในกรุงเทพฯ คนเจ็บกันมากกว่ามาก ตัวฉันก็เป็นไข้ส่าด้วย อาการโรคไข้ส่านั้นตัวร้อนเหมือนจับไข้และมีเม็ดผุดขึ้นทั่วตัว

คล้ายกับออกอีสุกอีใส ถ้าเม็ดไม่ขึ้นก็มีอาการปวดตามข้อเป็นทุกขเวทนา แต่มิใคร่มีใครเป็นอันตราย ถึงกระนั้นเพราะเพิ่งเกิดไข้ส่าเป็นโรคระบาดครั้งแรก คนก็พากันตกใจ เมื่อฉันเจ็บอยู่นั้นวันหนึ่งอยู่ในห้องนอนกลุ้มใจ จึงสั่งให้เขาเอาเตียงพับสำหรับเดินทางไปตั้งในห้องสมุด จะย้ายลงไปอยู่ห้องนั้น คนตั้งเตียงเผลอไปไม่กางขาเตียงให้ถึงที่ ตัวฉันกำลังเจ็บก็ไม่สังเกต เมื่อขึ้นนอนเตียง ๆ ก็ฟุบลงจนฉันพลัดตก แต่ก็ไม่เจ็บช้ำอันใด แต่ข่าวระบือเข้าไปถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าฉันป่วยอาการมากถึงดิ้นรนจนพลัดตกเตียง ก็ตกพระราชหฤทัย รีบทรงเขียนลายพระราชหัตถ์ถึงแม่ ตรัสถามอาการป่วยของฉัน เมื่อผนึกซองพระราชหัตถเลขาแล้วจะทรงสลักหลังซองว่า *ถึงชุ่มเจ้าจอมมารดา* ทรงนึกสงสาร จึงเขียนว่า *ถึงเจ้าจอมมารดาชุ่ม* แล้วเลยมีพระราชดำรัสสั่งกรมขุนพิทยลาภพฤฒิยาดา เมื่อยังเป็นเสนาบดีกระทรวงวัง ให้เปลี่ยนระเบียบเรียกเจ้าจอมมารดารัชกาลที่ล่วงแล้ว ให้ใช้คำ *เจ้าจอมมารดา* นำชื่อ แต่ให้เติมลำดับรัชกาลเข้าข้างหลังเช่นว่า *เจ้าจอมมารดาชุ่มรัชกาลที่ ๔* ดังนี้ จึงใช้เป็นประเพณีสืบมา เมื่อแม่ได้รับลายพระราชหัตถเลขา เชิญมาให้ฉันอ่านด้วยความปีติยินดี แต่ทั้งตัวท่านและฉันไม่ได้สังเกตที่ทรงเปลี่ยนคำสลักหลังซอง เมื่อฉันเขียนจดหมายสนองลายพระราชหัตถ์ จึงกราบบังคมทูลแต่อาการให้สิ้นพระราชวิตก แต่มิได้กล่าวถึงเรื่องชื่อมารดา เมื่อฉันหายเจ็บเข้าไปเฝ้า ตรัสถามว่า "สังเกตชื่อแม่ของเธอที่ฉันสลักหลังซองหรือเปล่า" แล้วจึงดำรัสเล่าเรื่องให้ฟังดังแสดงมา

เมื่อเริ่มรัชกาลที่ ๕ ความเปลี่ยนแปลงกะทบถึงเจ้านายที่เป็นพระราชโอรสธิดาของทูลกระหม่อม ทำให้ผิดกับแต่ก่อนหลายสถาน เป็นต้น ว่าแต่ก่อนมา เคยรักและเคารพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างเจ้าพี่ที่เป็นหัวหน้า ส่วนพระองค์ก็โปรดเล่นหัวกับเจ้านายน้อง ๆ เสมอ ครั้นเสด็จเสวยราชย์ พระองค์ต้องทรงประพฤติพระราชกิจของพระเจ้าแผ่นดิน แต่มิใช่เป็นพ่อเหมือนทูลกระหม่อม เจ้านายพวกพี่น้องเธอก็เกิดกลัวเกรง ไม่กล้าเข้าใกล้ชิดโดยวิสาสะเหมือนแต่ก่อน แม้เจ้านายพี่น้องด้วยกันเองก็ต้องแยกกันไปตามชั้นพระชันษา พระองค์หญิงที่เป็นสาวไปเข้าหมู่เจ้านายชั้นผู้ใหญ่ฝ่ายใน พระองค์ชายที่เป็นหนุ่มต่างก็ออกไปอยู่วังต่างหาก เจ้าจอมมารดากับเจ้าน้องที่ร่วมเจ้าจอมมารดากันก็มักตามไปอยู่ด้วย แต่เจ้านายพระองค์ชายที่ยังไม่ได้โสกันต์เช่นตัวฉัน อยู่ในวังแทบทั้งนั้น มีเหตุจำได้ในตอนนี้ ๒ เรื่อง คือคืนวันหนึ่งเมื่องานเฉลิมพระชันษาในปีมะเมียนั้นเกิดไฟไหม้ ที่ตำหนักเจ้าคุณจอมมารดาสำลี (ชนนีของสมเด็จพระบิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี) ฉันกำลังนอนหลับอยู่ พี่เลี้ยง (ชื่อน้อย) แกปลุกขึ้นพาไปที่หีบผ้าเลือกหยิบเอาผ้าปูมใหม่ผืน ๑ มานุ่งให้ บอกว่าถ้าอย่างไรจะได้มีผ้าใหม่ติดตัวไปด้วย แล้วพาลงไปยืนคอยหนีไฟอยู่ที่บันไดเรือน ที่จริงไฟไหม้อยู่ห่างเป็นไหน ๆ แต่เห็นเปลวไฟลุกโพลงน่ากลัวก็พากันหวาดหวั่น เพราะไม่มีใครเคยเห็นไฟไหม้ในวังมาแต่ก่อน ต่อนั้นมาฉันต้องย้ายจากเรือนที่ทูลกระหม่อมโปรด ฯ ให้สร้างพระราชทานทางฝ่ายตะวันตกใกล้ประตู (ดิน) อนงคลีลา ไปอยู่เรือน

โบราณซึ่งสร้างครั้งรัชกาลที่ ๓ ทางด้านตะวันออกใกล้ประตูราชสำราญ เพราะจะรื้อเรือนเดิมเอาที่สร้างตำหนักสมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูร เรือนที่ไปอยู่ใหม่นั้นดูเหมือนจะยังอยู่จนบัดนี้ ด้วยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ฉันมีโอกาสเข้าไปในวัง ผ่านไปทางนั้นเห็นเข้ายังชี้ให้ลูกดู พากันเห็นประหลาดที่ฉันเคยอยู่เรือนเล็กเพียงเท่านั้น

การศึกษาของฉัน เมื่อทูลกระหม่อมเสด็จสวรรคตได้เรียนชั้นปฐมต่อครูผู้หญิงสำเร็จแล้ว ถึงเขตที่จะเรียนชั้นมัธยมต่อครูผู้ชาย แต่ในปีมะเส็งท่านผู้ใหญ่ยังสาละวนอยู่ด้วยเรื่องเปลี่ยนรัชกาลใหม่ การศึกษาต้องรอมาจนถึงปีมะเมียเมื่อถวายพระเพลิงพระบรมศพแล้ว จึงได้รับคำสั่งให้ออกไปเรียนหนังสือขอม (คือเรียนภาษามคธ) ด้วยกันกับเจ้านายพี่น้องที่เป็นชั้นเดียวกันอีกสักสี่ห้าพระองค์ พระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้เป็นอาจารย์พระเจ้าลูกเธอ นับตั้งแต่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้น มาสอนที่เก๋งกรงนกในเวลาเช้าแต่ ๙ จน ๑๑ นาฬิกา ทุกวันเว้นแต่วันพระกับวันโกน เก๋งกรงนกที่ไปเรียนหนังสือนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างไว้นอกบริเวณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทางด้านตะวันตก[๑] เดิมมีกรงนกใหญ่อยู่กลาง มีเก๋งด้านละหลัง เก๋งทางด้านตะวันตกชื่อ *วรเทพสถาน* เป็นที่สำหรับเสด็จประทับ เก๋งทางด้านเหนือชื่อ สำราญมุขมาตยา เป็นที่ขุนนางผู้ใหญ่พัก เก๋งทางด้านตะวันออก(ที่ไปเรียนหนังสือ) ชื่อ *ราชานุราชอาสน์* เป็นที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้า

๑. อยู่ตรงที่สนามหญ้าหน้าปราสาทจักรีองค์ตะวันออกบัดนี้

อยู่หัวประทับเมื่อคอยเข้าเฝ้า เก๋งทางด้านใต้ชื่อ *วรนาฏนารีเสพ* เป็นที่พักของนางในที่ตามเสด็จ ถึงรัชกาลที่ ๕ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกราบทูลขออนุญาตรื้อกรงนก เอาที่สร้างเก๋งใหญ่ขึ้นใหม่หลัง ๑ สำหรับเป็นที่ประชุมปรึกษาราชการ ขนานนามว่า *เก๋งวรสภาภิรมย์* เป็นเก๋งโถง ๓ ด้าน กั้นเฉลียงด้านใต้เป็นห้องยาวตลอดหลัง ในห้องนั้นทำแท่นราชอาสน์ไว้แห่งหนึ่ง มีช่องพระแกลตรงราชอาสน์นั้นเบิดถึงห้องประชุม เดิมหมายว่าจะให้เป็นห้องลับสำหรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทรงฟังปรึกษาราชการแผ่นดินเป็นการศึกษา แต่ไม่พอพระราชหฤทัยที่จะเสด็จไปประทับเช่นนั้น จึงจัดให้เป็นที่กรมพระราชวังบวร ฯ ประทับเมื่อคอยเข้าเฝ้า เอาเก๋งราชานุราชอาสน์ใช้เป็นที่เล่าเรียนของเจ้านายพวกฉันวิธีเรียนภาษามคธในสมัยนั้น ยังไม่มีสมุดตำราเรียนฉบับพิมพ์ นักเรียนที่เรียนตามวัดต้องหัดเขียนและจานหนังสือเรียนของตนเอง (เพราะเหตุนั้นพวกเปรียญจึงมักเขียนหนังสืองาม) แต่เจ้านายพวกฉันไม่ต้องหัดเขียน แรกเข้าเรียนอาจารย์เขียนตัวหนังสือขอมลงสมุดตำสอนให้อ่านก่อน เมื่ออ่านหนังสือขอมออกแล้วก็ให้ตั้งต้นเรียนไวยากรณ์ภาษามคธ อาจารย์เขียนให้เองบ้าง เอาไปให้ราชบัณฑิตเขียนมาให้บ้าง เมื่อเรียนไวยากรณ์ตลอดแล้วก็สอนให้แปลคัมภีร์ธรรมบทต่อไป เรียกกันว่า *ขึ้นคัมภีร์* เจ้านายที่ได้เรียนจนถึงขึ้นคัมภีร์ดูเหมือนจะมีน้อยพระองค์ เพราะการเรียนขั้นนี้มีกำหนดหมดเขตเพียงทรงผนวชเป็นสามเณร ถ้าทรงผนวชแต่พรรษาเดียวก็มักท้อภาษามคธไปเรียนวิชาอย่างอื่น ต่อทรงผนวชอยู่หลายพรรษา

จึงเรียนภาษามคธต่ออาจารย์อื่นสืบไป ส่วนตัวฉันเองไม่นึกรักภาษามคธมาแต่แรก เพราะไม่รู้ว่าจะมีประโยชย์อย่างไร และไม่เข้าใจว่าเพราะเหตุใดจึงต้องเรียนไวยากรณ์ลำบากยากเย็น ต้องเรียนก็เรียนไปอย่างนั้น ดูเหมือนจะเรียนช้ากว่าเจ้าพี่พระองค์อื่นโดยมาก พอเรียนไวยากรณ์จบเล่มบทมาลา ก็พอถึงเวลาตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษ มีรับสั่งให้ส่งไปเข้าโรงเรียนนั้น แต่นั้นฉันจึงได้เล่าเรียนอย่างกวดขันดังจะเล่าในที่อื่นต่อไป

เวลาที่เจ้านายพวกฉันออกไปเรียนภาษามคธนั้น ร่วมกับเวลาประชุมปรึกษาราชการแผ่นดินที่เก๋งวรสภาภิรมย์ อยู่ใกล้ ๆ กัน ได้ยินถนัด เสียงเจ้าพระยาภูธราภัย สมุหนายก นั้นดังกว่าเพื่อน แต่ปรึกษาหารือกันอย่างไรไม่เข้าใจ ถึงกระนั้นก็ชอบแอบดูตามประสาเด็ก พอจวนเวลา ๑๑ นาฬิกา กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จมา มีกระบวนแห่มาจากวังหน้าทุกวัน กระบวนหน้ามีทหารคน ๑ ถือธงช้างนำแล้วถึงแตรวงและทหารราบกองร้อย ๑ พวกนี้มาหยุดอยู่ตรงนอกประตูวิเศษชัยศรี ต่อนั้นถึงกระบวนตำรวจหน้าเดิน ๒ สาย ไพร่ถือมัดหวาย นายถือหอก เดินเข้าจนถึงประตูพิมานชัยศรี ต้องวางหอกและมัดหวายไว้เพียงนั้น เดินประสานมือเปล่าเข้าประตูต่อมา กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงพระราชยานกั้นพระกลด มีมหาดเล็กเชิญเครื่องตาม และมีอีกที่นั่งรอง (สำหรับทรงเวลาฝนตก) ด้วยหลัง ๑ กระบวนหลังมีนายทหารคาดกะบี่และตำรวจหลังเดินแซง ๒ สาย มาปลดกะบี่วางหอกที่นอกประตูพิมานชัยศรีเหมือนพวกกระบวนหน้า กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จลงจากพระราชยาน

ที่หน้าเก๋งวรเทพสถาน ทรงพระราชดำเนินมาประทับที่แท่นราชอาสน์ในเก๋งวรสภาภิรมย์ มีมหาดเล็กเชิญพระแสงดาบอยู่ด้วยคน ๑ กับมหาดเล็กอยู่งานพัดคน ๑ ประทับคอยอยู่จนถึงเวลาเข้าเฝ้าในท้องพระโรง แต่เมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จเข้าเฝ้านั้น พวกข้าราชการวังหน้าต้องคอยอยู่ข้างนอกบริเวณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย มีแต่จางวางหรือหัวหมื่นมหาดเล็กตามเสด็จติดพระองค์เข้าไปจนถึงพระทวารเพียงคนหนึ่งหรือสองคน เจ้านายพวกฉันแต่พอเสด็จออกก็เลิกเรียน เข้าไปในท้องพระโรงก่อนกรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อเข้าพระทวารพระที่นั่งอมรินทร ฯ ต้องคลานผ่านที่ประทับของเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่ พระองค์อื่นดูท่านก็เฉย ๆ แต่สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (เวลานั้นยังเป็นกรมขุน) กับกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ และกรมหมื่นอนันตการฤทธิ์ สามพระองค์ทรงเมตตาพวกเจ้านายเด็ก ๆ มักตรัสทักทาย ส่วนตัวฉันเอง ดูเหมือนสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงพระเมตตาโดยเฉพาะตัวมาแต่สมัยนั้น เวลาเข้าไปกราบกรานมักทรงลูบหลังและตรัสเล่นด้วย บางวันก็มีของเล่นใส่กะเป๋าฉลองพระองค์มาประทาน ฉันก็รักท่านมาแต่ในสมัยนั้น เมื่อเข้าไปถึงที่เฝ้าเจ้านายเด็ก ๆ ทั้งพระองค์ชายและพระองค์หญิงไปนั่งรวมกันอยู่ข้างหลังราชอาสน์ แล้วคอยอยู่จนเสด็จขึ้นก็ตามเสด็จเข้าไปในวัง บางวันก็เลยไปเรือน บางวันก็ไปแวะเล่นหัวตามตำหนักเจ้านายพี่น้องแล้วจึงกลับไปเรือน แต่ตัวฉันเองดูเหมือนจะชอบเที่ยวเป็นอุปนิสัยติดตัวมาแต่เล็ก ถึงสมัยนี้มักหาช่องให้คุณตาพาไปบ้าน หรือมิฉะนั้นก็ตาม

เสด็จกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร (เวลานั้นยังเรียกกันว่า พระองค์เจ้ากมลาสน์เลอสรรค์ ซึ่งเป็นลูกของคุณป้าเที่ยง) ไปยังตำหนักที่พักของท่านอยู่ที่วัดมหาสุทัศน์ ฯ เนื่อง ๆ ไปค้างคืน ๑ พอรุ่งขึ้นท่านจะเข้ามาเฝ้าก็พากลับมาส่งในวังทันเวลาเรียนหนังสือ บางวันยังเก่งกว่านั้น ถึงลอบขึ้นวอตามเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ ขึ้นไปวังหน้า เพราะฉันเคยไปตามเสด็จทูลกระหม่อม รู้จักทางเข้าออกและคุ้นเคยกับท่านผู้ใหญ่ในวังหน้ามาแต่ก่อน พอไปถึงก็ตรงไปหาเจ้าคุณจอมมารดาเคมซึ่งคงกราบพระราชวังบวร ฯ ท่านเลี้ยงดูแล้วเลยไปนอนค้างที่ตำหนักหม่อมเจ้าหญิงหรุ่ม ในเจ้าพ่ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งเคยเอาเป็นธุระเลี้ยงดูด้วย ถือว่าเป็นหลาน รุ่งขึ้นก็ขึ้นวอตามเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ กลับมาวังหลวง เมื่อฉันไปครั้งแรก กรมพระราชวังบวร ฯ ไม่ทรงทราบ ครั้นไปอีกครั้งหนึ่งคงทอดพระเนตรเห็นเมื่อฉันขึ้นวอ พอเสด็จไปถึงวังหน้าตรัสถามถึง พวกข้าราชการทูลว่าฉันลงจากวอแล้วก็หายไป ตกพระหฤทัยให้เที่ยวตามหา ไปพบอยู่ที่เจ้าคุณจอมมารดาเอมก็เป็นอันแล้วกันไป

การไปมาในกรุงเทพ ฯ สมัยนั้น ถนนหนทางยังมีน้อย รถก็มีแต่ของหลวง ยังใช้เรือกันเป็นพื้น บ้านคุณตาแม้อยู่ใกล้ถนนเจริญกรุงที่เชิงสะพานเหล็ก (ตำรวงสถิตย์) ก็ยังต้องใช้เรือ เรือที่ใช้กันเป็นพาหนะสมัยนั้น ถ้าเป็นเจ้านายหรือเจ้าพระยา ใช้เรือสำปั้นเก๋งคนพายสัก ๑๐ คน ขุนนางชั้นรองลงมาเช่นคุณตา ใช้เรือสำปั้นประทุนคนพาย ๖ คน ๗ คน แรกฉันไปกับคุณตา นั่งไปในประทุนเมาเรือเกือบทนไม่ไหว แต่ทีหลังก็

เคยไป ผู้อยู่บ้านห่างทางน้ำที่ต้องไปมาทางบกนั้น เจ้านายที่พระชันษามากมักทรงเสลี่ยงหาม ๔ คน แต่เจ้านายที่เป็นหนุ่มมักชอบทรงม้า ถ้าเสด็จเข้าเฝ้าหรือเสด็จไปในเวลามีการงาน มีตำรวจถือมัดหวายนำคน ๑ และมีคนเชิญพระกลดกับพวกมหาดเล็กเชิญเครื่องตามข้างหลังเป็นหมู่ ถ้าเป็นแต่เที่ยวเล่นก็มีบริวารแต่น้อย หรือทรงม้าไปแต่โดยลำลองเหมือนกับผู้อื่น กรมหมื่นราชศักดิ์ ฯ ชอบทรงม้า เวลาฉันไปตามเสด็จประทานม้าให้ขี่ตัว ๑ สมัยนั้นอานฝรั่งก็ยังหายาก มีแต่สำหรับกรมหมื่นราชศักดิ์ ฯ ทรงอานเดียว ฉันต้องหัดขี่ม้าด้วยเบาะไทยไม่มีโกลน เรียกกันว่า *เบาะหัวโต* เคยตกครั้ง ๑ แต่ก็เลยขี่ม้าเป็นมาแต่นั้น ประหลาดอยู่ที่ภายหลังมาเมื่อฉันเป็นราชองครักษ์ ต้องขี่ม้าตามเสด็จเสมอ ขี่ทั้งม้าเทศและม้าไทย เมื่อมาเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ก็ขี่ม้าเที่ยวตรวจหัวเมืองแทบทั่วพระราชอาณาจักร ไม่ได้ตกม้าอีกเลย แต่เมื่อสมเด็จพระราชบิดาฯ ตกม้าพระชงค์หัก ฉันคิดเห็นว่าคนแก่กะดูกเปราะ ไม่ควรจะเสี่ยงภัย ทั้งรถไฟและรถยนต์ก็มีใช้แล้ว จึงได้เลิกขี่ม้าแต่นั้นมา จะกล่าวต่อไปถึงเรื่องพาหนะที่ใช้ทางบกในสมัยเมื่อฉันยังเป็นเด็ก ขุนนางผู้ใหญ่ชั้นเจ้าพระยาและพระยาที่ได้พานทองเครื่องยศนั่งแคร่หาม ๔ คน ที่เป็นพระยาชั้นรองลงมาก็ขี่คานหาม (แต่มักเรียกกันว่าเปลญวน) หาม ๒ คน มีทนายถือร่มกับหีบหมากกาน้ำตามหลัง ที่ยศต่ำกว่านั้นก็ขี่ม้าหรือเดินดิน ตามความสามารถ

เมื่อฉันอยู่ในวังในสมัยนั้น ถึงเวลาเย็นผู้ใหญ่ให้ขึ้นไปคอยตามเสด็จประพาสเหมือนอย่างรัชกาลก่อน แต่ในตอนปีมะเส็งพระบาทสมเด็จ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ใคร่เสด็จไปที่ไหน นอกจากเสด็จไปพระมหาปราสาทที่ประดิษฐานพระบรมศพ ทั้งเวลาเช้าค่ำเป็นนิจ บางวันเมื่อเสด็จไปตอนค่ำ แวะเฝ้าสมเด็จกรมพระยาสุดารัตนราชประยูรที่พระตำหนักเดิม มีเรื่องที่ฉันยังจำได้ วันหนึ่งสมเด็จพระราชปิตุลา ฯ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์เวรเดช เวลานั้นก็ยังทรงพระเยาว์พระชันษาแก่กว่าฉัน ๓ ปี ตรัสชวนฉันไปดูของเล่นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเอามาไว้ในพระที่นั่งเก๋งสีตลาภิรมย์ ท่านไปค้นเอากล้องเมียช่อมออกมาดู มีกล้องขนาดใหญ่สำหรับสูบยาคัน ๑ ทำเป็นรูปกาบหอย เผอิญมียาสูบกับไม้ขีดไฟอยู่ในตู้นั้นด้วย นึกอยากรู้รสสูบกล้องขึ้นมาด้วยกัน เอากล้องกาบหอยมาชวนกันสูบ ฉันได้สูบยาเป็นครั้งแรกในวันนั้น เมาจนเวียนสิ้นสติเลยเข็ดกล้องกาบหอย แต่ประหลาดอยู่ที่ต่อมาภายหลัง เกือบ ๖๐ ปี ถึงรัชกาลที่ ๗ เมื่อโปรด ฯ ให้ฉันเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา มีหน้าที่จัดพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร ตรวจของพิพิธภัณฑ์ที่มีอยู่แต่ก่อน พบกล้องกาบหอยคันนั้นอยู่ในพิพิธภัณฑสถานไม่มีใครรู้ว่าได้มาจากไหน ฉันสามารถบอกได้ด้วยเคยรู้รสเข็ดมาแล้วแต่ยังเป็นเด็ก ถึงตอนบีมะเมียเจ้านายเด็ก ๆ พวกฉันไม่มีเจ้าพี่ขั้นใหญ่คอยควบคุมเหมือนแต่ก่อน ก็เกิดเป็นโอกาสที่จะเที่ยวเตร่ได้ตามชอบใจ ฉันจึงมักไปค้างนอกวังดังกล่าวมาแล้ว ถ้าอยู่ในวังวันไหนเสด็จออกทอดพระเนตรช้อมทหาร ณ พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ หรือเสด็จไปที่อื่นในบริเวณพระราชวังก็ไปตามเสด็จ ถ้าไม่เสด็จไหนก็ไปเที่ยวเล่นตามชอบใจ มีแต่พี่เลี้ยงผู้ชาย

ตามไป ไปดูช้างเผือกตามโรงที่เลี้ยงบ้าง เวลานั้นพระเศวตวรวรรณ (ช้างด่าง) เพิ่งมาถึง เป็นลูกช้างปล่อยไว้ในคอก ชอบเล่นกับคนน่าเอ็นดู บางวันก็ไปดูลิงเผือกที่พวกรักษาองค์เลี้ยง ได้เห็นของประหลาดอย่างหนึ่ง คือลูกลิงเผือกที่พวกรักษาองค์เขาเอาลิงเผือกผสมกัน มักออกมาเป็นลิงสามัญอย่าง อ้ายจ่อ เป็นข้อพิสูจน์ว่าสัตว์เผือกมิได้เป็นพืชพันธุ์ แต่ที่ชอบไปบ่อย ๆ นั้น คือไปเที่ยวดูรูปเขียนในวัดพระแก้ว มิฉะนั้นก็เที่ยวซอกแซกไปที่อื่น ๆ เช่นห้องอาลักษณ์และโรงพิมพ์หลวงเป็นต้น จนคุ้นกับพวกพนักงานประจำรักษาสถานนั้นแทบทุกแห่ง แต่การเตร่อยู่อย่างที่ว่าสัก ๒ ปี ในสมัยนั้นก็รู้สึกว่าสนุกดี ต่อมาหวนคิดเมื่อเป็นผู้ใหญ่จึงเห็นว่าน่าสงสาร ด้วยเมื่อเป็นพระเจ้าลูกเธอจะไปไหนมีแต่คนอุ้มชูดูแล ฟังห้ามมิให้ชุกชนจนเบื่อหู แต่พอเปลี่ยนเป็นพระเจ้าน้องยาเธอถึงไม่มีใครดูหมิ่น ก็ไม่มีใครเอาใจใส่เอื้อเฟื้อเหมือนแต่ก่อน แต่จะว่าน่าเสียใจทีเดียวก็ว่าไม่ได้ เพราะในเวลาที่เที่ยวเตร่นั้น ได้โอกาสหัดรักษาตัวเองและได้เริ่มรู้นิสัยใจคอคนชั้นต่ำ ทั้งได้ความรู้ซึ่งมาเป็นประโยชน์แก่ตัวเมื่อภายหลังหลายอย่าง

ที่นี้จะเล่าถึงเรื่องราชการในตอนปีมะเมียต่อไป พอเลิกไว้ทุกข์แล้ว รัฐบาลก็เริ่มจัดการต่าง ๆ อันเป็นฝ่ายทะนุบำรุงบ้านเมือง พิเคราะห์ดูรายการที่จัด เห็นได้ว่าดำเนินรัฏฐาภิปาลโนบายตามทางพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งนั้น เป็นต้นว่าเมื่อรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้ขุดคลองเจดียบูชา คลองมหาสวัสดิ์ คลองภาษีเจริญ

และคลองดำเนินสะดวก บำรุงการทำไร่นา ค้าขายทางฝั่งตะวันตก ถึงชั้นนี้ก็ให้เริ่มขุดคลองเปรมประชากรแต่หน้าวัดโสมนัสวิหารผ่านทุ่งหลวงไปออกแม่น้ำที่เกาะเกิดแขวงกรุงศรีอยุธยา เพื่อบำรุงการทำไร่นาค้าขายทางฝั่งตะวันออกอย่างเดียวกัน ในรัชกาลก่อนได้ทำถนนเจริญกรุงให้เป็นทางใช้รถและสร้างตึกแถวลองฟากถนน ถึงชั้นนี้ก็ให้ขยายถนนบำรุงเมืองให้กว้างเป็นทางใช้รถและสร้างตึกแถวทั้งสองฟากทำนองเดียวกัน แต่ถนนบำรุงเมืองมีตึกและร้านเรือนราษฎรตั้งค้าขายมากอยู่แล้ว สองฟากถนนมิได้เป็นที่ว่างเหมือนอย่างถนนเจริญกรุง การที่ขยายถนนจะต้องรื้อตึกเรือนของเดิมมาก จึงโปรด ฯ ให้ว่ากล่าวกับเจ้าของที่ ใครจะปลูกตึกแถวเองตามแบบหลวงก็ได้ หรือมิฉะนั้นก็จะออกเงินพระคลังข้างที่สร้างตึกแถว และจะเก็บค่าเช่าใช้จนคุ้มต้นเงินก่อนจึงคืนให้เจ้าของเดิม การขยายถนนบำรุงเมืองทั้งนี้มีเรื่องควรจะเล่าได้เรื่อง ๑ คือ เดิมมีศาลเจ้าของพวกจีนเป็นตึกใหญ่อยู่ที่ริมถนนบำรุงเมืองแห่งหนึ่ง เรียกกันว่า ศาลเจ้าเสือ กีดทางที่จะขยายถนน จึงพระราชทานที่หลวงแห่งหนึ่งริมถนนเฟื่องนครให้ย้ายศาลเจ้าเสือมาตั้ง และจะสร้างศาลใหม่พระราชทานแทนศาลเดิม แต่พวกจีนไม่พอใจจะให้ย้าย คิดอุบายให้เจ้าเข้าคนทรงพูดจาพยากรณ์ว่าจะเกิดภัยอันตรายต่าง ๆ จนเกิดหวาดหวั่นกันในหมู่พวกจีนในสำเพ็ง ขอแห่เจ้าเอาใจมิให้คิดร้าย ก็พระราชทานให้แห่ตามประสงค์ และเสด็จออกทอดพระเนตร ณ พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ฉันได้ตามเสด็จไปดูแห่ยังจำได้ กระบวนที่แห่นั้นก็เป็นแห่อย่างเจ๊กมีองทิวและล่อโก๋เป็นต้น แปลกแต่มีคนทรงเจ้าแต่งตัวใส่เสื้อกั๊กนุ่งกางเกงและโพกหัว

สีแดง นั่งบนเก้าอี้หามมาในกระบวนสักสองสามคน บางคนเอาเข็มเหล็กแทงแก้มทะลุเข็มคาหน้ามาให้คนเห็น บางคนบันดาลให้คนหามเก้าอี้เดินโซเซไม่ตรงถนนได้ เมื่อมาถึงพระที่นั่งตรัสสั่งให้ตำรวจเข้าหามเจ้าโซเซหามไปได้ตรง ๆ คนดูก็สิ้นเลื่อมใส เมื่อเสร็จการแห่แล้วโปรดฯ ให้กรมเมืองประกาศว่า ถ้าเจ้ายังชืนพยากรณ์เหตุร้ายจะเอาผิดกับคนทรง ในไม่ช้าเจ้าเสือเข้าคนทรงอีก แต่คราวนี้ประกาศว่าที่จะโปรดฯ ให้ย้ายศาลไปสร้างใหม่นั้นเป็นการดีนัก เจ้าพอใจมาก ศาลเจ้าเสือยังอยู่ริมถนนเพื่องนครใกล้กับวัดมหรรณพ์ฯ จนทุกวันนี้ ในสมัยนั้นไม่แต่จีน ถึงไทยก็ยังเชื่อถือการเชิญเจ้าผีเข้าคนทรงกันมาก เป็นแต่ไม่ทำกันอย่างเปิดเผยเหมือนพวกจีน (แม้จนเวลาเมื่อแต่งหนังสือนี้คนเชื่อถือก็ยังมี) เมื่อฉันยังเป็นเด็กได้เคยเห็นวิธี *ทรงผี* ที่เขาแอบทำกันในวังหลายครั้ง เวลานั้นชื่อเจ้าผีที่คนนับถือมากมี ๓ องค์ เรียกว่าเจ้าพ่อหอกลององค์ ๑ เจ้าพ่อหนูเผือกองค์ ๑ เจ้าพ่อพระประแดงองค์ ๑ การทรงผีอย่างไทยนั้นคนทรงต้องเป็นผู้หญิง มักเป็นคนอายุกลางคน ก่อนจะทำพิธีต้องให้คนทรงอาบน้ำชำระกายและนุ่งห่มผ้าใหม่ นุ่งผ้าลอยชายห่มแพรแถบพาดสองบ่าเหมือนอย่างผู้ชาย และนั่งขัดสมาธิประณมมือถือธูปจุดมีควัน หลับตานิ่งอยู่ ด้วยนึกเชิญเจ้าผีหรืออย่างไรไม่ทราบ พวกคนที่ร่วมคิดก็นั่งคอยดูอยู่รอบตัว พอสักครู่หนึ่งมือคนทรงที่ถือธูปเริ่มสั่นและสั่นมากขึ้นทุกที จนธูปหลุดร่วงไปจากมือ ก็วางมือลงที่ตักนั่งโคลงตัวไปมา เป็นอันเข้าใจกันว่าเจ้าผีมาเข้าทรงแล้ว พวกร่วมคิดคนหนึ่งจึงถามว่าเป็นเจ้าพ่อองค์ไหน คนทรงก็บอกให้ทราบว่าองค์นั้น ๆ เมื่อรู้แล้วก็พูดกันต่อไปตามเรื่องธุระประสงค์ ประหลาดอยู่ที่คน

พูดกับเจ้าผีต้องเรียกตัวเองว่า ลูกช้าง จะหมายความว่ากะไรไม่เคยได้ยินอธิบาย คิดก็ไม่เห็นว่าจะเป็นเพราะเหตุใด ครั้นพูดกันเสร็จธุระแล้วเมื่อเจ้าผีจะออกนั้น คนทรงพูดขึ้นว่า *ไปละนะ* ว่าแล้วตัวก็สั่นอีกพักหนึ่ง แล้วเลยฟุบนอนหอบหายใจอยู่สักครู่หนึ่งจึงกลับได้สมปฤดี มาคิดดูในเวลานี้ ดูก็เป็นอย่างเดียวกันกับการทรงผี (Seance) ของฝรั่งที่ยังชอบทำกันอยู่แพร่หลายนั้นเอง แต่ชาวเอเชียทำกันมาแล้วตั้งร้อยปีพันปี แต่โบราณไทยเราเรียกว่า *ลงผี* เรียกคนทรงว่า *แม่มด*

นอกจากถนนบำรุงเมือง ให้ขยายถนนเพื่องนครตอนบ้านหม้อในครั้งนั้นด้วย แต่ไม่สร้างตึกแถว และให้กรุยถนนบ้านญวนอีกสายหนึ่งในปีมะเมียนั้นเหมือนกัน แต่การสร้างค้างอยู่ช้านาน มาสำเร็จเมื่อโปรดฯ ให้สร้างเป็นถนนพาหุรัดในภายหลัง อนึ่งในปีมะเมียนั้น โปรด ฯ ให้กรมพระราชวังบวร ฯ เป็นแม่กองสร้างป้อมเสือซ่อนเล็บ ณ เมืองสมุทรปราการที่ค้างอยู่ และปรากฏในจดหมายเหตุว่าให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (เนียม) เจ้ากรมกองตระเวน ไปดูแบบคุกและโรงพยาบาลที่เมืองสิงคโปร์เพื่อจะเอาอย่างมาสร้างในกรุงเทพ ฯ แต่เมื่อกลับมามีผลเพียงเตรียมที่สำหรับสร้างคุกใหม่ (ที่ริมถนนมหาชัย) การสร้างค้างมาอีกช้านาน ส่วนโรงพยาบาลนั้นค้างมาจนตัวฉันได้เข้าเกี่ยวข้องในการสร้างเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ ดังจะเล่าในที่อื่นต่อไปในข้างหน้า เรื่องต่าง ๆ ที่ได้พรรณนามา เป็นการใหม่ที่จัดบำรุงบ้านเมืองส่วนรัฐบาลจัด

ยังมีการต่าง ๆ เป็นส่วนในราชสำนักที่จัดขึ้นในปีมะเมียนั้นก็

หลายอย่าง เป็นต้นแต่เริ่มเสด็จประพาสหัวเมือง เมื่อต้นปีเสด็จไปเปิดคลองภาษีเจริญ แล้วเสด็จเลยไปยกยอดพระปฐมเจดีย์ครั้งหนึ่ง ถึงฤดูน้ำเสด็จไปประทับที่วังจันทรเกษม ทรงทอดพระกฐิน ณ พระนครศรีอยุธยาอีกครั้งหนึ่ง เห็นจะเป็นเสด็จคราวนี้เองที่โปรด ฯ ให้สร้างพระราชวัง ณ บางปะอินที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มสร้างค้างอยู่ แล้วเลยเป็นที่โปรดประพาสในชั้นหลังต่อมาจนตลอดรัชกาล การเฉลิมพระชันษาที่ทำพิธีและแต่งประทีปประจำปีก็เริ่มแต่ปีมะเมียนี้ เหตุที่ทำพิธีเฉลิมพระชันษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงชี้แจงไว้ในหนังสือเรื่อง *พระราชพิธี ๑๒ เดือน* ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์โดยพิสดารแล้ว จึงไม่พรรณนาในหนังสือนี้

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ ทรงสถาปนาในราชสำนักเมื่อปีมะเมียอย่างหนึ่งซึ่งมากลายเป็นการสำคัญ เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดประโยชน์อย่างอื่นมากเมื่อภายหลัง คือการตั้งกรมทหารมหาดเล็ก ที่จริงทหารมหาดเล็กนั้นเริ่มทรงจัดมาตั้งแต่ในปีมะเส็ง เหตุด้วยเมื่อก่อนเสด็จเสวยราชย์ มีลูกผู้ดีถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่มากด้วยกัน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ พวกมหาดเล็กข้าหลวงเดิมเหล่านั้นก็เข้ามาสมทบเป็นมหาดเล็กหลวงตามประเพณี มีคนมหาดเล็กในกรมมากเกินการ จึงโปรด ฯ ให้เลือกคัดมหาดเล็กข้าหลวงเดิมที่กำลังหนุ่มแน่นเป็นทหารประมาณสัก ๒๐ คน พระราชทานเครื่องแบบให้แต่งตัว และให้ครูทหารหน้าเข้ามาหัดถวายทอดพระเนตรเมื่อเสด็จออกข้างหน้าเวลาบ่ายทุก ๆ วัน โปรด ฯ ให้เปลี่ยน

คำบอกทหารเป็นภาษามคธ[๑] แล้วทรงพระราชดำริต่อไปให้ฝึกสอนวิชาอย่างอื่นสำหรับข้าราชการแก่พวกมหาดเล็กที่หัดทหารนั้นด้วย เวลานั้น พระยาสุรศักดิมนตรี (แสง ฮูโต) ได้เป็นจางวางมหาดเล็กขึ้นใหม่ เลื่อมใสตามพระราชดำริ จึงชักชวนข้าราชการผู้ใหญ่ตั้งแต่เจ้าพระยาเสนาบดีลงไป ให้ถวายลูกชายเป็นมหาดเล็กทหาร จำนวนคนก็มากขึ้นตามลำดับ ถึงปีมะเมียจึงโปรด ฯ ให้ตั้งเป็นกรมทหารมหาดเล็กสำหรับรักษาพระองค์ ทรงเลือกพวกผู้ดีที่ได้ฝึกหัดนั้นตั้งเป็นนายร้อยนายสิบบังคับบัญชาตามวินัยทหาร ขึ้นอยู่ในจางวางมหาดเล็กเหมือนกับมหาดเล็กฝ่ายพลเรือน ประดิษฐานพระองค์เป็นตำแหน่งนายพันเอกผู้บังคับการ และทรงชักชวนเจ้านายตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ และหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ที่มีใจสมัคร ให้เข้าเป็นทหารมหาดเล็ก เป็นกรมทหารล้วนแต่ผู้ดีมีขึ้นผลัดเปลี่ยนเป็นเวรกันอยู่ประจำรักษาพระองค์ ได้รับพระราชทานเงินเดือนและเครื่องแต่งตัว ทั้งมีที่อยู่กินที่ในพระราชวัง เนื่องต่อการที่ตั้งทหารมหาดเล็กนั้น โปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนหนังสือไทยขึ้นในกรมมหาดเล็ก ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อยังเป็นที่หลวงสารประเสริฐในกรมพระอาลักษณ์ เป็นอาจารย์ใหญ่แต่งตำราเรียน (คือชุด *มูลบทบรรพกิจ*) ขึ้นใหม่ ให้โรงพิมพ์หลวงพิมพ์มาใช้ในโรงเรียนนั้น สำหรับสอนพวกทหารมหาดเล็ก เป็นโรงเรียนหลวงแรกมีขึ้น ครั้นการโรงเรียนเจริญ ถึงปีมะเมียจึงโปรด ฯ ให้ประกาศรับให้ผู้อื่นเข้าโรงเรียนแต่นั้นมา โรงเรียนนี้ควรนับว่าเป็นบ่อเกิดการศึกษาที่แพร่

---

๑. คำบอกทหารภาษามคธมีแต่ท่าบืน คือวันทยาวุธเป็นต้น ต่อมาเมื่อหัดแปรแถวถึงกองร้อยกองพัน จะแต่งคำบอกเป็นภาษามคธลำบาก จึงกลับใช้ภาษาอังกฤษอย่างเดิม

หลายต่อมาจนถึงตั้งกระทรวงธรรมการ ดังจะปรากฏในเรื่องตอนอื่นต่อไปข้างหน้า

มีการที่จัดขึ้นในราชสำนักในปีมะเมียนั้นอย่างหนึ่ง คือเมื่อมีเครื่องแบบสำหรับแต่งตัวทหารมหาดเล็กขึ้นแล้ว ทรงพระราชดำริให้มีเครื่องแบบสำหรับฝ่ายพลเรือนแต่งเข้าเฝ้าในเวลาปกติด้วย ให้แต่งใส่เสื้อแพรสีต่างกันตามกระทรวง คือเจ้านายสีไพล ขุนนางกระทรวงมหาดไทยสีเขียวแก่ กลาโหมสีลูกหว้า กรมท่า (กระทรวงการต่างประเทศ) สีน้ำเงินแก่ (จึงเกิดเรียกสีนั้นว่า *สีกรมท่า* มาจนทุกวันนี้) มหาดเล็กสีเหล็ก (อย่างเดียวกับเสื้อแบบทหารมหาดเล็ก) อาลักษณ์กับโหรสีขาว รูปเสื้อแบบพลเรือนครั้งนั้นเรียกว่า *เสื้อบีก* เป็นเสื้อบีดคอมีชาย (คล้ายเสื้อติวนิค แต่ชายสั้น) คาดเข็มขัดนอกเสื้อ เจ้านายทรงเข็มขัดทอง ขุนนางคาดเข็มขัดหนังสีเหลือง หัวเข็มขัดมีตราพระเกี้ยว นุ่งผ้าม่วงโจงกระเบนแทนสมปัก แต่เครื่องแบบพลเรือนนี้ไม่ได้บัญญัติให้ใช้ทั่วกันไป เป็นแต่ใครได้พระราชทานก็แต่ง ที่ไม่ได้พระราชทานก็คงแต่งตัวอย่างเดิม คือใส่เสื้อกระบอกผ้าขาว เจ้านายทรงผ้าม่วงโจงกระเบนคาดแพรแถบ ขุนนางนุ่งสมปักชักพกคาดผ้ากราบ แต่เครื่องแบบพลเรือนที่ว่านี้ ใช้มาเพียงปีเดียวออก พ.ศ. ๒๔๑๕ พอเสด็จกลับจากอินเดียก็เริ่มเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น

ถึงปลายปีมะเมียเดือนมีนาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประพาสต่างประเทศครั้งแรก เป็นเรื่องสำคัญในพงศาวดารจะเล่าในตอนหน้าต่อไป

เรื่อง เสด็จไปต่างประเทศครั้งแรก

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่เสด็จไปทอดพระเนตรต่างประเทศถึงเมืองสิงคโปร์ของอังกฤษ และเมืองบะเตเวีย เมืองสมารังของฮอลันดา ที่เรียกกันภายหลังแต่โดยย่อว่า *เสด็จไปสิงคโปร์* เมื่อปลายปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ นั้น มูลเหตุมีมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ จำเดิมแต่ทำหนังสือสัญญาเบิดบ้านเมืองให้ฝรั่งมาค้าขาย มีกงสุลและพวกฝรั่งต่างชาติเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ มากขึ้นทุกที พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะทะนุบำรุงพระนครมิให้พวกฝรั่งดูหมิ่น จึงให้เริ่มจัดการต่าง ๆ คือ ให้สร้างถนน (เจริญกรุง) สำหรับให้ใช้รถเป็นต้น ได้โปรด ฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ กับพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นวิษณุนาถนิภาธร ไปดูลักษณะการที่อังกฤษบำรุงเมืองสิงคโปร์เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ ด้วยเมืองสิงคโปร์อยู่ใกล้ไปมาได้สะดวกกว่าที่อื่น ต่อมาพระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภจะเสด็จไปเองให้ถึงเมืองสิงคโปร์ ชะรอยจะใคร่ทรงสืบสวนถึงวิธีฝรั่งปกครองบ้านเมืองด้วย แต่พระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปถึงต่างประเทศเป็นการใหญ่ จึงต้องรอหาโอกาสจนถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ เมื่อเสด็จลงไปทอดพระเนตรสุริยอุปราคาที่หว้ากอครั้งนั้น เซอร์แฮรีออด เจ้าเมืองสิงคโปร์กับภรรยาขึ้นมาเฝ้า เพื่อจะมาดูสุริยอุปราคาหมดดวงด้วย เซอร์แฮรีออดทูลเชิญเสด็จไปประพาสเมืองสิงคโปร์ จึงตรัสรับว่าจะเสด็จไปเยี่ยมตอบ แล้วทรงปรึกษาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ๆ ก็เห็นชอบด้วย แต่กราบบังคมทูลขอให้มีเวลาตระเตรียมก่อน (สันนิษฐานว่าคงกำหนดว่าจะเสด็จไปเมื่อสิ้นฤดูมรสุมในเดือนมีนาคมปีมะโรงนั้น) แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากหว้ากอ ก็มาประชวรเสด็จสู่สวรรคตเสีย การที่จะเสด็จไปสิงคโปร์จึงเป็นอันค้างอยู่ (ความที่จะกล่าวต่อไปนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสเล่าให้ฉันฟัง) ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์แรกได้ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พวกกงสุลต่างประเทศมี มิสเตอร์น็อกส์ กงสุลเยเนอราลอังกฤษเป็นต้น ถามท่านว่าจะคิดอ่านให้พระเจ้าแผ่นดินทรงศึกษาวิธีปกครองบ้านเมืองด้วยประการอย่างใด ท่าน (ระลึกถึงพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ยังค้างอยู่) ตอบว่าคิดจะให้เสด็จไปทอดพระเนตรวิธีปกครองบ้านเมืองของต่างประเทศที่เมืองสิงคโปร์และเมืองบะเตเวีย พวกกงสุลก็พากันชื่นชมยินดีและรับจะบอกไปถึงรัฐบาลของตน ให้รับเสด็จให้สมพระเกียรติยศ ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงทราบว่าจะได้เสด็จไปทอด

พระเนตรต่างประเทศก็ทรงยินดีเต็มพระราชหฤทัย ครั้นได้รับเชิญของรัฐบาลอังกฤษกับรัฐบาลฮอลันดาก็ลงมือเตรียมการตั้งแต่ต้นปีมะเมียมา

ครั้งนั้นมีการที่ต้องแก้ไข ขนบธรรมเนียมเดิมให้สะดวกแก่ที่เสด็จไปต่างประเทศหลายอย่าง เป็นต้นว่า

(๑) เรือพระที่นั่งที่จะเสด็จไป จะใช้เรือพระที่นั่ง *อัครราชวรเดช* ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทรง ก็ไม่ไว้ใจ ด้วยทางที่จะเสด็จไปต้องผ่านท้องทะเลใหญ่ เผอิญในเวลานั้นซื้อเรือรบอย่างคอเวตต่อด้วยเหล็กมาจากสก๊อตแลนด์เพิ่งมาถึงใหม่ลำ ๑ ขนานนามว่าเรือ *พิทยัมรณยุทธ* จึงจัดเรือลำนั้นให้เป็นเรือพระที่นั่งทรง ให้มีเรือรบซึ่งต่อในกรุงเทพ ฯ เป็นเรือตามเสด็จลำ ๑ เป็นเรือล่วงหน้าลำ ๑ รวมเป็นเรือกระบวนเสด็จ ๓ ลำด้วยกัน

(๒) ราชบริพารที่ตามเสด็จ ซึ่งประเพณีเดิมเวลาเสด็จไปไหนในพระราชอาณาเขต ต้องมีพนักงานต่าง ๆ ตามเสด็จด้วยมากมาย ก็ให้ลดจำนวนลงคงแต่ ๒๗ คนทั้งเจ้านายที่โปรด ฯ ให้ไปตามเสด็จด้วย คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภานุรังษีสว่างวงศ์ (สมเด็จพระราชบิดุลา ฯ) พระองค์ ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ (กรมหลวงอดิศรอุดมเดช) เป็นนายร้อยทหารมหาดเล็กอยู่แล้ว โปรด ฯ ให้เป็นราชองครักษ์พระองค์ ๑ ขุนนางผู้ใหญ่ที่ไปตามเสด็จครั้งนั้นมีเจ้าพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ อัครมหาเสนาบดีที่สมุหพระกลาโหม ๑ เจ้าพระยาภานุวงศ์มหาโกศาธิบดี เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ๑ พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต) จางวางมหาดเล็ก ได้บังคับทหารมหาดเล็กอยู่แล้ว โปรด ฯ ให้เป็นราชองครักษ์ ๑ สมัยนั้นเครื่องแต่งตัวที่ใช้ในราชสำนัก

ยังไม่ใช้ถุงเท้ารองเท้า และยังใส่เสื้อแพรหรือเสื้อกะบอกผ้าขาวเข้าเฝ้า จึงต้องคิดแบบเครื่องแต่งตัว สำหรับบรรดาผู้ที่จะตามเสด็จเข้าสมาคมและพิธีต่าง ๆ ให้ใส่ถุงเท้ารองเท้า และแต่งเครื่องแบบทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ฝ่ายทหารมีเครื่องแบบทั้งเต็มยศและเวลาปกติ ฝ่ายพลเรือนมีเครื่องแบบแต่เต็มยศ เป็นเสื้อแพรสีกรมท่าปักทองที่คอและข้อมือ เวลาปกติใช้เสื้อคอเปิดผูกผ้าผูกคออย่างฝรั่ง แต่เครื่องแบบครั้งนั้นใช้นุ่งผ้าม่วงสีกรมท่า ไม่นุ่งกางเกงทั้งทหารและพลเรือน ผ้าม่วงสีกรมท่าจึงใช้เป็นเครื่องแบบและนุ่งในเวลามีการงานแต่ครั้งนั้นสืบมา

เนื่องแต่จัดระเบียบการแต่งตัว เมื่อครั้งเสด็จไปสิงคโปร์คราวปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ นั้น เลยเกิดการเปลี่ยนแปลงประเพณีทั่วทั้งประเทศสยามอย่าง ๑ ซึ่งควรจะกล่าวไว้ด้วย ในสมัยนั้นไทยยังไว้ผมตามประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยา เด็กไว้ผมจุกเหมือนกันทั้งชายหญิง ผู้ใหญ่ชายไว้ *ผมมหาดไทย* คือโกนผมรอบศีรษะไว้ผมยาวสัก ๔ เซ็นต์บนกลางกบาลหัว แล้วหวีแต่งเรือนผมนั้นตามเห็นงาม ส่วนผู้หญิงไว้ *ผมบีก* มีเรือนผมแต่บนกบาลหัวทำนองเดียวกับผู้ชาย รอบหัวเดิมไว้ผมยาวลงมาจนประบ่า ชั้นหลังเปลี่ยนเป็นตัดเกรียนรอบศีรษะ และไว้ผมเป็นพู่ที่ริมหูสำหรับเกี่ยวดอกไม้เครื่องประดับเรียกว่า *ผมทัด* ทั้งสองข้าง ประเพณีที่ไว้ผมเช่นว่ามาไทยเราไว้อย่างเดียวกันทั้งบ้านทั้งเมือง จนเคยตามาหลายร้อยปี ก็เห็นงามตามวิสัยมนุษย์ อันสุดแต่ทำอะไรให้เหมือนกันมาก ๆ ก็ (เกิดเป็นแฟชั่น) เห็นว่างามตามกันไป เป็นเช่นเดียวกันทุกชาติทุกภาษา ยก

ตัวอย่างเช่นพวกจีนเดิมไว้ผมมวย ครั้นพวกแม่จูมาครอบครองบังคับให้ไว้ผมเปีย นานเข้าก็นิยมว่าผมเปียสวยงาม หรือจะว่าข้างฝรั่ง ยกตัวอย่างดังเครื่องแต่งตัวผู้หญิงที่เปลี่ยนแปลกไม่รู้จักหยุด ก็เป็นเพราะเหตุเช่นเดียวกัน แต่การไว้ผมของไทยอย่างว่ามาเมื่อไปยังต่างประเทศ พวกชาวเมืองเห็นเป็นวิปริตแปลกตามักพากันล้อเยาะ เมื่อครั้งทูตไทยไปยุโรปในรัชกาลที่ ๔ จึงให้ไว้ผมทั้งศีรษะและตัดยาวอย่างฝรั่ง แต่เมื่อกลับมาถึงกรุงเทพฯ ก็กลับตัดผมมหาดไทยไปอย่างเดิม เมื่อจะเสด็จไปสิงคโปร์ครานั้นก็โปรดฯ ให้ผู้ที่จะตามเสด็จเริ่มไว้ผมยาวตั้งแต่เวลาตระเตรียม เว้นแต่สมเด็จเจ้าฟ้าภานุรังษีฯ ให้ตามเสด็จไปทั้งไว้พระเกศาจุก ครั้นเมื่อเสด็จกลับคืนพระนคร ทรงปรารภกับท่านผู้ใหญ่ในราชการว่าการไปมาและคบหาสมาคมในระหว่างไทยกับฝรั่งจะมีมากขึ้นทุกที ประเพณีไว้ผมมหาดไทยชวนให้ชาวต่างประเทศดูหมิ่น ควรจะเปลี่ยนเป็นไว้ผมตัดยาวทั้งศีรษะ ท่านผู้ใหญ่ในราชการก็เห็นชอบตามพระราชดำริ จึงดำรัสสั่งให้เลิกตัดผมมหาดไทยในราชสำนัก ตั้งแต่ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นต้นมา แต่มิให้บังคับถึงราษฎร ใครจะไว้อย่างใดก็ไว้ได้ตามชอบใจ แต่เมื่อคนทั้งหลายเห็นบุคคลชั้นสูงไว้ผมตัดยาว ก็พากันตามอย่างมากขึ้นโดยลำดับ หลายปีประเพณีไว้ผมมหาดไทยจึงหมดไป ถึงกระนั้นเมื่อแรกเลิกตัดผมมหาดไทยนั้น คนชั้นผู้ใหญ่สูงอายุก็ยังไม่สันนิยมผมมหาดไทย แม้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ มักให้ช่างตัดผมรอบศีรษะให้สั้น และไว้ผมข้างบนยาวคล้ายกับเรือนผมมหาดไทย เรียกกันว่า *ผมรองทรง* ทางฝ่ายผู้หญิงนั้นก็โปรดฯ

ให้เลิกผมปีก เปลี่ยนเป็นไว้ผมตัดยาวแต่ในราชสำนักก่อน แล้วผู้หญิงพวกอื่นก็เอาอย่างต่อ ๆ กันไปจนทั่วทั้งเมือง

นอกจากเรื่องตัดผมยังมีการอื่น ๆ ที่จัดเป็นอย่างใหม่ในกระบวนเสด็จอีกหลายอย่าง เช่นให้ยืนเฝ้าและถวายคำนับเป็นต้น แต่การรักษาพระนครในเวลาเสด็จไม่อยู่ ซึ่งเคยถือกันมาว่าเป็นการสำคัญแม้เพียงเสด็จไปหัวเมืองในพระราชอาณาเขตเมื่อรัชกาลก่อน ๆ แต่ครั้งนี้ไม่ลำบากด้วยพระเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้ทรงว่าราชการแผ่นดิน มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ประจำอยู่แล้ว

เสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ ปีมะเมีย ไปหยุดพักที่เมืองสงขลาทอดพระเนตรบ้านเมืองวัน ๑ แล้วแล่นเรือต่อไปถึงเมืองสิงคโปร์เมื่อเดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ รัฐบาลและพวกอังกฤษชาวเมืองสิงคโปร์ จัดการรับเสด็จอย่างใหญ่ยิ่งกว่าเคยรับแขกเมืองมาแต่ก่อน ด้วยเป็นครั้งแรกที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปถึงเมืองสิงคโปร์ รับเสด็จขึ้นเมืองเป็นการเต็มยศ ผู้รั้งราชการเมืองสิงคโปร์กับข้าราชการทั้งปวงพร้อมกันมารับเสด็จที่ท่าเรือ เชิญเสด็จตรวจแถวทหารกองเกียรติยศ แล้วทรงรถแห่ไปยังศาลานคราทรซึ่งพวกพ่อค้าพาณิชย์ทั้งปวงคอยเฝ้าอยู่พร้อมกัน เชิญเสด็จประทับราชอาสน์ แล้วผู้เป็นนายกสภาพาณิชย์เมืองสิงคโปร์อ่านคำถวายชัยมงคล กล่าวความท้าวถึง สมเด็จพระบรมชนกนาถพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าทรงปกครองพระราชอาณาจักรด้วยพระปรีชาญาณ ทรงทะนุบำรุงให้ประเทศสยามมีความเจริญรุ่งเรือง

เป็นที่นับถือของนานาประเทศ และที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประพฤติตามแบบอย่างต่อมาจนถึงทรงพระราชอุตสาหะเสด็จไปทอดพระเนตรเมืองต่างประเทศ ก็สมควรเป็นเยี่ยงอย่างแก่พระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ พระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบ แล้วเสด็จกลับขึ้นทรงรถแห่ไปยังจวนเจ้าเมือง ซึ่งจัดถวายเป็นที่ประทับแรมตลอดเวลาเสด็จอยู่เมืองสิงคโปร์ ในเวลาเสด็จประทับอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ๗ วันนั้น มีการสโมสรต่าง ๆ ที่จัดขึ้นรับเสด็จและเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรกิจการและสถานที่ต่าง ๆ สำหรับบ้านเมืองมากมายหลายอย่างทุก ๆ วัน ตามรายการในจดหมายเหตุดูเกือบไม่มีเวลาที่จะได้เสด็จพัก การสโมสรนั้น นายทหารบกมีประชุมเต้นรำ (Ball) ที่โรงทหารคืน ๑ พวกฝรั่งชาวเมืองสิงคโปร์มีการประชุมแต่งตัวต่าง ๆ เต้นรำ (Fancy Dress Ball) ที่ศาลานคราทรคืน ๑ ต่อมามีละครสมัครเล่นถวายทอดพระเนตรที่ศาลานคราทรอีกคืน ๑ ผู้รั้งราชการเมืองมีการเลี้ยงอย่างเต็มยศ (Banquet) คืน ๑ พวกชาวสิงคโปร์มีการประกวดต้นไม้ดอกไม้ถวายทอดพระเนตรที่สวนสำหรับเมืองวัน ๑ ส่วนกิจการและสถานที่ที่เชิญเสด็จทอดพระเนตรนั้น คือโรงทหารบก เรือรบอยู่เรือ ศาลชำระความ เรือนจำ โรงพยาบาล โรงเรียน อาคารไปรษณีย์ สถานีโทรเลข สถานีเครื่องดับไฟ โรงกลั่นไอประทีป (Gas-works) ห้างและตลาดขายของ ทั้งทรงรถเที่ยวทอดพระเนตรถนนหนทางที่บำรุงบ้านเมืองด้วย เสด็จประทับอยู่ในเมืองสิงคโปร์จนเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะแม เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง มีการส่งเสด็จอย่างเต็มยศเหมือนเมื่อเสด็จไปถึง

ออกเรือในคำวันนั้น ไปถึงท่าเมืองบะเตเวียที่เกาะชะวา ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ รัฐบาลฮอลันดาก็จัดการต่าง ๆ รับเสด็จเป็นอย่างใหญ่ทำนองเดียวกับอังกฤษรับเสด็จที่เมืองสิงคโปร์ มีรายการเปลี่ยนออกไปแต่มีการสวนสนามทหารบกอย่าง ๑ พวกมลายูกับพวกจีนมีการแห่ประทีปอย่าง ๑ และพวกฝรั่งมีการจุดดอกไม้ไฟถวายทอดพระเนตรคืน ๑ สถานที่ซึ่งเชิญเสด็จไปทอดพระเนตร มีแปลกที่ทอดพระเนตรโรงทำปืนอย่าง ๑ กับทอดพระเนตรพิพิธภัณฑสถานอีกอย่าง ๑ ซึ่งในเมืองสิงคโปร์ยังไม่มีในสมัยนั้น เสด็จประทับอยู่ที่เมืองบะเตเวีย ๗ วัน ถึงวันเสาร์เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เสด็จกลับลงเรือพระที่นั่งแล้วออกเรือในเช้าวันนั้น วันรุ่งขึ้นก็ถึงเมืองสมารัง แต่เสด็จไปถึงต่อในเวลาบ่าย จึงประทับแรมอยู่ในเรือพระที่นั่งคืน ๑ ถึงวันขึ้น ๑๔ ค่ำเวลาเช้า เรสิเดนต์ (สมุหเทศาภิบาล) หัวหน้าในรัฐบาลเมืองสมารังลงมารับเสด็จขึ้นเมืองเป็นการเต็มยศ และมีพิธีรับเสด็จคล้ายกับที่เมืองบะเตเวีย มีสิ่งซึ่งได้ทอดพระเนตร ณ เมืองสมารังครั้งนั้นแปลกจากที่อื่น คือทรงรถไฟซึ่งกำลังสร้างไปจนถึงสุดปลายรางอย่าง ๑ ทอดพระเนตรโรงทำดินปืนอย่าง ๑ กับเจ้ามังกุนคโรเมืองโสโลพาละครชะวามาเล่นถวายทอดพระเนตรอย่าง ๑ เสด็จประทับอยู่เมืองสมารัง ๓ วัน ถึงวันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๕ ก็เสด็จลงเรือพระที่นั่งออกเรือในวันนั้นกลับมาถึงเมืองสิงคโปร์เมื่อแรม ๕ ค่ำ มีพระราชดำรัสขออย่าให้มีการรับรองอย่างยศศักดิ์ให้ซ้ำซากลำบากแก่เขาอีก ผู้รั้งราชการลงมารับเสด็จเป็นการไปรเวต เชิญเสด็จประทับร้อนที่จวนเจ้าเมือง เชิญเสด็จ

เสวยกลางวันแล้วเสด็จประพาสตามพระราชอัธยาศัย ครั้นเวลาค่ำเชิญเสด็จเสวยอีกเวลา ๑ และเสด็จทอดพระเนตรละครม้าแล้วจึงเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง รุ่งขึ้นวันอังคารเดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ออกเรือพระที่นั่งจากเมืองสิงคโปร์ เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันเสาร์เดือน ๕ แรม ๑๑ ค่ำ รวมเวลาที่เสด็จไปครั้งนั้น ๓๗ วัน เมื่อเสด็จกลับมาถึงแล้วมีงานรื่นเริงเฉลิมพระเกียรติและแต่งประทีปทั่วทั้งพระนคร ๕ วัน

พิเคราะห์รายการที่เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ เมืองบะเตเวียและเมืองสมารัง เห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรขนบธรรมเนียมฝรั่งมาก ทั้งในส่วนการสมาคมและกิจการต่าง ๆ ซึ่งเนื่องในการปกครองทะนุบำรุงบ้านเมือง การที่เสด็จไปต่างประเทศครั้งนั้น ความเข้าใจของคนทั้งหลายทั้งไทยและฝรั่งเป็นอย่างเดียวกันว่า เสด็จไปทรงศึกษาหาแบบอย่างมาจัดการทะนุบำรุงประเทศสยาม หากว่าเมื่อเสด็จกลับมาไม่ทำอะไรเลย ก็คงถูกติเตียนว่าเสด็จไปเที่ยวเล่นให้สิ้นเปลืองเวลาเปล่า ๆ หรือถึงหมิ่นประมาทพระบัญญาว่าไร้ความสามารถ ก็แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังมิได้ว่าราชการบ้านเมือง จึงเริ่มทรงจัดการแก้ขนบธรรมเนียมแต่ในราชสำนัก ด้วยความเห็นชอบของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ในเวลานั้นฉันอายุได้ ๑๐ ขวบและอยู่ในราชสำนัก ได้เห็นการที่เปลี่ยนแปลงที่จัดเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ยังจำได้อยู่หลายอย่าง เป็นต้นว่าโปรด ฯ ให้กั้นฉากในพระที่นั่งไพศาลทักษิณเป็น ๓ ห้อง ห้องทางตะวันตกตั้งโต๊ะเก้าอี้เป็นห้องรับแขก ห้องตอนกลางคงเป็นทางเสด็จออกท้องพระโรงหน้า ห้องทางตะวันออกจัดเป็นห้องเสวย ตั้งโต๊ะเก้าอี้เลี้ยงแขกได้ราว ๒๐ คน

เวลาเช้าเสด็จออกท้องพระโรง เจ้านายขุนนางยังหมอบเฝ้าและคงแต่งตัวเหมือนอย่างเดิม แต่ตอนกลางวันเมื่อเสด็จขึ้นจากท้องพระโรง หรือตอนบ่ายและตอนค่ำก่อนเสวยเย็น เสด็จประทับที่ห้องรับแขก ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ให้ผู้ที่เข้าเฝ้าแต่งตัวสวมถุงเท้ารองเท้า ใส่เสื้อเบิดคอแบบฝรั่ง นุ่งผ้าม่วงสีกรมท่า ยืนเฝ้าตามอย่างฝรั่ง ถึงเวลาเสวยเย็นโปรด ฯ ให้เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ในราชสำนักนั่งโต๊ะเสวยด้วย ต้องแต่งตัวใส่เสื้อแย็กเก็ตขาวเบิดคอ เวลาบ่าย ๆ ถ้าเสด็จทรงเที่ยวประพาส ก็แต่งตัวใส่ถุงเท้ารองเท้าเสื้อเบิดคอและยืนเฝ้าเหมือนกัน การเปลี่ยนแปลงที่กล่าวมา ถ้าว่าตามความเห็นในสมัยนี้ดูก็เป็นการเล็กน้อย แต่คนในสมัยนั้นเห็นแปลกประหลาด ถึงจมื่นเก่งศิลปคน ๑ เขียนลงเป็นจดหมายเหตุใน *ปูม* เมื่อวันเสาร์เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ (ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔) ว่า *ในข้างขึ้นเดือนนี้ข้าราชการแต่งคอเสื้อผ้าผูกคอ ด้วยเป็นธรรมเนียมฝรั่งธรรมเนียมนอก* ดังนี้ พอเป็นเค้าให้เห็นได้ว่าคนในสมัยนั้นเห็นเป็นการสำคัญเพียงใด

มีการอีกอย่างหนึ่งซึ่งทรงพระราชดำริเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ คือ จะจัดการศึกษาของลูกผู้ดีซึ่งได้โปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนภาษาไทยขึ้นแต่ก่อนเสด็จไปสิงคโปร์แล้ว เมื่อเสด็จกลับมีพระราชประสงค์จะให้มีโรงเรียนภาษาอังกฤษด้วย แต่ขัดข้องด้วยหาครูไม่ได้ เพราะมิชชันนารีที่สอนภาษาอังกฤษแก่ไทยในเวลานั้น สอนแต่สำหรับชักชวนคนให้เข้ารีตเป็นข้อรังเกียจอยู่ จึงโปรด ฯ ให้เลือกหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ที่ยังเยาว์วัยส่งไปเรียนที่โรงเรียนแรฟเฟล ณ เมืองสิงคโปร์ในปีมะแมนั้น ประมาณ

๒๐ คน นักเรียนที่ส่งไปครั้งนั้นยังมีตัวอยู่ในเวลาเมื่อแต่งหนังสือนี้แต่ ๓ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์พระองค์ ๑ หม่อมเจ้าเพิ่ม ลดาวัลย์ องค์ ๑ เดี๋ยวนี้ทรงพระชราแล้วทุกพระองค์ แต่นักเรียนชุดนี้ไปเรียนอยู่ที่เมืองสิงคโปร์เพียงปีเศษ ถึงปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียหาครูอังกฤษได้ โปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษขึ้นแล้ว ก็โปรด ฯ ให้กลับมาเรียนในกรุงเทพ ฯ เว้นแต่พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ หม่อมเจ้าเจ็ก นพวงศ์ กับพระยาชัยสุรินทร (ม.ร.ว. เทวหนึ่ง สิริวงศ์) ทั้ง ๓ นี้เรียนรู้มากถึงขั้นสูงกว่าเพื่อน จึงโปรด ฯ ให้ส่งไปเรียนที่ประเทศอังกฤษต่อไป เป็นแรกที่ส่งนักเรียนหลวงไปเรียนถึงยุโรป

กรมที่ทรงจัดมากเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์นั้น คือทหารมหาดเล็ก ถึงตอนนี้ทรงจัดแก้ไขเพิ่มเติมขยายการออกไปหลายอย่าง คือให้รวบรวมพวกเชื้อสายราชสกุลและลูกมหาดเล็กเข้าเป็นทหาร เพิ่มจำนวนคนขึ้น จัดเป็น ๖ กองร้อย ให้สร้างตึกแถว ๒ ชั้น ขึ้น ๒ ข้างประตูพิมานชัยศรี เป็นที่อยู่ของทหารมหาดเล็ก และสร้างตึก ๒ ชั้นขึ้นอีกหลัง ๑ ที่ริมกำแพงด้านหน้าพระราชวัง สำหรับเป็นที่อยู่ของนายทหารมหาดเล็ก (ตามแบบ *ตังลินบาแร็ก* ณ เมืองสิงคโปร์) แต่ตึกหลังนี้เมื่อกำลังสร้างอยู่ประจวบเวลาเริ่มแก้ไขการพระคลังมหาสมบัติ (ซึ่งจะเล่าเรื่องต่อไปข้างหน้า) ไม่มีสถานที่จะทำการพระคลัง ฯ จึงโปรด ฯ ให้โอนไปเป็นสถานที่ทำการพระคลัง ฯ ขนานนามว่า *หอรัษฎากรพิพัฒน* (แต่ตัวตึก

เดียวนี้แก้ไขต่อเติมผิดกับของเดิมเสียมากแล้ว) และในครั้งนั้นให้สร้างตึกใหญ่สำหรับเป็นที่สโมสรของทหารมหาดเล็ก ตามแบบสโมสรคองคอเดียที่เมืองบะเตเวียอีกหลัง ๑ (ซึ่งแก้ไขเป็นศาลาสหทัยสมาคมบัดนี้) เรียกชื่อตามภาษาฝรั่งว่า *หอคองคอเดีย*

ภายนอกพระราชวัง ก็มีการก่อสร้างซึ่งเกิดขึ้นเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์ครั้งนั้นอีกหลายอย่าง ว่าแต่ตามที่ฉันจำได้ คือทำถนนริมกำแพงรอบพระนครอย่าง ๑ สร้างสวนสราญรมย์อย่าง ๑ แต่งคลองตลาดตอนระหว่างสะพานช้างโรงสีกับสะพานมอญ ทำเขื่อนอิฐถนนรถ (ซึ่งภายหลังขนานนามว่า ถนนราชินี และ ถนนอัษฎางค์) ทั้ง ๒ ฟาก และมีสะพานหกสำหรับรถข้ามคลองเหมือนอย่างที่เมืองบะเตเวียด้วย นอกจากที่พรรณนามามีการอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นแต่สมัยนั้นก็หลายอย่าง เป็นต้นว่ารถมาใช้ในกรุงเทพ ฯ แพร่หลายมาแต่นั้น ซื้อมาจากเมืองสิงคโปร์บ้าง เมืองบะเตเวียบ้าง แต่ในไม่ช้าก็มีช่างตั้งโรงรับสร้างและซ่อมแซมรถขึ้นในกรุงเทพ ฯ เช่นเดียวกับการที่แต่งตัวใส่เสื้ออย่างฝรั่งและใช้เกือกถุงตีน ในไม่ช้าก็มีโรงรับจ้างตัดเสื้อและขายสิ่งของที่ต้องการใช้ หาได้ในกรุงเทพ ฯ นี่เองไม่ลำบาก หรือถ้าว่าโดยย่อ การที่เสด็จไปสิงคโปร์ครั้งนั้น นอกจากการเจริญการสมาคมในระหว่างไทยกับชาวต่างประเทศเป็นปัจจัยให้ชาวต่างประเทศนิยมเข้ามาค้าขายในประเทศนี้ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก

พอเสด็จกลับจากสิงคโปร์แล้วไม่ช้า ในปีมะเมียนั้นเองก็เริ่มเตรียม

การที่จะเสด็จไปอินเดีย เหตุที่จะเสด็จไปอินเดียนั้น เจ้าพระยาภานุวงศ์ฯ เคยเล่าให้ฉันฟัง ว่าทรงพระปรารภแก่ตัวท่านตั้งแต่แรกเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ ว่าที่เสด็จไปเมืองสิงคโปร์และเมืองบะเตเวีย เมืองสมารัง ได้ทอดพระเนตรเห็นแต่เพียงเมืองขึ้น ที่ฝรั่งปกครองคนต่างชาติ ต่างภาษา ได้ประโยชน์ยังน้อย ใคร่จะเสด็จไปถึงยุโรป ให้ได้เห็นขนบธรรมเนียมราชสำนักประเพณีบ้านเมืองของฝรั่งเอง (ตรงนี้จะแทรกวินิจฉัยของฉันลงสักหน่อยที่มีพระราชประสงค์เช่นนั้นก็เป็นธรรมดา แต่เหตุใดจึงจะรีบเสด็จไปโดยด่วนไม่รั้งรอ ข้อนี้ฉันสันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะทรงพระราชดำริเห็นว่าเวลาที่ยังไม่ต้องทรงว่าราชการแผ่นดินมีอยู่เพียงอีก ๒ ปี ถ้ารอไปจนถึงเวลาทรงว่าราชการเองแล้วคงยากที่จะหาโอกาสได้ เพราะฉะนั้นจึงจะรีบเสด็จไปยุโรปในเมื่อโอกาสยังมีอยู่) เจ้าพระยาภานุวงศ์ฯ เห็นชอบด้วยตามพระราชดำริ รับจะไปพูดจากับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ไม่เห็นชอบด้วย อ้างว่าไปยุโรปทางก็ไกลเรือที่จะทรงก็ไม่มี เป็นการเสี่ยงภัยมากนัก ไม่สะดวกเหมือนกับไปสิงคโปร์และเมืองชะวา เจ้าพระยาภานุวงศ์ฯ ไม่อยากให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงโทมนัส จึงคิดขึ้นว่าอินเดียก็รุ่งเรืองคล้ายกับยุโรป ผู้ปกครองมียศเป็นไวสรอยต่างพระองค์คล้ายกับราชสำนัก และหนทางที่จะไปก็ไม่ไกลนัก ส่วนเรือพระที่นั่งที่จะทรงไปนั้น ในเวลานั้นห้างนะกุดาอิสไมส์ที่วัดเกาะสั่งเรือสำหรับรับส่งคนโดยสารในระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองสิงคโปร์เข้ามาใหม่ลำ ๑ ใหญ่โตมีห้องพอจะรับกระบวนเสด็จไปอินเดียได้

คิดจะขอซื้อ (คือเช่า) มาเป็นเรือหลวงชั่วคราวแล้วขายกลับคืนให้เจ้าของก็จะไม่สิ้นเปลืองเท่าใดนัก ท่านได้ลองพูดกับเจ้าของก็ยอมตามความคิดไม่ขัดข้อง ยังติดแต่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ท่านนำความขึ้นกราบทูลตามความคิด สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่าถ้าจะไปถึงยุโรปยังไม่ได้ ไปเพียงอินเดียก็ยังดี เจ้าพระยาภานุวงศ์ ฯ จึงไปกระซิบปรึกษากับนายน็อกส์ กงสุลเยเนอราลอังกฤษ นายน็อกส์เห็นชอบด้วย รับจะช่วยว่ากล่าวกับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และที่สุดตัวเองรับจะไปตามเสด็จด้วย การที่จะเสด็จไปอินเดียก็เป็นอันพ้นความขัดข้อง ส่วนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เมื่อปลงใจให้เสด็จไปอินเดียแล้ว ก็เลยช่วยกะการต่อไปให้เสด็จทอดพระเนตรหัวเมืองสำคัญในพระราชอาณาเขตทางฝ่ายทะเลตะวันตก คือเมืองภูเก็ต เมืองพังงา และเมืองไทรบุรีด้วย การตระเตรียมกระบวนเสด็จไปอินเดียไม่ยากเหมือนเมื่อครั้งเสด็จไปสิงคโปร์ เพราะได้เคยเห็นขนบธรรมเนียมฝรั่งอยู่มากแล้ว เครื่องแต่งตัวก็แก้ไขเป็นแบบฝรั่งทีเดียว เว้นแต่ยังนุ่งผ้าไม่ใช้กางเกงเท่านั้น ส่วนราชบริพารที่ตามเสด็จครั้งนี้เพิ่มจำนวนมากขึ้น ผู้ที่เคยไปครั้งก่อนได้ไปอีกแทบทั้งนั้น ที่เพิ่มขึ้นใหม่ พระเจ้าน้องยาเธอคือสมเด็จเจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี (กรมพระจักรพรรดิพงศ์) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้ากฤษฎาภินิหาร (กรมพระนเรศวรฤทธิ์) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตรชัยเป็นนายทหารมหาดเล็กพระองค์ ๑ พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์ (สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศวโรปการ เพิ่งลาผนวชสามเณร) พระองค์ ๑ ขุนนางก็ล้วนชั้นหนุ่ม เลือกคัดแต่ที่มีแววฉลาด

ดูเหมือนวิธีเลือกสรรคนตามเสด็จครั้งก่อนจะเอาแต่ที่ต้องการใช้สอย ครั้งหลังเลือกด้วยหมายจะให้ไปได้ความรู้เห็นมา สำหรับราชการภายหน้าเป็นสำคัญ

เสด็จทรงเรือ *บางกอก* ออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๘ ธันวาคม ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๔ ไปแวะที่เมืองสิงคโปร์ เมืองปีนัง เมืองร่างกุ้ง แล้วไปยังเมืองกาลกัตตาอันเป็นเมืองหลวงของอินเดียในสมัยนั้น ลอร์ดเมโยผู้เป็นไวสรอยที่อุปราชกับรัฐบาลอินเดียรับเสด็จในทางราชการ เชิญเสด็จประทับที่จวนไวสรอยและมีพิธีรับเสด็จ เฉลิมพระเกียรติด้วยประการต่าง ๆ (เสียดายนักที่หาจดหมายเหตุมีรายการพิสดารอย่างครั้งเสด็จไปสิงคโปร์ไม่พบ) ทราบแต่พอเป็นเค้าว่าได้เสด็จไปถึงเมืองพาราณสี เมืองอาครา เมืองลักเนา เมืองเดลี และเมืองบอมเบ แต่เมื่อเสด็จกำลังประพาสอยู่นั้น ลอร์ดเมโยไวสรอยไปตรวจที่ขังคนโทษหนัก ณ เกาะอันดมัน ถูกผู้ร้ายฆ่าตาย ขาเสด็จกลับจึงตำรัสขอให้งดการรับเสด็จทางราชการด้วยเป็นเวลารัฐบาลอินเดียไว้ทุกข์ เสด็จอย่างไปรเวตมาลงเรือพระที่นั่งกลับจากอินเดีย มาแวะทอดพระเนตรเมืองภูเก็ตและเมืองพังงา แล้วเสด็จมาขึ้นบกเมืองไทรบุรี ครั้งนั้นเจ้าพระยาไทร (อหะมัด) สร้างวังขึ้นรับเสด็จที่เขาน้อย เรียกว่าอนักบุเกต (เดี๋ยวนี้รื้อสร้างใหม่ แต่ยังใช้เป็นที่รับแขกเมืองบรรดาศักดิ์สูงอยู่) และให้ทำทางใช้รถจากเมืองไทรมาจนต่อแดนจังหวัดสงขลา ข้างสงขลา เจ้าพระยาวิเชียรคิรีผู้สำเร็จราชการจังหวัด ก็ให้ทำถนนรถแต่ปลายแดน มาจนถึงท่าลงเรือที่ตำบลหาดใหญ่

(เป็นแรกที่จะมีถนนข้ามแหลมมลายู) จึงเสด็จทรงรถจากเมืองไทรมา ประทับแรมที่ตำบลจังโลนแขวงเมืองไทรบุรีคืน ๑ ที่ตำบลสะเตาแขวง สงขลาคืน ๑ นับเป็นเวลาเดินทาง ๓ วัน วันที่ ๓ ถึงหาดใหญ่ เสด็จลง เรือพายออกทะเลสาป มาถึงเมืองสงขลา เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ให้เรือ จักรข้างชื่อ ไรลิงสัน ที่ท่านต่อ ไปรับเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ วันที่ ๑ มีนาคมเข้าปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ รวมเวลาที่เสด็จไปอินเดียครั้งนั้น ๕ เดือน

ผลของการเสด็จอินเดีย เกิดความคิดอันเป็นส่วนปกครองบ้าน เมืองมาหลายอย่าง (ซึ่งจะเล่าในตอนหน้าต่อไป) แต่ยังไม่ประจักษ์แก่ ตาคนทั้งหลายในเวลานั้น เพราะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้ทรงว่า ราชการ จึงไม่ปรากฏว่าเมื่อเสด็จกลับจากอินเดียทรงจัดการเปลี่ยนแปลง ประหลาดเหมือนเมื่อเสด็จไปสิงคโปร์ เป็นแต่แก้ไขขนบธรรมเนียมที่ได้ เริ่มจัดให้ดียิ่งขึ้นเป็นพื้น แต่ทางต่างประเทศ เมื่อความปรากฏแพร่หลาย ว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามพอพระราชหฤทัยเสด็จไปทอดพระเนตรต่างประเทศ เพื่อจะแสวงหาขนบธรรมเนียมที่ดีของฝรั่ง มาใช้ในพระราชอาณาเขต ก็เป็นเหตุให้มีชาวต่างประเทศเกิดความนิยม และ ประสงค์ จะไปมาค้าขาย กับประเทศสยามมากขึ้น จะยกพอเป็นตัวอย่าง ดังเช่นห้างแรมเซเว็กพีลด์ ซึ่งเป็นห้างทำเครื่องแต่งตัวตั้งอยู่ ณ เมืองกาลกัตตา พอเสด็จกลับก็ตาม เข้ามาตั้งที่ตึกถนนบำรุงเมืองซึ่งสร้างใหม่ตรงวงเวียนสี่แยก รับทำเครื่อง แต่งตัวอย่างฝรั่ง (คือเดิมของห้างแบดแมนในบัดนี้) และมีชาวต่างประเทศ

ที่เข้ามาตั้งทำการอย่างอื่นอีกหลายอย่าง แม้เรือไฟไปมารับส่งสินค้าและคนโดยสารในระหว่างกรุงเทพ ฯ กับเมืองฮ่องกงก็เกิดขึ้นในสมัยนั้น

มีการที่เกิดขึ้นในปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียอย่าง ๑ ซึ่งภายหลังมาเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองและเป็นคุณแก่ตัวฉันเองมาก คือเรื่องตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษแก่ลูกผู้ดี เรื่องนี้ได้ทรงพระราชดำริมานานแล้ว แต่ยังหาครูไม่ได้จึงต้องรอมา เมื่อเสด็จกลับจากอินเดีย เผอิญมีครูอังกฤษคน ๑ ชื่อ ฟรานซิส จอร์ช แปตเตอร์สัน เข้ามาเยี่ยมหลวงรัถยาภิบาลบัญชา (กัปตันเอม) ผู้บังคับการพลตระเวนในกรุงเทพ ฯ ซึ่งเป็นน้าชาย ได้ทรงทราบก็โปรด ฯ ให้ว่าจ้างไว้เป็นครู และโปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นในกรมทหารมหาดเล็กอีกโรง ๑ เป็นคู่กับโรงเรียนภาษาไทยที่ได้ตั้งมาแต่ก่อน ที่ตั้งโรงเรียนนั้นโปรด ฯ ให้โอนตึก ๒ ชั้นที่สร้างสำหรับทหารมหาดเล็ก หลังข้างตะวันออกประตูพิมานชัยศรี (ซึ่งเป็นสำนักงานพระคลังข้างที่อยู่บัดนี้) ใช้เป็นโรงเรียน ห้องตอนต่อประตูพิมานชัยศรีให้เป็นที่อยู่ของครู ห้องตอนเลี้ยวไปข้างหนือ (ข้างหลังศาลาสหทัยสมาคมบัดนี้) จัดเป็นห้องเรียน ส่วนนักเรียนนั้น มีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกับพระเจ้าน้องยาเธอเข้าเป็นนักเรียน เว้นแต่บางพระองค์ที่มีตำแหน่งรับราชการแล้ว หรือที่เป็นนักเรียนอยู่แล้วในโรงเรียนภาษาไทย พวกนายร้อยทหารมหาดเล็กก็โปรดฯ ให้มาเรียนภาษาอังกฤษด้วย เจ้านายเรียนตอนเช้า พวกนายทหารมหาดเล็กเรียนตอนบ่าย เมื่อแรกตั้งโรงเรียน ดูเหมือนจะมีจำนวนนักเรียน

สัก ๕๐ คน แต่ต่อมาจำนวนลดลง เพราะเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ออกไปรับราชการ ที่เป็นชั้นกลางก็ถึงเวลาไปทรงผนวชเป็นสามเณร พวกหม่อมเจ้าก็พากันไปทำการงาน พวกนายทหารมหาดเล็กต้องเรียนวิชาอื่นอีกมาก ก็มาเรียนภาษาอังกฤษน้อยลงทุกที ถึงปีระกาเหลือนักเรียนอยู่ไม่ถึงครึ่งจำนวนเดิม และยังลดจำนวนลงเรื่อยมา นักเรียนที่เข้ามาใหม่ก็หามีไม่ ถึงปีจอเหลือแต่เจ้านายที่รักเรียนจริง ๆ ยังทรงพยายามเรียนอยู่สัก ๕ พระองค์ จึงย้ายไปเรียน ณ หอนิเพธพิทยา อันเป็นที่ประทับของสมเด็จเจ้าฟ้าภานุรังษีสว่างวงศ์ อยู่ริมประตูศรีสุนทร (แต่เดี๋ยวนี้รื้อเสียแล้ว) ครูไปสอนในเวลาเช้าทุกวัน จนถึงกลางปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ ครบ ๓ ปี พอสิ้นสัญญาครูก็ลากลับไปเมืองนอก โรงเรียนนั้นก็เป็นอันเลิก แต่นั้นเจ้านายที่รักเรียนก็พยายามเรียนต่อมาโดยลำพังพระองค์ด้วยอาศัยอ่านหนังสือบ้าง ให้ผู้อื่นสอนบ้าง จนมีความรู้สามารถใช้ภาษาอังกฤษรับราชการได้ โดยมิต้องไปเมืองนอกหลายพระองค์ ในเจ้านายนักเรียนชั้นนั้น ควรยกย่องสมเด็จกรมพระยาเทวงศวโรปการ ว่าเป็นยอดเยี่ยมยิ่งกว่าพระองค์อื่น ๆ

ในปีระกานี้ เกิดอหิวาตกโรคเป็นระบาดขึ้นเมื่อเดือน ๗ คนตื่นตกใจกันมาก เพราะแต่ก่อนเคยมีอหิวาตกโรคเป็นระบาดเกิดขึ้น ผู้คนล้มตายมากเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๖๓ ในรัชกาลที่ ๒ และมาเกิดอีกครั้ง ๑ ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๙๒ คนชั้นผู้ใหญ่ที่เคยเห็นยังมีมาก จึงพากันตกใจ ผู้ที่ไม่เคยเห็นได้ฟังเล่าก็ตกใจไปตามกันด้วย แต่วิธีที่จัดระงับ

โรคอหิวาต์ในคราวนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้จัดเป็นการรักษาพยาบาล แทนทำพิธีในทางศาสนาเช่นเคยทำมาแต่ก่อน พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ อธิบดีกรมหมอ คิดปรุงยารักษาโรคเป็นอย่างฝรั่งขึ้นใหม่ ๒ ขนาน คือเอายาวิสัมพญาใหญ่ตามตำราไทยกับด้วยกอฮอล์ทำเป็นยาหยดในน้ำขนาน ๑ เอาการบูรทำเป็นยาหยดเช่นนั้นเรียกว่าน้ำการบูรอีกขนาน ๑ สำหรับรักษาอหิวาตกโรค และแนะนำให้ใช้การบูรโรยเสื้อผ้าเป็นเครื่องป้องกันเชื้อโรคอีกอย่าง ๑ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสขอแรงเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่รับยาหลวงไปตั้งเป็น ทำนอง โอสถศาลาขึ้นตามวังและบ้านหรือตามที่ประชุมชน รักษาราษฎรทั่วทั้งพระนคร แต่โรคอหิวาต์ที่เกิดขึ้นครั้งนั้นมีอยู่สักเดือนหนึ่งก็สงบ เมื่อสงบแล้วโปรด ฯ ให้สร้างเหรียญทำด้วยทองสัมฤทธิ์ ด้าน ๑ มีรูปเทวดาถือพวงมาลัย อีกด้าน ๑ เป็นตัวอักษรทรงขอบใจ พระราชทานเป็นบำเหน็จแก่บรรดาผู้ที่ได้รับตั้งโอสถศาลาทั้งนั้นทั่วกัน ของฉันยังอยู่จนทุกวันนี้

แต่นี้ไปจนปลายตอนที่ ๕ จะเล่าเรื่องประวัติของตัวฉันในระหว่างปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๓ ไปจนถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๙ ให้สิ้นเรื่องเมื่อเป็นเด็กเสียขั้นหนึ่ง เพราะในตอนที่ ๖ และที่ ๗ จะเล่าเรื่องในราชการบ้านเมืองเป็นสำคัญ

สมัยเมื่อแก้ไขประเพณีในราชสำนักเมื่อเสด็จกลับจากสิงคโปร์นั้น เจ้านายเด็ก ๆ พวกฉันยังตามเสด็จอยู่เสมอ เวลาเสด็จประทับห้องรับแขก ถ้าไม่ถูกไล่ในเวลามีเข้าเฝ้าแหนก็ได้นั่งเก้าอี้เล่นสนุกดี เวลาเสด็จทรงรถ

เที่ยวประพาสในตอนบ่าย ก็ตอดขึ้นรถที่นั่งรองไปตามเสด็จ ถึงเวลาค่ำเมื่อเสวย ถ้าวันไหนคนนั่งโต๊ะขาดจำนวนก็โปรดฯ ให้มาเรียกเจ้านายเด็กๆ ไปนั่งเก้าอี้ที่ว่าง ได้ *กินโต๊ะ* และได้กินไอสกริมก็ชอบ ไอสกริมเป็นของวิเศษในเวลานั้น เพราะเพิ่งได้เครื่องทำน้ำแข็งอย่างเล็กๆ ที่สำหรับเขาทำกันตามบ้านนอกเข้ามาถึงเมืองไทย ทำบางวันน้ำก็แข็งบางวันก็ไม่แข็ง มีไอสกริมตั้งเครื่องแต่บางวันจึงเห็นเป็นของวิเศษ เจ้านายเด็กๆ พวกฉันยังไม่ถูกบังคับให้ใช้เครื่องแต่งตัวอย่างใหม่ ถึงกระนั้นเห็นผู้ใหญ่เขาแต่งก็อยากใส่ถุงน่องรองเท้าเป็นกำลัง ฉันไปอ้อนวอนแม่ๆ เห็นว่าตามเสด็จอยู่เสมอก็ซื้อเกือกถุงตีนให้ ดีใจนี่กะไร แต่เมื่อใส่ในวันแรกเกิดเสียใจด้วยเกือกนั้นเงียบไปไม่มีเสียง เพราะเคยได้ยินเขาว่าต้องดัง "อ๊อด อ๊อด" จึงเป็นเกือกอย่างดี ไปถามพวกนายทหารมหาดเล็กว่า ทำอย่างไรเกือกจึงจะดัง เขาแนะให้เอาน้ำมันมะพร้าวหยอดที่พื้นก็จำมาพยายามทำ มีเสียงดัง "อ๊อด อ๊อด" ก็ชอบใจ

ถึงสมัยเมื่อตั้งโรงเรียนหลวงสอนภาษาอังกฤษ ตัวฉันอยู่ในพวกเจ้านายที่ถูกส่งเข้าโรงเรียนภาษอังกฤษแต่แรกตั้ง แต่ว่าน้ำใจรักจะเรียนภาษาอังกฤษผิดกับเมื่อเรียนภาษามคธ ถึงกระนั้นก็ไม่พ้นความลำบากด้วยไม่รู้ว่าครูจะใช้วินัยสำหรับโรงเรียนอย่างกวดขัน เมื่อไปเรียนได้สักสองสามวัน ฉันไปซุกซนรังแกเพื่อนนักเรียนเมื่อกำลังเรียนอยู่ด้วยกัน ครูจับได้แล้วลงโทษอย่างผ่อนๆ เอาตัวขึ้นยืนบนเก้าอี้ตั้งประจานไว้ที่มุมห้องเรียนสัก ๑๕ นาที (บางทีจะเป็นครั้งแรกที่เด็กไทยถูกลงโทษเช่นนั้น)

พวกเพื่อนนักเรียนเห็นแปลกก็พากันจ้องดูเป็นตาเดียวกัน บางคนก็ล้อเยาะ ฉันรู้สึกละอายจนเหงื่อตกโทรมตัว ตั้งแต่นั้นก็เข็ดหลาบไม่ซุกซนในห้องเรียน แต่ยังรู้สึกอัปยศอยู่หลายวัน มาจนวันหนึ่งเห็นเพื่อนนักเรียนถูกครูเอาไม้บรรทัดตีฝ่ามือลงโทษ เจ็บจนหน้านิ่ว ๒ คน ดูร้ายยิ่งกว่าที่ฉันถูกยืนบนเก้าอี้เสียอีกเลยหายละอาย เมื่อตอนแรกตั้งโรงเรียนนั้น ลำบากที่ครูยังพูดภาษาไทยไม่ได้ ลูกศิษย์ก็ยังพูดภาษาอังกฤษไม่เป็น มีแต่พระองค์เจ้ากฤษฎาภินิหาร (กรมพระนเรศวรฤทธิ์) พระองค์เดียวที่ทรงทราบบ้างเล็กน้อย และท่านเป็นเจ้าพี่ชั้นใหญ่ได้เคยเรียนภาษาอังกฤษต่อแหม่มลิโอโนเวนส์ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พอเป็นล่ามแปลคำง่าย ๆ ได้บ้าง ถ้าเป็นคำยากเกินความรู้ของกรมพระนเรศวร์ ฯ ครูต้องเปิดหนังสืออภิธานภาษาอังกฤษ ให้นักเรียนดูคำภาษาไทยในนั้น หนังสืออภิธานที่ใช้มี ๒ เล่ม เล่มหนึ่งสำหรับลูกศิษย์ใช้เรียกว่า *สัพพะพะจะนะภาษาไทย* ซึ่งสังฆราชปาลกัวแต่ง เอาศัพท์ภาษาไทยตั้ง แปลเป็นภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศสและภาษาละติน ๓ ภาษา เล่มใหญ่โตมาก อีกเล่มหนึ่งสำหรับครูใช้ จะเรียกหนังสือว่ากะไรฉันลืมเสียแล้ว แต่หมอแม็กฟาแลนด์ (บิดาพระอาจวิทยาคม) เป็นผู้แต่ง แปลแต่ศัพท์ภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย คือใช้อภิธานเล่มนี้ชี้ศัพท์อังกฤษแปลเป็นภาษาไทยให้พวกศิษย์ แต่ลำบากไม่ช้าอยู่เท่าใด ครูค่อยรู้ภาษาไทยศิษย์ก็ค่อยเข้าใจคำครูสั่งสอนเป็นภาษาอังกฤษด้วย ไม่จำต้องใช้ถ้อยคำมากหรือยากเท่าใดนัก นาน ๆ จึงต้องเปิดอภิธาน ในการที่พวกฉันใช้หนังสืออภิธานครั้งนั้น มีผลสืบ

มาจนบัดนี้ประหลาดอยู่เรื่อง ๑ ในบทเรียนบท ๑ มีคำว่า ไบ (By) ดูเหมือนจะเป็นเช่นประโยคว่า He went by boat หรืออะไรทำนองนั้น ครูจะให้แปลเป็นภาษาไทย นักเรียกพวกฉันไม่เข้าใจคำ By ครูจึงเปิดอภิธานให้ดู ในหนังสือนั้นแปลคำ By ว่า โดย พวกนักเรียนก็แปลว่า *เขาไปโดยเรือ* แต่นั้นมาเมื่อแปลคำ By ก็แปลว่าโดย เสมอมา เช่น Written by แปลว่า *แต่งโดย* แล้วพวกฉันเลยใช้คำนี้ต่อมาในเวลาเมื่อออกจากโรงเรียนแล้ว มีในหนังสือ ค๊อค เป็นต้น จึงเลยเป็นมรดกตกมาถึงคนชั้นหลัง ที่จริงไม่ถูกตามภาษาไทย เพราะคำ โดย เป็นศัพท์ภาษาเขมรแปลว่า *ตาม แต่งโดย ก.* ความแสดงว่า ข. แต่งตามคำบอกของ ก. แต่มารู้ว่าผิดเมื่อใช้กันแพร่หลายเสียแล้ว

ในบรรดาศิษย์ที่เรียนกันครั้งนั้น เมื่อเรียนมาได้สัก ๖ เดือน มีที่เป็นศิษย์ครูชอบมาก Favourite Pupils ๔ พระองค์ เรียงลำดับพระชันษา คือ พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์ (สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศวโรปการ) พระองค์ ๑ สมเด็จเจ้าฟ้าภานุรังษีสว่างวงศ์ (สมเด็จพระราชบิดาตุลาฯ) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ (สมเด็จกรมพระยาชิรญาณวโรรส) พระองค์ ๑ กับตัวฉันอีกคน ๑ เห็นจะเป็นด้วยเห็นว่าเขม้นขะมักรักเรียนครูก็สอนให้มากกว่าคนอื่น แต่เมื่อได้สักปี ๑ สมเด็จกรมพระยาเทวงศฯ กับสมเด็จพระราชบิดาตุลาฯ ต้องไปทำราชการมีเวลามาเรียนน้อยลง คงแต่สมเด็จกรมพระยาชิรญาณฯ กับตัวฉัน (สมเด็จกรมพระยาชิรญาณฯ ได้ทรงแสดงความข้อนี้ไว้ในหนังสือ *พระประวัติตรัสเล่า*

ที่ท่านทรงแต่งเมื่อเป็นสมเด็จพระมหาสมณะ) ถึงปีระกา สมเด็จกรม พระยาวชิรญาณ ฯ ไปทรงผนวชเป็นสามเณร แต่นั้นฉันจึงได้เป็นศิษย์ ติดตัวครูอยู่แต่คนเดียว เวลานักเรียนอื่นกลับแล้วครูให้ฉันอยู่กินกลางวัน ด้วย แล้วสอนให้ในตอนบ่ายอีก เมื่อเรียนแล้ววันไหนครูขึ้นรถไปเที่ยว ก็มักชวนฉันไปด้วย เพราะเหตุที่อยู่กับครูมาก และได้ไปพบปะพูดจากับ พวกฝรั่งเพื่อนฝูงของครูบ่อย ๆ เมื่อยังเป็นเด็กฉันจึงพูดภาษาอังกฤษได้ คล่องเกินความรู้ที่เรียนหนังสือ ทั้งได้เริ่มคุ้นเคยกับฝรั่งแต่นั้นมา การที่ได้ เป็นศิษย์ติดตัวครูมาเป็นคุณแก่ตัวฉันในภายหลังอีก อย่าง ๑ ด้วยเมื่อ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จย้ายไปประทับ ณ พระที่นั่งไหม่ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ มีพระราชประสงค์ จะทรงศึกษาภาษาอังกฤษต่อไปถึงวิธีแต่งหนังสือ โปรด ฯ ให้ครูแปตเตอร์สันเข้าไปสอนถวายในเวลาค่ำเมื่อ ทรง ว่าง ราชการ ดูเหมือนจะเป็นสัปดาห์ละ ๒ ครั้ง ทรงทราบว่าฉันเป็นศิษย์ติดตัวครู จึงมี รับสั่งให้ฉันเป็นพนักงานนำครูเข้าไป เวลาทรงพระอักษรฉันได้อยู่ด้วย ทุกคืน ตรัสถามครูถึงการเล่าเรียนของฉันบ้าง ตรัสถามอะไร ๆ เป็น ภาษาอังกฤษให้ฉันเพ็ดทูลบ้างเนือง ๆ เห็นได้ว่าทรงพระกรุณายิ่งขึ้นกว่า แต่ก่อน แต่การที่ทรงศึกษาภาษาอังกฤษครั้งนั้น ทรงอยู่ได้ไม่นานก็ต้อง เลิก ด้วยพระราชธุระอื่นมีมากขึ้นทุกที ไม่มีเวลาว่างมากเหมือนแต่ก่อน

ตรงนี้จะเล่าเรื่องประวัติของ ครู แปต เตอร์สัน ต่อ ไป อีก สัก หน่อย เพราะยังมามีการเกี่ยวข้องกับตัวฉันอีกเมื่อภายหลัง และเป็นเรื่องน่าจะ เล่าด้วย เมื่อครูแปตเตอร์สันไปจากประเทศนี้แล้ว ไปได้ตำแหน่งรับราช

การอังกฤษเป็นครูประจำโรงเรียนของรัฐบาลที่เกาะมอริเชียส ในตอนนี้ดูเหมือนจะไม่มีศิษย์คนใดได้รับจดหมายจากครูเลย เพราะเกาะมอริเชียสอยู่ห่างไกลในมหาสมุทรอินเดีย การส่งจดหมายไปมาในระหว่างประเทศสยามกับต่างประเทศในสมัยนั้นลำบาก ด้วยยังไม่มีกรมไปรษณีย์ ใคร ๆ จะมีจดหมายกับประเทศอื่นก็ต้องอาศัยกงสุลอังกฤษ เพราะมีเรือไฟในบังคับอังกฤษเดินในระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองสิงคโปร์และเมืองฮ่องกง กงสุลอังกฤษที่ศาลาท่าน้ำของสถานกงสุล เป็นออฟพีศไปรษณีย์ห้อง ๑ และเอาตั๋วตราไปรษณีย์เมืองสิงคโปร์พิมพ์อักษร B (เป็นเครื่องหมายว่าบางกอก) เพิ่มลงเป็นเครื่องหมาย ใครจะส่งหนังสือไปต่างประเทศก็ไปซื้อตั๋วตรานั้นปิดตามอัตราไปรษณีย์อังกฤษ แล้วมอบไว้ที่สถานกงสุล เมื่อเรือจะออก กงสุลอังกฤษให้รวบรวมหนังสือนั้นใส่ถุง ฝากไปส่งกรมไปรษณีย์ที่เมืองสิงคโปร์หรือเมืองฮ่องกงไปส่งอีกชั้น ๑ แต่หนังสือของรัฐบาลนั้น กรมท่ามอบกับนายเรือให้ไปส่งกงสุลสยามทั้งไปรษณีย์ที่เมืองสิงคโปร์ หาได้ส่งทางไปรษณีย์ที่สถานกงสุลไม่ เมื่อเรือเข้ามาถึง ผู้ใดคาดว่าจะได้รับหนังสือจากต่างประเทศ ก็ไปสืบที่สถานกงสุลอังกฤษ ถ้ามีก็รับเอามา หรือถ้าพบหนังสือถึงผู้อื่นก็ไปบอกกันให้ไปรับ เป็นเช่นกล่าวนี้มาจนตั้งกรมไปรษณีย์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ การส่งหนังสือจึงสะดวกแต่นั้นมา

ครูแปตเตอร์สันรับราชการอยู่ที่เกาะมอริเชียส จน ชรา จึง ออก รับเบี้ยบำนาญกลับไปอยู่ประเทศอังกฤษ แต่ก็ไม่ปรากฏว่าเขียนหนังสือมา

ถึงใครในประเทศนั้น จนถึงในรัชกาลที่ ๖ เมื่อฉันเป็น กรมพระ และย้ายมาอยู่วังวรดิศแล้ว วันหนึ่งได้รับจดหมายของครูแปตเตอร์สันส่งมาจากประเทศอังกฤษ สลักหลังซองถึง "พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร" เผอิญมีใครในพนักงานไปรษณีย์เขารู้ว่าเป็นชื่อเดิมของฉันจึงส่งมาให้ ได้ทราบเรื่องประวัติของครูแปตเตอร์สันในฉบับนั้นว่า ตั้งแต่ออกจากราชการที่เมืองเมอรีเซียสแล้วกลับไปอยู่ประเทศอังกฤษ ต้องทิ้งบ้านเดิมที่เกาะเจอสีเพราะต้องขายแบ่งมรดกกันเมื่อบิดาตาย ครูไปแต่งงานอยู่กับเมียในอิงค์แลนด์เป็นสุขสบายหลายปี ครั้นเมียตายเหลือแต่ตัวคนเดียวมีความลำบากด้วยแก่ชรา หลานคน ๑ ซึ่งบวชพรต เขาสงสารรับเอาไปไว้ด้วยที่เมืองคลอยสเตอร์ แกรำลึกขึ้นมาถึงศิษย์เดิมที่ในประเทศสยาม คือ เจ้าฟ้าภานุรังษี พระองค์เทวัญ พระองค์มนุษย และตัวฉัน อยากทราบว่าอยู่ดีด้วยกันหรืออย่างไร จึงมีจดหมายมาถามขอให้บอกไปให้ทราบ เวลานั้นสมเด็จกรมพระยาเทวงศฯ กับสมเด็จพระมหาสมณฯ สิ้นพระชนม์เสียแล้ว เหลือแต่สมเด็จพระราชปิตุลาฯ ฉันนำจดหมายครูไปถวายทอดพระเนตร ก็ทรงยินดี มีลายพระหัตถ์และส่งพระรูปกับเงินไปประทาน ส่วนฉันก็ทำเช่นเดียวกัน ได้บอกไปให้ครูทราบพระประวัติของของเจ้านายที่แกถามถึง ส่วนตัวฉันเอง บอกว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ เลื่อนยศสูงขึ้น เป็นเหตุให้ใช้นามใหม่ว่า ดำรง ซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันในเวลานั้น ครูมีจดหมายตอบมาว่าเสียดายจริงๆ ที่เพิ่งรู้ ด้วยเมื่อฉันไปยุโรป (ครั้งแรก) ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ นั้น ประจวบเวลาครูกลับไปเยี่ยมบ้าน

อยู่ในประเทศอังกฤษ ได้ยินเขาโจษกันว่ามีเจ้าไทยองค์ ๑ เรียกว่า ปรินซ์ดำรง ไปเฝ้าสมเด็จพระราชินีวิคตอเรียที่สก๊อตแลนด์ และมีคนถามแกว่ารู้จักปรินซ์ดำรงหรือไม่ แกตอบเขาว่าไม่รู้จัก เมื่อเวลาอยู่ในเมืองไทยก็ไม่เคยได้ยินชื่อปรินซ์ดำรง ไม่รู้เลยว่าคือศิษย์รัก (Favourite Pupil) ของแกนั่นเอง ถ้ารู้จะรีบมาหา ถึงกระนั้นเมื่อรู้ก็ยินดีอย่างยิ่งที่ฉันได้มีชื่อเสียงเกียรติยศถึงเพียงนั้น แต่นั้นครูกับฉันก็มีจดหมายถึงกันมาเนือง ๆ ครั้นเมื่อฉันไปยุโรป (คราวหลัง) ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ตั้งใจว่าจะไปพบครูแปตเตอร์สันให้จงได้ ทราบว่าเวลานั้นอายุได้ถึง ๘๕ ปี และยังอยู่ที่เมืองคลอยสเตอร์เหมือนบอกมาแต่ก่อน หมายว่าไปพบครูเมื่อไร จะขวนถ่ายรูปฉายาลักษณ์ด้วยกันเหมือนเช่นเคยถ่ายเมื่อยังเป็นเด็ก เอามาให้ลูกหลานดู พอฉันไปถึงลอนดอนมีพวกนักหนังสือพิมพ์มาขอสนทนาด้วยหลายคน ทุกคนถามฉันว่าเรียนภาษาอังกฤษที่ไหน ฉันตอบไปว่าเรียนในบ้านเมืองของฉันเอง เขาพากันประหลาดใจถามว่าใครสอนให้ ฉันบอกว่าครูของฉันเป็นอังกฤษชื่อ มิสเตอร์ ฟรานซิส ยอช แปตเตอร์สัน ตัวยังอยู่อายุได้ ๘๕ ปีแล้ว ฉันจะพยายาม Making a pilgrimage ไปหาให้ถึงเมืองคลอยสเตอร์ที่ครูอยู่ หนังสือพิมพ์ก็พากันขึ้นชื่อสรรเสริญครูแปตเตอร์สันแพร่หลาย ครั้นเมื่อฉันสั่นกิจอื่นในลอนดอนถึงเวลาที่จะไปหาครู ฉันขอให้อุปทูตบอกไปถึงนักพรตผู้เป็นหลาน ว่าฉันประสงค์จะไปเยี่ยมครูในวันใดจะสะดวกแก่เขา ก็ได้รับตอบมาว่าครูกำลังป่วยเป็นโรคชราอาการเพียบอยู่ ตั้งแต่เขาได้ยินข่าวทางวิทยุกระจายเสียงว่าฉันไป

ถึงลอนดอน เขาก็อยากจะบอกให้ครูรู้ ด้วยเขาทราบอยู่ว่าครูรักฉันมาก แต่เห็นว่าอาการป่วยเพียบจึงปรึกษาหมอ ๆ ห้ามมิให้บอกครู เพราะเกรงว่าความยินดีที่จู่โจมขึ้นแก่ครู Sudden Excitement อาจจะเป็นเหตุให้เกิดอันตรายก็ไม่กล้าบอก เมื่อฉันทราบความดังนั้นก็จนใจ ได้แต่ส่งเงินไปช่วยในการรักษาพยาบาล เมื่อฉันออกจากลอนดอนในไม่ช้า ก็ได้รับจดหมายของนักพรตบอกว่าครูถึงแก่กรรม รู้สึกเสียใจและเสียดายยิ่งนักที่มิได้พบครูแปตเตอร์สันดังประสงค์

เมื่อฉันกำลังเรียนภาษาอังกฤษอยู่ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เสด็จไปประทับอยู่ ณ พระที่นั่งทรงผนวชที่พระพุทธรัตนสถาน ๑๕ วัน เจ้านายพวกฉันเรียนหนังสือแล้วก็พากันไปอยู่ ณ ที่เสด็จประทับทุกวัน คล้ายกับเป็นลูกศิษย์วัด ส่วนตัวฉันเองนึกอยากรู้จักพระ จึงมักไปเฝ้าสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (เวลานั้นยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์) กับสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทวสา เมื่อยังเป็นที่พระสาสนโสภณ) เนือง ๆ สมเด็จกรมพระยาปวเรศ ฯ โปรดทรงสั่งสอนและตรัสเล่าอะไรให้ฟัง ส่วนสมเด็จพระสังฆราช ก็ประทานหนังสือพิมพ์ ซึ่งพิมพ์สอนพระพุทธศาสนาให้อ่าน วันถ่ายรูปหมู่พวกตามเสด็จไปเป็นลูกศิษย์วัด เผอิญฉันถือสมุดนั้นติดมือไปด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งให้ฉันยืนเปิดสมุดเหมือนอย่างอ่านหนังสือ เป็นเหตุให้ช่างถ่ายรูปเขาจัดให้ยืนกลางเพื่อน รูปนั้นยังปรากฏอยู่ เมื่อเสด็จลาผนวชมีงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้ง ๑ (ซึ่งจะ

พรรณาในที่อื่นต่อไปข้างหน้า) แล้วเสด็จไปประทับอยู่พระที่นั่งใหม่ ตอนบ่ายเวลาบ่าย ๆ มักเสด็จออกทรงรถเที่ยวประพาส และทรงโครเกต์ Croquet ที่สนามหญ้าหน้าพระที่นั่งใหม่ (ยังมีรูปฉายาลักษณ์ปรากฏอยู่) แต่ตัวฉันยังเป็นเด็กไม่ได้เข้าเล่นด้วย แต่ในบีระกานั้นเองโปรด ฯ ให้ฉันเป็นผู้พาครูเข้าไปสอนภาษาอังกฤษดังกล่าวมาแล้ว เป็นมูลเหตุที่เริ่มทรงพระเมตตาเฉพาะตัวมาแต่นั้น ครั้นถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ เมื่อเลิกโรงเรียนภาษาอังกฤษ จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้ฉันเข้าไปรับใช้ประจำพระองค์ มีหน้าที่ตามเสด็จและอยู่คอยรับใช้ในเวลาค่ำเมื่อทรงสำราญพระราชอิริยาบถเวลาเสร็จราชกิจประจำวันแล้ว ได้อยู่ใกล้ชิดติดพระองค์เสมอ เป็นเหตุให้ฉันได้รับพระบรมราโชวาทและได้ฟังพระราชดำริ ได้รู้เรื่องต่าง ๆ ที่ตรัสเล่า ทั้งมีโอกาสทูลสนองหรือทูลถามได้ด้วยทรงพระกรุณา แต่ข้อสำคัญที่มาประจักษ์แก่ใจฉันต่อภายหลังนั้น คือที่ได้รู้พระราชอัธยาศัยและสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบนิสัยของฉันแต่นั้นมา ข้อนั้นมาปรากฏเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลแล้วให้มีการประชุมสมุหเทศาภิบาลในกรุงเทพฯ ปีละครั้ง เวลาเสด็จคราวประชุมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้มีการเลี้ยงพระราชทานเป็นเกียรติยศแก่เทศาภิบาลทุกปี และในการเลี้ยงมักมีพระราชดำรัสพระราชทานพระบรมราโชวาทและสรรเสริญความอุตสาหะของสมุหเทศาภิบาลด้วย ในปีหนึ่งตรัสเกี่ยวมาถึงตัวฉันว่า ได้ทรงสังเกตเห็นตั้งแต่ยังเป็นเด็ก ว่าเติบใหญ่ขึ้นคงจะได้เป็นคนสำคัญในราชการบ้านเมืองคน ๑

ดังนี้ แต่การที่มีพระราชดำรัสทรงยกย่อง บางทีก็เกิดรำคาญแก่ตัวฉัน เช่นต่อมา อีกปีหนึ่งมี พระราชดำรัสว่า พระมหามงกุฎเป็นเครื่องหมายของราชาธิปไตย พระมหามงกุฎสว่างงามด้วยประดับเพ็ชรนิลจินดาอันมีค่าฉันใด ข้าราชการที่อุตส่าห์พยายามช่วยกันทะนุบำรุงบ้านเมืองให้มีความเจริญสุข ก็เปรียบเหมือนเพ็ชรนิลเครื่องประดับพระมหามงกุฎฉันนั้น พระราชดำรัสนี้ทรงอุปมาด้วยข้าราชการทั่วไปไม่เฉพาะผู้หนึ่งผู้ใด แต่เผอิญตรัสเมื่อเลี้ยงเทศาภิบาล พอรุ่งขึ้นก็มีคน (ที่ไม่ชอบ) แกล้งเรียกให้ฉันได้ยินว่า *นั่นแหละ เพชรประดับพระมหามงกุฎ* ดูก็ขันดี

ในปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ นั้น อายุฉันถึงปีโกนจุก ในสมัยนั้นพระเจ้าลูกยาเธอยังเยาว์วัยทั้งนั้น เจ้านายโสกันต์มีแต่ชั้นพระเจ้าน้องเธอ ปีใดพระเจ้าน้องเธอที่ทรงพระกรุณามากโสกันต์ก็โปรด ฯ ให้มีการแห่ทางในพระราชวัง ถ้าเป็นสามัญก็โสกันต์ในพิธีตรุษตามแบบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๓ ในปีจอนั้นมีเจ้านายที่ทรงพระกรุณามากหลายพระองค์ ตัวฉันแก่กว่าเพื่อน ตรัสถามฉันว่าอยากให้แห่หรือไม่ ฉันกราบทูลว่าอยาก จึงดำรัสสั่งให้มีการแห่โสกันต์ในปีนั้น แต่เกือบไม่ได้แห่ เพราะเกิดเรื่องกรมพระราชวังบวร ฯ หนีไปอยู่กับกงสุลอังกฤษ (ซึ่งจะเล่าเรื่องในตอนอื่นต่อไปข้างหน้า) แทรกเข้ามา เป็นเหตุให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเดือดร้อนรำคาญพระราชฤทัยอยู่นาน ตรัสว่าถ้าเรื่องวังหน้ายังไม่เรียบร้อยก็จะแห่ให้ไม่ได้ รอมาจนพ้นฤกษ์เมื่อเดือนยี่ พวกฉันก็ยิ่งพากันโกรธวังหน้า จนถึงเดือน ๔ เรื่องวังหน้าเป็นอันเรียบร้อย จึงได้มีการแห่โสกันต์

เมื่อก่อนพิธีตรุษไม่กี่วัน เจ้านายโสกันต์ด้วยในปีนั้น ๕ พระองค์ มีตัวฉันคน ๑ พระองค์ชายศรีเสาวภางค์ (ซึ่งภายหลังได้เป็นราชเลขาธิการ และเป็นผู้จัดตั้งโรงพยาบาลศิริราช แต่สิ้นพระชนม์เสียก่อน รับกรม) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา (คือสมเด็จพระพันวัสสามาตุจฉาเจ้า ฯ) พระองค์ ๑ ทั้ง ๓ นี้พระชันษา ๑๓ ปี พระองค์เจ้าหญิงนภาพรประภา (กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี) พระองค์ ๑ และพระองค์เจ้าหญิงประสานศรีใสพระองค์ ๑ ทั้ง ๒ นี้พระชันษา ๑๑ ปี เมื่อโกนจุกแล้วฉันยังรับราชการประจำพระองค์ต่อมา ในตอนที่รับราชการประจำพระองค์นี้ต้องอยู่ในวังไม่มีโอกาสไปเที่ยวค้างคืนที่อื่นเหมือนแต่ก่อน ถึงกระนั้นตอนเช้าว่างมักไปเฝ้าสมเด็จพระราชบิดาฯ ณ หอนิเพธพิทยาบ้าง ไปเล่นหัวกับพวกนายทหารมหาดเล็กที่โรงทหารบ้าง ด้วยเคยคุ้นกันมาแต่ยังเป็นนักเรียน เพราะโรงเรียนภาษาอังกฤษอยู่ติดต่อกับโรงทหาร จึงเริ่มอยากเป็นทหารมาแต่ตอนนี้

ถึงเดือน ๗ ปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๙ อายุครบกำหนดบวชเป็นสามเณร แล้วจะต้องออกไปอยู่นอกพระราชวังตามประเพณี ก็ออกจากราชการประจำพระองค์ ในปีนั้นมีเจ้านายทรงผนวชด้วยด้วยกันหลายพระองค์ เป็นพระภิกษุบ้าง เป็นสามเณรบ้าง ส่วนตัวฉันเมื่อบวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว ไปอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ กับเจ้านายพี่น้องก็ไม่เดือดร้อนอันใดในการที่บวช ถ้าจะว่าประสาใจเด็กอายุเพียงเท่านั้นกลับจะออกสนุกดีด้วย เพราะในสมัยนั้นประเพณีที่กวดขันในการศึกษาของพระเณร

บวชใหม่ยังไม่ได้เกิดขึ้น หนังสือฉบับพิมพ์สำหรับศึกษาพระธรรมวินัยก็ยังไม่มี ได้อาศัยศึกษาแต่ด้วยฟังเทศนาและคำสั่งสอนของพระอุปัชฌาย์อาจารย์ ข้อบังคับสำหรับเจ้านายที่ทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศน ฯ ตอนแรกทรงผนวช ตอนรุ่งเช้าต้องจัดน้ำบ้วนพระโอษฐ์กับไม้สีพระทนต์ไปถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (สมัยนั้นยังดำรงพระยศเป็นกรมพระ) เรียกกันว่า *เสด็จพระอุปัชฌาย์* หรือเรียกกันในวัดตามสะดวกแต่โดยย่อว่า เสด็จ ทุกวันตามเสขิยวัตร และจนถึงตอนค่ำเวลา ๑๗ นาฬิกา ต้องขึ้นไปเฝ้าฟัง ทรงสั่งสอน พระธรรมวินัย อีกครั้งหนึ่ง ถ้าจะออกบิณฑบาตในวันรุ่งขึ้นก็ต้องทูลลาในเวลาค่ำนั้น แต่การทั้ง ๓ อย่างนี้เมื่อทำได้สัก ๗ วันก็โปรดประทานอนุญาตมิให้ต้องทำต่อไป เว้นแต่จะไปธุระอื่นจึงต้องขึ้นไปทูลลาทุกครั้ง เสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านทรงประพฤติวัตรปฏิบัติตรงตามเวลาแน่นอนผิดกับผู้อื่นโดยมาก บรรทมตื่นแต่ก่อน ๗ นาฬิกา พอเสวยเช้าแล้วใครจะทูลลาไปไหนก็ขึ้นเฝ้าตอนนี้ถึง ๙ นาฬิกา เสด็จลงทรงเป็นประธานพระสงฆ์ทำวัตรในพระอุโบสถ เสด็จกลับขึ้นตำหนักราว ๑๐ นาฬิกา ประทับรับแขกที่ไปเฝ้าจนเพล เสวยเพลพอเที่ยงวันเสด็จขึ้นตำหนักชั้นบน ทรงสำราญพระอิริยาบถและบรรทมจนบ่าย ๑๕ นาฬิกา เสด็จลงที่ห้องรับแขก ใครจะเข้าในตอนนี้อีกก็ได้ พอแดดอ่อนมักเสด็จลงทรงพระดำเนินประพาสในลานวัดจนเวลาพลบค่ำ ถึงตอนนี้ราว ๑๙ นาฬิกา เจ้านายที่ทรงผนวชใหม่ขึ้นเฝ้าฟังคำสอนที่ประทานตามอุปัชฌายวัตรไปจนถึง ๒๐ นาฬิกา เสด็จลงเป็นประธาน

พระสงฆ์ทำวัตรค่ำอีกเวลาหนึ่ง* เมื่อทำวัตรแล้วถ้าในพรรษาโปรดให้ฐานานุกรมผู้ใหญ่ขึ้นนั่งธรรมาสน์ อ่านบุรพสิกขาสอนข้อปฏิบัติแก่พระบวชใหม่วันละตอนแล้วซ้อมสวดมนต์ต่อไปจนจวน ๒๓ นาฬิกา จึงเสร็จการประชุมสงฆ์เสด็จขึ้นเข้าที่บรรทม ว่าเฉพาะการศึกษาสำหรับสามเณรที่บวชใหม่เช่นตัวฉัน มีข้อสำคัญก็ต้องท่องสวดทำวัตรเช้าและเย็น กับคำสวดสิกขาบทของสามเณรเรียกว่า *อนุญญาสิโข* ซึ่งสามเณรต้องจำได้และเข้าใจความ ทั้งต้องสวดในโบสถ์เมื่อทำวัตรเช้าเสร็จแล้วทุกวัน ฉันเคยได้รับสรรเสริญของเสด็จพระอุปัชฌาย์วันหนึ่ง ด้วยในวันนั้นไม่มีสามเณรอื่นลงโบสถ์ ฉันกล้าสวดอนุญญาสิโขแต่คนเดียว ตรัสชมว่าจำได้แม่นยำดี

เขาเล่าว่าเสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านเคยตรัสว่าเมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ถ้าใครเข้มแข็งในการทัพศึกก็เป็นคนโปรด ถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ใครแต่งกาพย์กลอนก็เป็นคนโปรด ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าใครสร้างวัดวาก็เป็นคนโปรด ครั้นมาถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถ้าใครรู้ภาษาฝรั่งก็เป็นคนโปรด เห็นจะมีใครไปทูลว่าฉันรู้ภาษาฝรั่ง วันหนึ่งประทานหนังสือตำราดาราศาสตร์ฝรั่ง ซึ่งหมอบรัดเลแปลพิมพ์เป็นภาษาไทยให้ฉันดู ในนั้นมีดาวฤกษ์ ๒ ดวงซึ่งผู้แปล

---

๑. ประเพณีโบราณ พระสงฆ์ลงประชุมในโบสถ์แต่วันสวดปาฏิโมกข์ จึงเรียกกันว่า "ลงโบสถ์" โดยปกติเวลาเย็นคณะไหนก็ไหว้พระสวดมนต์ ณ หอสวดมนต์คณะนั้น การประชุมคณะสงฆ์ลงไหว้พระสวดมนต์ในโบสถ์วันละ ๒ ครั้ง เป็นประเพณีตั้งขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช

หาชื่อในภาษาไทยไม่ได้ จึงใช้อักษรโรมันพิมพ์ชื่อว่า Neptune กับ Uranus ตรัสถามฉันว่าเรียกอย่างไร ฉันก็อ่านถวายตามลำเนียงตัวอักษร ดูเหมือนท่านจะเข้าพระหฤทัยว่าฉันได้เรียนดาราศาสตร์ฝรั่งด้วย ตรัสถามต่อไปว่ามันตรงกับดาวดวงไหนของเรา ฉันก็สิ้นความรู้ทูลว่าไม่ทราบ แต่ก็ทรงพระเมตตาไต่ถามถึงเรื่องที่ฉันเรียนภาษาฝรั่งบ่อย ๆ ข้างฉันก็พอใจขึ้นไปเผ้า เพราะได้ฟังท่านตรัสเล่าเรื่องโบราณต่าง ๆ ให้ทราบเนือง ๆ ในเวลานั้นเสด็จพระอุปัชฌาย์ยังไม่ทรงชรานัก แต่วิธีท่านตรัสเล่าผิดกับผู้อื่น เมื่อทรงบรรยายไปจนตลอดเรื่องแล้ว มักกลับเล่าแต่เนื้อความซ้ำอีกครั้งหนึ่ง คนที่ฟังตรัสเล่าย่อมเข้าใจและจำความได้ไม่ผิด ฉันชอบเอาวิธีนั้นมาใช้เมื่อเป็นผู้ใหญ่ เคยถูกนินทาว่าเล่าอย่างคนแก่แต่ก็ยังเห็นดีอยู่นั่นเอง ด้วยเห็นว่าการที่เล่าอะไรเพื่อให้ความรู้หรือสอนวิชาให้แก่ผู้อื่น ผิดกับพูดเล่นเจรจากัน เพราะประโยชน์ข้อสำคัญอยู่ที่ต้องให้ผู้ฟังรู้และเข้าใจจริง ๆ เสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านก็ทรงพระดำริเช่นนั้น เมื่อตรัสเล่าอะไรประทานแก่สานุศิษย์มักเล่าซ้ำดังว่ามา

เมื่อฉันบวชเป็นสามเณร ทำเวลาให้ล่วงไปด้วยประการอย่างใดยังจำได้อยู่ ดูน่าจะเล่าด้วยมีคติอยู่บ้าง ตื่นเช้ามักออกบิณฑบาตไปด้วยกันกับพระเณรที่คุ้นเคยกันบ้าง ไปตามลำพังตัวเองบ้าง การที่ออกบิณฑบาตที่จริงเป็นโอกาสที่จะไปเที่ยวเตร่ เพราะถ้าจะไปเวลาอื่นต้องทูลลาเสด็จพระอุปัชฌาย์ ถ้าไปบิณฑบาตประทานอนุญาตไว้ไม่ต้องทูลลา ออกบิณฑบาตเสียแห่งหนึ่งสองแห่ง แล้วก็เลยขึ้นรถหรือลงเรือไปไหน ๆ บาง

ที่ไปกินเพลกลางทางกลับวัดจนบ่ายก็มี เมื่อเจ้าพระยาภูธราภัยและเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงยกกองทัพไปปราบฮ่อ ฉันก็ได้ไปดูวิธียกกองทัพอย่างโบราณด้วย เริ่มไปบิณฑบาตดังว่ามานี้ใครพบก็ไม่รู้ว่าเลี่ยงไป แต่นาน ๆ จึงเลี่ยงไปเที่ยวครั้ง ๑ โดยปกติมักกลับวัดทันสวดอนุญญาสิโขเวลาลงโบสถ์เช้า เพราะเสด็จพระอุปัชฌาย์ท่านเสด็จลงเสมอ เกรงจะทรงติโทษว่าเกียจคร้าน พ้นเวลาลงโบสถ์แล้วก็ว่างตลอดวัน จะศึกษาหรือทำอะไรก็ได้ ในการศึกษาสำหรับสามเณรที่บวชใหม่นั้น เมื่อท่องทำวัตรกับอนุญญาสิโขจำได้และศึกษาธรรมบางอย่าง มีอภิณหปัจจเวกขณ์เป็นต้นเข้าใจแล้ว จะศึกษาอะไรก็เลือกได้ตามชอบใจ เจ้านายที่ท่านทรงผนวชอยู่หลายพรรษาย่อมทรงศึกษาคันถธุระคือเรียนภาษามคธ แต่ที่จะทรงผนวชอยู่เพียงพรรษาเดียว มักทรงศึกษาวิชาอย่างอื่นที่ง่ายกว่า ส่วนตัวฉันเองจะเป็นใครแนะนำก็จำไม่ได้เสียแล้ว เกิดอยากเรียนวิชาอาคมคือวิชาที่ทำให้อยู่คงกะพันชาตรีด้วยเวทมนต์และเครื่องรางต่าง ๆ มีผู้พาอาจารย์มาให้รู้จักหลายคน ที่เป็นตัวสำคัญนั้นคือนักองค์วัตถานั้องสมเด็จพระนโรดมเจ้ากรุงกัมพูชา เพราะเธออยู่ที่วังเจ้าเขมรริมคลอง ตรงข้ามกับบ้านคุณตาและเคยคุ้นกับคุณตามาแต่ก่อน เป็นมูลเหตุให้ฉันได้คุ้นเคยกับเจ้าเขมรและมีผลได้อุปการทั้งนักองค์คิศวงศ์ ลูกนักองค์วัตถาและนักสราคำลูกนักองค์คิศวงศ์ ต่อมาในเวลาเมื่อฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย การศึกษาวิทยาคมในเวลานั้นเชื่อถือเป็นการจับใจมาก โดยเฉพาะสำหรับเด็กกำลังรุ่นหนุ่มเช่นตัวฉัน ด้วยได้ฟังเขาเล่าเรื่องและบางทีทด

ลองให้เห็นอิทธิฤทธิ์ กับทั้งได้สะสมมีเครื่องรางแปลกประหลาดที่ไม่เคยเห็นเป็นต้นแต่พระธาตุ (ฉันได้รู้จักลักษณะพระธาตุตามที่นิยมกันมาแต่ครั้งนั้น) และพระพุทธรูปกับรูปพระควัมที่ทำเป็นเครื่องราง ทั้งของประหลาดแปลกธรรมดาต่าง ๆ เช่น พด และเขี้ยวงาทึ่งอกได้ ตลอดจนผ้าประเจียดและลูกแร่ปรอทหลอม เล่นของเหล่านี้เพลิน จนเลยละหนังสือไปคราวหนึ่ง

เครื่องรางที่ฉันมีในเวลานั้นเป็นของสำคัญในทางโบราณคดีสิ่ง ๑ และมีเรื่องต่อมาอีกภายหลัง จะเล่าไว้ในหนังสือนี้ด้วยคือ พระกริ่ง องค์ ๑ คุณตาให้แต่เมื่อฉันยังไว้ผมจุก เป็นพระพุทธรูปนั่งถือหม้อน้ำมนต์ หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ขนาดเล็ก หน้าตักไม่ถึง ๒ เซ็นต์ ถ้ายกขึ้นเขย่าเกิดเสียงดังกริ่งอยู่ในองค์พระ จึงเรียกกันว่าพระกริ่ง เป็นของหายาก ด้วยมีแต่ในเมืองเขมร เชื่อกันว่าพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์สร้างด้วยอิทธิฤทธิ์ จึงนับถือเป็นเครื่องรางสำหรับป้องกันอันตราย พระกริ่งของคุณตามี ๒ องค์ ได้ยินว่าพระอมรโมลี (นพ อมาตยกุล) วัดบุบผาราม ไปได้มาจากเมืองอุดงมีชัยในรัชกาลที่ ๔ เมื่อครั้งไปส่งพระมหาปานที่ไปเป็นสมเด็จพระสุคนธ ฯ สังฆราชฝ่ายธรรมยุติกาในกรุงกัมพูชา แล้วเอามาให้คุณตาเป็นของฝากด้วยชอบกันมาก ครั้งหนึ่งคุณตารับฉันไปค้างที่บ้านแล้วท่านให้พระกริ่งนั้นแก่ฉันองค์ ๑ บอกว่าให้เอาไว้สำหรับตัวเมื่อเติบใหญ่ แต่แรกฉันก็ไม่รู้ว่าเป็นของวิเศษอย่างไร จนเมื่อบวชเป็นสามเณรเมื่อสะสมเครื่องราง เห็นจะเป็นนักองค์วัตถาบอกว่าพระกริ่งเขมรเป็นเครื่องรางอย่าง

สำคัญนัก ฉันจึงเชิญไปไว้ที่กุฏิ ในไม่ช้าความทราบถึงพระกรรณเสด็จอุบัชฌาย์ว่าฉันมีพระกริ่ง ก็ตรัสสั่งให้ฉันเชิญไปถวายทอดพระเนตร ท่านเชิญพระกริ่งของท่านมาเทียบก็เหมือนกัน จึงตรัสบอกให้เข้าใจว่าพระกริ่งที่เป็นของแท้นั้นมี ๒ อย่าง สีทองคร้ามเรียกกันว่า *พระกริ่งดำ* อย่าง ๑ กับสีทองอ่อนเรียกกันว่า *พระกริ่งเหลือง* อย่าง ๑ รูปทรงอย่างเดียวกัน ถ้าแปลกไปอย่างอื่นเป็นของปลอมทั้งนั้น พระกริ่งของฉันเป็นของแท้อย่างที่เรียกว่า *พระกริ่งดำ* ให้รักษาไว้ให้ดี ตรัสเพียงเท่านั้นหาได้ประทานอธิบายอย่างอื่นไม่

ต่อมาเมื่อเสด็จพระอุบัชฌาย์สิ้นพระชนม์แล้วช้านาน เวลาฉันเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระครูเจ้าคณะสงฆ์เมืองสุรินทร์ซึ่งอยู่ต่อแดนประเทศกัมพูชาเข้ามากรุงเทพฯ ได้พระกริ่งมาให้ฉันอีกองค์ ๑ เทียบกับองค์ที่คุณตาให้ เห็นเหมือนกันหมดทุกอย่างก็รู้ว่าเป็นของแท้ แต่ถึงขั้นนี้ฉันไม่เชื่อเรื่องคงกะพันชาตรีเสียแล้ว ถึงกระนั้นก็เห็นว่าพระกริ่งเป็นของสำคัญอย่างหนึ่งในทางโบราณคดี ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ ฉันมีโอกาสได้ออกไปเที่ยวเมืองเขมรเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๗ เมื่อไปพักอยู่ที่กรุงพนมเพ็ญก็ชักถึงเรื่องพระกริ่ง อยากรู้ว่าพวกเขมรนับถือกันอย่างไร จึงถามพระราชาคณะกับทั้งเจ้านายและขุนนางกรุงกัมพูชา บรรดาที่ได้พบหลายคน มีคนเดียวที่เป็นชั้นสูงอายุบอกว่าได้เคยเห็นพระกริ่งครั้งหนึ่ง นอกจากนั้นไม่มีใครได้เคยเห็น และโดยมากที่เป็นคนชั้นหนุ่มไม่มีใครรู้ว่ามีพระกริ่งที่เดียว ออกประหลาดใจ ครั้นเมื่อไปถึงนครวัดไปถามมอง

สิเออร์มาสาลผู้เป็นหัวหน้าอำนวยการรักษาโบราณสถานอีกคน ๑ ว่าได้เคยเห็นพระกริ่งบ้างหรือไม่ เขาบอกว่าเมื่อก่อนฉันไปถึงไม่ช้านัก เขาพบกรุที่บนยอดเขาพนมปาเกงซึ่งอยู่ริมเมืองนครธม ได้พระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ ลักษณะเป็นเช่นพรรณนาหลายองค์ แล้วส่งตัวอย่างมาให้ดูมี ๒ ขนาด ขนาดใหญ่เท่ากันและเหมือนกันกับพระกริ่งของคุณตา ขนาดเล็กรูปสัณฐานก็อย่างเดียวกัน เป็นแต่ย่อมลงไปหน่อยหนึ่ง สันนิษฐานว่าจะเป็นอย่างที่เสด็จพระอุปัชฌาย์ตรัสเรียกว่าพระกริ่งเหลืองนั่นเอง แต่ประหลาดอยู่พระพุทธรูปที่พบบนเขาพนมปาเกงไม่ปิดฐานทำเป็นพระกริ่งจะเป็นด้วยเหตุใดรู้ไม่ได้ เห็นได้เป็นแน่แท้แต่ว่าคงมีพิมพ์สำหรับทำหุ่นขี้ผึ้งแล้วหล่อ พระพุทธรูปชนิดนั้นคราวละมาก ๆ รูปสัณฐานจึงเหมือนกันทั้งหมด สังเกตเห็นเค้าเงื่อนขึ้นใหม่อีกอย่าง ๑ ที่พระเศียรและดวงพระพักตร์พระกริ่งเป็นแบบจีนผิดกับพระพุทธรูปแบบขอม ทั้งฐานทำบัวหงายบัวคว่ำ เป็นอย่าง *บัวหลังเบี้ย* ตามแบบพระพุทธรูปจีน จึงสันนิษฐานว่าพระกริ่งเห็นจะเป็นของหล่อในเมืองจีน แล้วส่งมายังกรุงกัมพูชาในสมัยเมื่อกำลังรุ่งเรือง คือที่เขมรเรียกกันว่า *ครั้งพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์* ความที่ว่านี้ต่อมาได้พบหลักฐานประกอบที่สถานทูตเดนมาร์กในกรุงเทพฯ ด้วยท่านเครเมอราชทูตเคยอยู่ที่เมืองปักกิ่งเมื่อก่อนมากรุงเทพฯ รวบรวมพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์ของจีนแต่โบราณไว้หลายองค์ เอาออกตั้งเรียงไว้ในห้องรับแขก วันหนึ่งฉันได้รับเชิญไปกินเลี้ยงแล้วพาไปดูของเหล่านั้น ฉันเห็นพระพุทธรูปองค์ ๑ เหมือนพระกริ่ง แต่กาไหล่ทองและต่าง

พิมพ์กับพระกริ่งที่มาจากเมืองเขมร บอกราชทูตว่าพระพุทธรูปชนิดนี้ถ้าเอาขึ้นสั่นมักจะมีเสียงดังกริ่งอยู่ข้างใน แกลองเอาขึ้นสั่นก็มีเสียงจริงดังว่า เลยประหลาดใจบอกว่าได้พระองค์นี้ไว้หลายปีแล้วเพิ่งมารู้ว่าเป็นพระกริ่งเพราะฉันบอก ต่อมาเมื่อจะกลับไปบ้านเมืองเลยให้ฉันไว้เป็นที่ระลึก มองสิออร์มาสาลที่นครวัดก็มีแก่ใจแบ่งพระที่พบในกรุบนยอดเขาพนมปาเกงให้เพื่อมาเป็นที่ระลึกเช่นเดียวกัน เดี๋ยวนี้ยังอยู่ที่พิพิธภัณฑ์สถานในกรุงเทพฯ ฉันเพิ่งมารู้เรื่องตำนานของพระกริ่งตามทางวิชาโบราณคดีเมื่อเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา ค้นหามูลเหตุที่สร้างพระพุทธรูปปางต่างๆ ในอินเดีย ได้ความว่าเดิมมีแต่ ๘ ปาง คือแบบอย่างอนุโลมตามเรื่องพุทธบริโภคเจดีย์ทั้ง ๘ แห่ง ครั้นต่อมาเมื่อเกิดลัทธิมหายานขึ้นในพระพุทธศาสนา พวกถือลัทธิมหายานคิดทำพระพุทธรูปขึ้นอีกปาง ๑ เป็นพระนั่ง พระหัตถ์ถือหม้อน้ำมนต์ หรือวชิร หรือผลไม้ที่เป็นโอสถเช่นลูกสมอเป็นต้น เรียกว่า *ไภสัชคุรุ* สำหรับโสรจสรงน้ำมนต์รักษาโรคและบำบัดภัย เมื่อได้ความตามตำราดังนี้ก็เข้าใจตลอดไปถึงเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประดิษฐาน พระกริ่งตรึงไว้ในขันครอบซึ่งโปรดฯ ให้พระมหาเถระดับเทียนทำน้ำมนต์ถวายในมงคลราชพิธีเช่นงานเฉลิมพระชันษาเป็นต้น อันยังเป็นประเพณีสืบมาจนทุกวันนี้ พระกริ่งที่ได้มาถึงเมืองไทย ก็คงเป็นด้วยพบกรุอย่างเช่นมองสิเออร์มาสาลว่าในกาลก่อน แต่พวกเขมรไม่นิยมพระกริ่งเหมือนกับไทย นานเข้าพระกริ่งจึงมามีแต่ในประเทศสยาม

ครั้งฉันเลื่อมใสเครื่องรางในสมัยเมื่อบวชเป็นสามเณรนั้น ได้เคยเห็นฤทธิ์เครื่องรางประจักษ์แก่ตัวเองครั้งหนึ่ง เมื่อจะต้องไปเทศน์มหาชาติในวังหน้า พระมหาราชครูมหิธร (ชู) ผู้เป็นอาจารย์ วิตกเกรงฉันจะไปประหม่าเทศน์ไม่เพราะ มีใครบอกว่าอาจารย์วิทยาคมคนหนึ่งทำเครื่องรางกันประหม่าได้ให้ไปขอ ได้มาเป็นก้อนขี้ผึ้งแข็งปั้นกลม ๆ ขนาดสักเท่าเม็ดมะกล่ำตาช้าง บอกว่าเมื่อจะขึ้นธรรมาสน์ให้อมไว้ให้ลิ้นจะไม่ประหม่าเลย ฉันกระทำตามก็ได้จริงดังสัญญา มิได้รู้สึกครั่นคร้ามตกประหม่าเลยแต่สักนิดเดียว จนพระมหาราชครูผู้อาจารย์ประหลาดใจ ก็เลยลงเชื่อถือว่า เพราะเครื่องรางนั้นป้องกัน ต่อมาหวนคิดเมื่อเป็นผู้ใหญ่จึงเข้าใจว่าความเชื่อมั่นของเราในเครื่องรางนั่นเองป้องกันมิให้ตกประหม่า ทำนองเดียวกับรดน้ำมนต์แก้โรคต่าง ๆ

เรื่องเล่นวิทยาคมที่เล่ามา เป็นการเล่นของฉันในตอนเช้าก่อนเพล เมื่อเพลแล้วเป็นประเพณีพระเณรย่อมนอนกลางวัน ถึงตอนบ่ายมักไปเที่ยวกับพวก (มหาดเล็ก) เด็กหนุ่มที่ไปอยู่ด้วย ไปเล่นที่ลานรอบวิหารพระศาสดาเป็นพื้น บางวันก็ช่วยกันทำดอกไม้ไฟจุดเล่น บางวันก็เล่านิทานสู่กันฟัง ไม่มีอะไรเป็นสาระนอกจากไม่ทำความชั่วเท่านั้น ครั้นเวลาเย็นพระเณรที่ขอบอัธยาศัยอยู่ในคณะเดียวกัน มักไปประชุมกันที่กุฏิองค์ใดองค์หนึ่ง ตรงนี้ควรชมประเพณีการบวชในพระพุทธศาสนาที่ถือว่าเสมอกันหมด ไม่ต้องยำเกรงด้วยยศศักดิ์ นั่งสนทนาปราศรัยกันตามชอบ

ในเวลาประชุมกันตอนเย็นนั้น โดยเฉพาะผู้บวชใหม่เริ่มจะเกิดหิว จึงมักช่วยกันเคี่ยวน้ำตาลน้ำผึ้งสำหรับบริโภคกับน้ำชาในเวลาค่ำ การเคี่ยวน้ำตาลกับน้ำผึ้งที่ว่านี้ ค่าที่พระตามวัดเคยทำสืบต่อกันมาช้านาน อาจจะผสมส่วนทำได้แปลก ๆ น่ากินหลายอย่าง สนทนากันและกินน้ำชากับน้ำตาลน้ำผึ้งเป็นที่บันเทิงใจ จนเวลาค่ำกลับขึ้นกุฏิ การท่องสวดมนต์มักท่องเวลานี้กับเวลาแรกรุ่งเช้าก่อนออกบิณฑบาตอีกเวลาหนึ่ง ครั้นถึงเวลา ๒๐ นาฬิกาได้ยินเสียงระฆังสัญญาณก็พากันลงโบสถ์เวลาค่ำ เสร็จแล้วก็เป็นสิ้นกิจประจำวัน ตามความที่เล่ามาจะเห็นได้ว่าการที่บวชเป็นสามเณรนั้น โดยเฉพาะเจ้านาย ถ้าบวชแต่พรรษาเดียวดูไม่สู้จะเป็นประโยชน์เท่าใดนัก เพราะยังเป็นเด็กเห็นแต่แก่จะสนุกสนาน พังสั่งสอนศีลธรรมก็ยังมิใคร่เข้าใจ ได้ประโยชน์เป็นข้อสำคัญแต่ความคุ้นเคยอยู่ในบังคับบัญชา และสมาคมกับเพื่อนพรหมจรรย์โดยฐานเป็นคนเสมอกัน เป็นนิสัยบ่จจัยต่อไปข้างหน้า แต่จะว่าการที่บวชเณรไม่เป็นประเพณีดีก็ว่าไม่ได้ ถ้าคิดถึงชั้นบุคคลพลเมืองสามัญในสมัยเมื่อรัฐบาลยังมิได้ตั้งโรงเรียน ที่เรียนหนังสือและเรียนศีลธรรมมีแต่ในวัด พ่อแม่ส่งลูกไปอยู่วัดก็คือว่าให้ไปเข้าโรงเรียนนั่นเอง ชั้นแรกเป็นแต่ลูกศิษย์วัดตรงกับเรียนวิชาชั้นปฐมศึกษา เมื่อได้ความรู้เบื้องต้นและคุ้นกับวัดจนเกิดเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จึงให้บวชเป็นสามเณรเสมือนเลื่อนขึ้นเป็นชั้นมัธยม มีเวลาเล่าเรียนมากขึ้น และได้รับความเคารพอุดหนุนของชาวบ้านยิ่งกว่าเป็นลูกศิษย์วัด แต่ต้องบวชเป็นสามเณรอยู่นานจนถึงอุปสมบทเป็นพระ

ภิกษุ หรือมิฉะนั้นก็ต้องบวชหลายพรรษา จึงจะได้ความรู้ที่เป็นประโยชน์ติดตัวในเวลาเมื่อสึกไปเป็นฆราวาส เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นประธานสงฆ์ ทรงพระดำริความตามที่กล่าวมานี้ จึงจัดตั้งวิธีสอนและสอบความรู้พระเณรที่เป็น นวก บวชพรรษาเดียว ซึ่งใช้เป็นแบบอยู่ทั่วไป ณ บัดนี้ โดยพระประสงค์จะปลูกน้ำใจผู้บวชใหม่ให้นิยมพยายามศึกษาประกวดกันและกัน ตั้งแต่แรกบวชไปจนสมหมายเมื่อสิ้นพรรษา และความรู้ศีลธรรมติดตัวไปเป็นประโยชน์เมื่อเวลาเป็นฆราวาส การที่บวชพรรษาเดียวเดียวนี้จึงนับว่าดีกว่าสมัยเมื่อฉันบวชเณรมาก แต่ถ้าบวชอยู่ตั้ง ๒ พรรษาขึ้นไป ถึงในสมัยก่อนก็เป็นประโยชน์ เพราะสมัครเป็นบรรพชิต ด้วยเห็นทางที่จะแสวงหาคุณวิเศษอย่างไรต่อไปแล้วจึงบวชอยู่ พอล่วงพรรษาแรกก็ตั้งหน้าพยายามตามจำนง เป็นต้นว่าเรียนภาษามคธ หรือผูกหัดศิลปศาสตร์ในสำนักอาจารย์ในวัดนั้นต่อไปจนสำเร็จ พระเถระที่รอบรู้พระธรรมวินัยและช่างที่มีชื่อเสียงมาแต่ก่อน ล้วนเริ่มเรียนวิชาแต่เวลายังบวชเป็นสามเณรแทบทั้งนั้น ว่าถึงตัวฉันเองเมื่อออกพรรษาปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๗ ได้พระราชทานกฐินหลวงให้ไปทอดที่วัดคงคาราม ได้ไปเมืองเพชรบุรีเป็นครั้งแรก ทอดกฐินแล้วกลับมาก็สึกในเดือน ๑๒ นั้น ก่อนจะสึกต้องถวายดอกไม้ธูปเทียนทูลลาเสด็จพระอุปัชฌาย์แล้วต้องเข้าเฝ้าทูลลาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย แต่ไม่มีความลำบากอันใด ด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบมาแต่แรกแล้ว ว่าฉันจะบวชแต่พรรษาเดียว แล้วจะสึกออกมารับราชการ ก็พระราชทานบรมราชานุญาตโดยง่าย

เมื่อสึกแล้วฉันไปอยู่บ้านคุณตาที่ฉันได้รับมรดก แม่ก็ออกไปอยู่ด้วย เหตุที่ฉันจะได้บ้านคุณตาเป็นมรดกนั้น แม่เล่าให้ฟังว่าเมื่อฉันยังเล็ก คุณตาซื้อบ้านจงผังที่ริมคลองวัดสุทัศน์ฯ ไว้ แล้วบอกแก่แม่ว่าเมื่อฉันโตขึ้นจะให้เป็นที่ทำวังของฉัน จะได้อยู่ใกล้ๆ กับกรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร ครั้นสิ้นรัชกาลที่ ๔ คุณป้าเที่ยงสิ้นวาสนาจะออกไปอยู่นอกวังกับกรมหมื่นราชศักดิ์ฯ แต่ท่านอยากมีบ้านของท่านเองต่างหาก คุณตาสงสารจึงโอนที่บ้านจงผังไปให้แก่คุณป้าเที่ยง เพราะบ้านนั้นอยู่ใกล้กับกรมหมื่นราชศักดิ์ฯ ดังกล่าวมาแล้ว ท่านจึงบอกแก่แม่ว่าจะให้บ้านของท่านเองแทนบ้านจงผัง แล้วแสดงให้ปรากฏในวงญาติว่าจะให้บ้านของท่านเป็นมรดกแก่ฉัน เพราะตัวท่านก็แก่ชราแล้ว กว่าฉันจะเติบใหญ่ถึงต้องมีวังก็เห็นจะพอสิ้นอายุของท่าน หรือมิฉะนั้นถ้าท่านยังอยู่ก็จะให้ไปอยู่กับท่านไปพลาง น่าจะเป็นเพราะท่านเจตนาเช่นนั้น คุณตาจึงมักรับฉันไปนอนค้างที่บ้านบ่อยๆ ดังเล่ามาแล้ว ผิดกับเจ้านายพระองค์อื่นๆ ที่เป็นหลานด้วยกัน เผอิญการก็เป็นอย่างคุณตาว่า พอถึงปีฉันโกนจุกคุณตาก็ถึงคนิจกรรม บ้านของคุณตาจึงตกเป็นของฉันแต่นั้นมา เรือนชานในบ้านของคุณตาสร้างด้วยเครื่องไม้ทั้งนั้น มีตึกหลังเดียวเรียกว่าหอสูง ที่ท่านอยู่ และฉันอยู่ต่อมาในตอนก่อนสร้างเป็นวัง มีของแปลกประหลาดอย่างหนึ่ง คือเสาสำหรับชักธงเหมือนอย่างที่มีตามสถานกงสุลปักไว้ข้างหน้าบ้าน ฉันมาทราบในภายหลังว่าการทำเสาธงนั้นเกี่ยวกับการเมืองเป็นข้อสำคัญ ควรจะเล่าไว้ให้ปรากฏ คือในเมืองไทยแต่ก่อน

มา การตั้งเสาชักธงมีแต่ในเรือกำปั่น บนบกหามีประเพณีเช่นนั้นไม่ มีคำเล่ากันมาว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดขนบธรรมเนียมฝรั่ง ให้ทำเสาธงขึ้น ณ พระราชวังเดิม (ที่เป็นโรงเรียนนายเรือบัดนี้) อันเป็นที่เสด็จประทับ และชักธงบริวารเป็นเครื่องบูชา ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปทอดพระกฐิน เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็น ตรัสถามผู้ที่อยู่ใกล้พระองค์ว่า "นั่นท่านพ้านน้อยเอาผ้าชักรอขึ้นตากทำไม" พิเคราะห์เห็นว่ามิใช่เพราะไม่ทรงทราบว่าทำโดยเคารพตามธรรมเนียมฝรั่ง ที่มีพระราชดำรัสเช่นนั้นเพราะไม่โปรดที่เอาอย่างฝรั่งมาตั้งเสาชักธงเท่านั้นเอง ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสสั่งให้ทำเสาธงขึ้นทั้งในวังหลวงและวังหน้า เสาธงวังหลวงให้ชักธงตราพระมหามงกุฎ และเสาธงวังหน้าให้ชักธงจุฑามณี (ปิ่น) คนทั้งหลายก็เข้าใจกันว่าเสาชักธงนั้นเป็นเครื่องหมายพระเกียรติยศของพระเจ้าแผ่นดิน ครั้นเมื่อทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับรัฐบาลฝรั่งต่างประเทศแล้ว มีกงสุลนานาประเทศเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ มาตั้งเสาชักธงชาติของตนขึ้นตามสถานกงสุล เหมือนอย่างสถานกงสุลที่เมืองจีน คนทั้งหลายที่ไม่รู้ประเพณีฝรั่ง ก็พากันตกใจ โจษกันว่าพวกกงสุลจะเข้ามาตั้งแข่งพระราชานุภาพ ความทราบถึงพระกรรณพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรำคาญพระราชหฤทัย จึงทรงพระราชดำริหาอุบายแก้ไขด้วยดำรัสสั่งเจ้านายต่างกรมกับทั้งขุนนางผู้ใหญ่ให้ทำเสาธงช้างขึ้นตามวัง และที่บ้าน

เมื่อมีเสาชักธงขึ้นมากคนทั้งหลายก็หายตกใจ เรื่องนี้ฉันเคยเล่าให้พวกราชทูตต่างประเทศฟังหลายคน พากันชอบใจชมพระสติปัญญาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าช่างทรงพระราชดำริแก้ไขดีนัก แต่เมื่อฉันได้บ้านคุณตา ปัญหาเรื่องเสาธงระงับมาช้านานแล้ว เสาธงของคุณตาก็ผุยังแต่จะหักโค่น จึงสั่งให้เอาลงเสีย

เรื่องที่จะเล่าในตอนต่อนี้ไป จะว่าด้วยราชการบ้านเมืองที่ฉันได้ทันเห็นเมื่อเป็นเด็กอยู่ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ และปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ แต่มารู้ความตระหนักเมื่อเป็นผู้ใหญ่ เป็นการสำคัญมีหลายเรื่อง.

ทรงพระนิพนธ์ค้างไว้เพียงเท่านี้

สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ณวันอาทิตย์ที่ ๒๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๙
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาถึงห้องนี้ ถอดพระธำมรงค์
จากนิ้วพระหัตถ์แล้วมีรับสั่งว่า
"กรมดำรง เธอกับฉันเหมือนกับได้แต่งงานกันมานานแล้ว
ขอให้เธอรับแหวนวงนี้ เปนแหวนที่ฉันได้ใส่อยู่เอง ไว้เปนของขวัญ
ในวันเกิด กับรูปที่ฉันถ่ายเมื่ออายุเท่าพระพุทธเลิศหล้า อันนับว่าเปน
สวัสดิมงคล ขอให้เธอมีความสุขความเจริญมั่นคง แลให้อายุยืน
จะได้อยู่ช่วยกันรักษาแผ่นดินต่อไป."

อักษรสลักงาที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงจารึกในกรอบพระบรมรูปรัชกาลที่ ๕

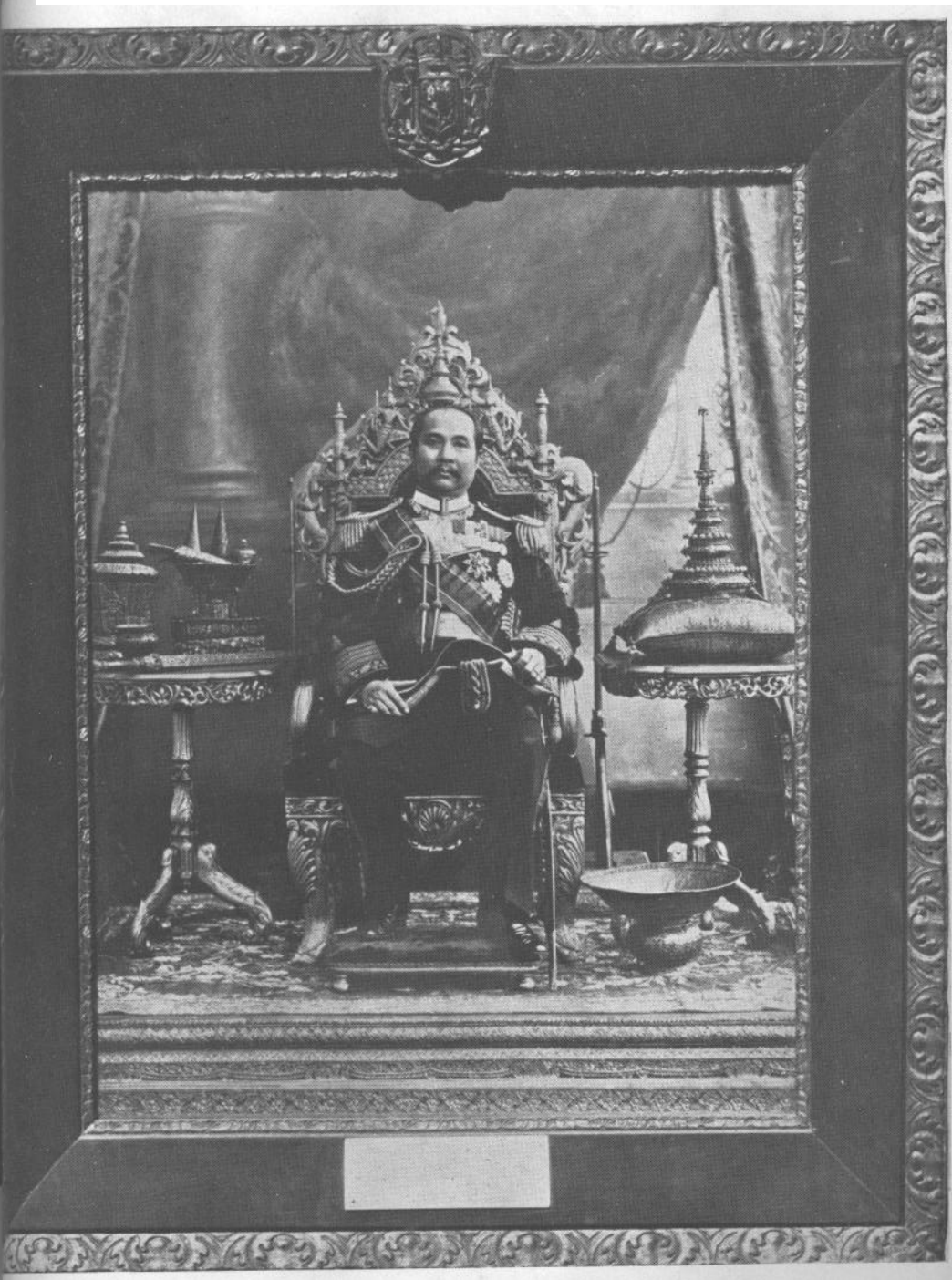

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

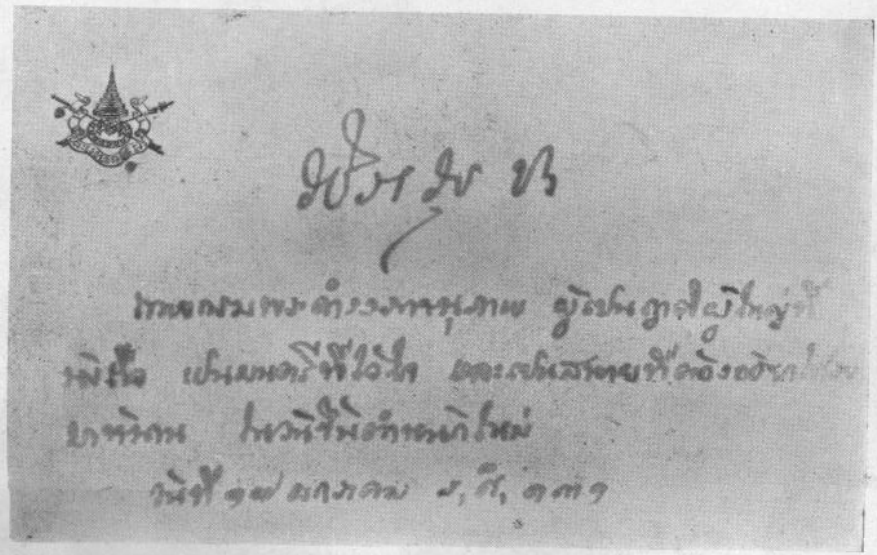

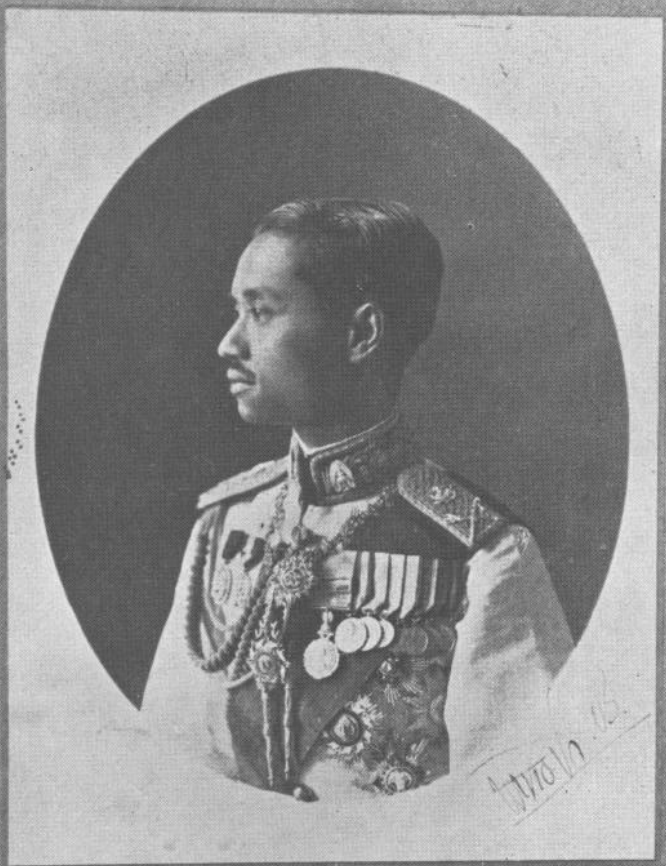

ถวายสมเด็จพระบรมชนกนาถ ซึ่งได้ทรงมีแก่
ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในเมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์
และทั้งพระราชทานโอกาสให้ได้ทรงใช้สอยเป็นครั้งคราว
ในเมื่อทรงพระเจริญขึ้นแล้ว.

วันที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงฉายพระรูปนี้ถวายไว้ในงานพระราชทานเพลิงศพ
สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธำรง
กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต
ณ วันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๑

พระฉายาลักษณ์ในรัชกาลที่ ๑๐ ขณะมีพระชนมายุ ๑๖ พรรษา

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อทรงผนวชเณร

[ยืน] นายแปตเตอร์สัน พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร พระองค์เจ้ากฤษฎาภินิหาร
[นั่ง] เจ้าฟ้าภาณุรังษี พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ พระองค์เจ้าเทวัญอุทัยวงศ์

พระยาอัพภันตริกามาตย์ "คุณตา"

ท้าจอมมารดาชุ่ม
รัชกาลที่ ๔

2405
QS
2486

ภาคผนวก

ใบพระราชทานพระนาม
พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร

สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม ผู้บิดา ขอตั้งนามกุมารบุตรที่เกิดแต่ชุ่มเล็กเป็นมารดานั้น และซึ่งคลอดในวันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๙ ค่ำ ปีจอ จัตวาศก นั้น ว่าดังนี้ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร นาคนาม ขอจงเจริญ ชนมายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาน สรรพสิริสวัสดิ พิพัฒนมงคลทุกประการ สิ้นกาลนานต่อไปเทอญ

ตั้งนามมาวันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีจอ จัตวาศก เป็นปีที่ ๑๒ เป็นวันที่ ๖๐๙๖ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

สุขี อยำ โหตุ สทา กุมาโร
นาเมน โส ติสฺสวโร กุมาโร
อายุญฺจ วณฺณญฺจ สุขพฺพลญฺจ
ติกฺขญฺจ ปญฺญญฺจ ปฏิภาณภูตำ
ลทฺธา ยสสฺสี สุชตำ มหิทฺธิ
ปโหตุ สพฺพตฺถ จิรำ สุชีวี

กุลญฺจ รกฺเขถ สมาจรญฺจ
สพฺเพหิ สตฺตูหิ ชยํ ลเภถ

สุขี ทีฆายุโก โหตุ ปุตฺโต ติสฺสวรวฺหโย
กุมาโร ชุมปุตฺโตยํ อิทฺธิมา โหตุ สพฺพทา
พุทฺโธ ธมฺโมจ สงฺโฆ จ อิจฺเจตํ รตนตฺตยํ
ตสฺสาปี สรณํ โหตุ สมฺมา รกฺขตุ นํ สทา ฯ

คำแปลคาถา

ขอกุมารนั้นจงมีความสุขในกาลทุกเมื่อ กุมารนี้จงมีนามว่าดิศวรกุมาร โดยนามนิยม ขอดิศวรกุมารนี้ จงได้ซึ่งชนมายุยืนยง ดำรงอยู่ตลอดกาลนาน ขอจงได้ซึ่งวรรณะผิวกายอันผ่องใส และจงได้วรรณะคุณความสรรเสริญเป็นนิรันดร ขอจงได้ซึ่งสุขกายสุขใจเป็นนิจกาล จงได้ซึ่งกำลังกายอันแกล้วกล้า ทั้งให้มีกำลังปัญญารู้รอบคอบในกิจการทั้งปวง และให้ฉลาดในปฏิภานโวหารกล่าวคำโต้ตอบในที่ประชุมชน ขอให้ดิศวรกุมารมีอิสสริยยศ บริวารยศ ปรากฏด้วยมหิทธิศักดาเดชานุภาพมาก ขอให้มีชนมชีพยืนนานพอเพียงควรแก่การ

อนึ่ง ขอให้ดิศวรกุมารพึงรักษาไว้ซึ่งสกุลวงศ์ให้ดำรงยืนยาว และพึงรักษาไว้ซึ่งจรรยา คือ ความประพฤติชอบธรรมสุจริต พึงได้ชัยชำนะปัจจามิตรในที่ทั้งปวง

อนึ่ง ขอให้กุมารบุตรของเรา อันมีนามว่า ดิศวรกุมาร ผู้เป็นบุตร ชุ่มนี้ จงมีฤทธานุภาพในการทั้งปวง

ขอพระรัตนตรัยทั้งสาม คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า จงเป็นที่พึ่งแก่ดิศวรกุมารนั้น และจงรักษาซึ่งดิศวรกุมารนั้น โดยชอบในกาลทุกเมื่อ เทอญ

คำประกาศตั้ง

กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๙ พรรษา ปัตยุบันกาล โสฬสสังวัจฉร วิสาขมาสกาพยัก์ษ จตุตถีดิถี ศุกรวาร บริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ ล ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ได้ทรงศึกษาวิชาการทหารมาในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ แต่ยังทรงพระเยาว์ ได้เลื่อนยศขึ้นโดยลำดับ จนถึงเป็นเลฟเตแนนต์เกอแนล และเป็นผู้รับพระบรมราชโองการบังคับการในกรมทหารมหาดเล็กมาช้านาน ได้ทรงรักษาราชการตามตำแหน่งเรียบร้อย มั่นคงมิได้มีเหตุการณ์อันใดซึ่งเป็นที่เสื่อมทราม และได้ทรงรับตำแหน่งเป็นที่เอดเดอแกมป์หลวง ได้รับราชการเป็นที่เสร็จต่าง ๆ เป็นอันมากเนืองนิตย์

อนึ่งกรมแผนที่ซึ่งได้โปรดเกล้า ฯ ตั้งขึ้นไว้สำหรับผึกหัดคนไทยทำแผนที่ในพระราชอาณาเขต แต่ก่อนยังไม่เป็นการมั่นคงเรียบร้อย ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ทรงจัดการเพิ่มเติมขึ้นให้เป็นการเรียบร้อยมั่นคง นับเป็นกรมหนึ่งซึ่งตั้งขึ้นใหม่ ก็ได้ทรงพระอุสาหจัดการนั้นให้เป็นการแข็งแรงเรียบร้อยขึ้นกว่าแต่ก่อน และการสร้างสมเครื่องศัสตราวุธสำหรับพระนคร

ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ทรงบังคับบัญชากรมกองแก้วจินดา ทำราง ทำแท่นบืน จัดบืนใหญ่เก่าใหม่ ซึ่งยังจะใช้ราชการได้มาทำรางซ่อมแปลงของเก่าตั้งเรียบเรียงประจำโรงไว้สำหรับราชการแผ่นดิน เป็นการเรียบร้อยเป็นประโยชณ์แก่ราชการเป็นอันมาก ภายหลังได้รับกระแสพระราชดำริและพระบรมราชโองการ ให้ตั้งโรงเรียนสำหรับพระบรมวงศานุวงศ์ และบุตรข้าราชการ ตลอดจนโรงเรียนราษฎร ก็ทรงพระอุสาหดำริตริตรองจัดการตั้งโรงเรียน แล้วตรวจตราให้การเล่าเรียนแพร่หลายกว้างขวางขึ้น จัดการให้มีวิธีที่จะสอบไล่หนังสือนักเรียน ซึ่งไม่ได้เคยมีมาแต่ก่อน จัดการทั้งปวงให้เป็นคุณเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินและตัวผู้ซึ่งเล่าเรียน และเป็นพระกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจริญขึ้นโดยลำดับจนถึงทุกวันนี้ เป็นความชอบความดีเป็นอันมาก และในบัดนี้ก็ทรงพระเจริญพระชนมายุ และทรงพระปรีชาสามารถในราชกิจน้อยใหญ่ทั้งปวง ประกอบด้วยความเพียรความอุสาหดังที่กล่าวมาแล้วนั้น จึงสมควรที่จะเลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม รับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่างพระเนตรพระกรรณสืบไปได้

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ตำรัสสั่งให้สถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจาฤกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงเจริญพระ

ชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒน มงคล วิบุลยศุภผล ธนสารสมบูรณ์ อดุลยเกียรติยศเดชานุภาพ ทุกประการ เทอญ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นดำรงราชานุภาพ ถือศักดินา ๒๐๐

ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นหมื่นปราบบรพล ถือศักดินา ๕๐๐

ให้ทรงตั้งสมุห์บัญชี เป็นหมื่นสกลคณารักษ์ ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงและในกรมตามอย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีความสุขสวัสดิเจริญ เทอญ

คำประกาศเลื่อนเป็น

กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๔๒ พรรษา บัตยุบันกาล จันทรคตินิยม วราหสังวัจฉร กติกมาส สุกปักษ์ อัฐมีดิถี ศุกรวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ พฤศจิกายนมาส ทสมมาสาหคุณพิเศษ บริเฉทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ ล ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้ทรงบังคับการทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ กรมกองแก้วจินดา

กรมแผนที่ และจัดการตั้งโรงเรียนอันเป็นความชอบความดี มีปรากฏอยู่ในประกาศตั้งกรมเมื่อปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ นั้นแล้ว สืบแต่นั้นมาได้ทรงเลื่อนตำแหน่งเป็นนายพลตรีผู้ช่วยบังคับบัญชาการทหารบก และจัดการโรงเรียนทั้งปวงอยู่อย่างเดิมด้วย จนได้ตั้งขึ้นเป็นกรมศึกษาธิการ แล้วได้เป็นกรรมการจัดตั้งโรงพยาบาล บังคับราชการในกรมสังฆการีและธรรมการ เมื่อรวบรวมตำแหน่งทั้งปวงยกขึ้นเป็นกระทรวงธรรมการ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ย้ายจากหน้าที่ราชการทหารบก มาเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ ได้ทรงจัดราชการในหน้าที่วางแบบอย่างราชการทั้งปวง ในกระทรวงซึ่งรวมขึ้นใหม่นั้น โดยพระสติปัญญาสามารถและความอุสาหเป็นอันมาก นับว่าเป็นอันได้ตั้งต้นการศึกษาเป็นแบบอย่าง ซึ่งจัดการเจริญสืบมา ณ บัดนี้ ได้ทรงแต่งตำราเรียนบางอย่าง มีแบบเรียนเร็วเป็นต้น แล้วได้ทรงรับตำแหน่งเป็นราชทูตพิเศษออกไปยังนานาประเทศในยุโรป และทรงตรวจการศึกษาในประเทศต่าง ๆ บางประเทศในยุโรปทั้งเมืองอียิปต์และอินเดีย ครั้นเมื่อเสด็จกลับจากราชการนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ครั้นเมื่อทรงพระราชดำริจะจัดการปกครองพระราชอาณาเขตให้เป็นการกวดขันมั่นคงและเป็นการสะดวกดีในการปกครองขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกหัวเมืองจากกระลาโหมและกรมท่ามารวมในกระทรวงมหาดไทย แบ่งพระราชอาณาเขตเป็นมณฑล จัดการปกครองรักษาเป็นแบบอย่างทั่วไปทุกมณฑล พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้ทรงรับจัดการวางแบบอย่างปกครองทั้งปวง ซึ่งเป็น

การใหญ่ยิ่งยากที่จะสำเร็จได้ อาศัยพระสติปัญญาอันสุขุมคัมภีรภาพ และพระอุสาหฉันทวิริยอันแรงกล้าประกอบด้วยการศึกษาแบบอย่าง และความเป็นไปอยู่ทั้งภายในและภายนอก กอบไปด้วยพระสติปัญญาตริตรองเลือกฟั้น ทั้งมีความซื่อตรงดำรงในความสัตย์สุจริต มิได้หนักไปในอคติทั้งปวง ควรยกย่องว่า เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งการกระทรวงใดกรมใด ก็ทรงสามารถที่จะจัดการฉลองพระเดชพระคุณให้สำเร็จเป็นคุณมั่นคงยั่งยืนเป็นหลักฐานแบบอย่างได้ดังพระราชประสงค์ทุกหน้าที่มา เป็นเหตุให้เจริญพระเดชานุภาพ และเป็นความสุขแก่ประชาราษฎรทั่วพระราชอณาเขต นับว่าเป็นความชอบพิเศษยิ่งใหญ่ และมีพระหฤทัยจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัย เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสแห่งใดทั้งในพระราชอณาเขต และนอกประเทศ ก็ตามเสด็จพระราชดำเนินและจัดการทั้งปวง เพื่อให้เป็นที่ทรงพระสำราญ และเป็นการสะดวกดีแทบทุกครั้ง เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันสนิท เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรป ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นที่ปฤกษาของสมเด็จพระบรมราชินีนาถซึ่งสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ด้วยพระองค์หนึ่ง มีพระอัธยาศัยมั่นคงยั่งยืน และมีไมตรีอารีทั่วไปในประชุมชนทั้งปวง ประกอบทั้งความสามารถในราชกิจดังพรรณนามาแล้วนั้น ทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะยกขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่

จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้สถาปนาเลื่อนพระเจ้า

น้องยาเธอ กรมหมื่นดำราราชานุภาพ ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ ใหญ่ มีพระนามตามจาฤกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล วิบุลยศุภผล ธนสารสมบูรณ อดุลยเกียรติยศเดชานุภาพทุกประการ

ให้ทรงเลื่อนเจ้ากรม เป็นหลวงดำรงราชานุภาพ ถือศักดินา ๖๐๐

ให้ทรงเลื่อนปลัดกรม เป็นขุนปราบบรพล ถือศักดินา ๔๐๐

สมุห์บัญชีคงเป็น หมื่นสกลคณารักษ์ ถือศักดินา ๓๐๐

คำประกาศเลื่อนเป็น

กรมพระดำรงราชานุภาพ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาค ๒๔๕๔ พรรษากาลปรัตยุบัน จันทรโคจร วราหสัมพัตสร กรรติกมาส กาลปักษ์ ฉัตถีดิถีโสรวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ พฤศจิกายนมาส เอกาทสมสุรทิน โดยกาลนิยม

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาชิราวุธ ฯ ล ฯ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงดำรง

ราชานุภาพ เป็นพระอนุชาผู้เป็นที่ต้องพระราชอัธยาศัยไว้วางพระราชหฤทัย แห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ ๑ มีพระคุณวิเศษต่าง ๆ เป็นอเนกประการ ดังปรากฏอยู่ในประกาศรับสุพรรณบัฏตั้งและเลื่อนกรมทั้ง ๒ ครั้งนั้นแล้ว แต่นั้นมาก็ได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตลอดมาจนกาลบัดนี้ มีพระหฤทัยเอื้อเฟื้อในสรรพกิจ นับเกี่ยวข้องด้วยการปกครอง ทำนุบำรุงประชาราษฎรให้มีความผาสุก และบ้านเมืองราบคาบสมดังพระราชประสงค์ ใช่ว่าเพียงแต่ทรงระวังราชการให้คงอยู่เท่าที่ได้เคยกระทำมาแล้วเท่านั้นก็หามิได้ ยังทรงพระอุตสาหดำริการงานเพื่อให้เป็นผลเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นตามที่สมควรจะจัดไปได้ แต่มิใช่ว่าจะทรงปฏิบัติราชกิจแต่เฉพาะที่มีมาในส่วนกระทรวงมหาดไทยฝ่ายเดียวเท่านั้น ยังได้รับราชการเป็นครั้งคราวในแผนกต่าง ๆ ทั้งเป็นมนตรีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพอพระราชหฤทัยตรัสปรึกษากิจการทั่วไป นอกจากนี้ยังได้ทำราชการซึ่งนับว่าเป็นส่วนในพระองค์ด้วยอีกเป็นหลายประการ เช่นจัดวางกำหนดการเสด็จพระราชดำเนินประพาสณที่ต่าง ๆ และตามเสด็จพระราชดำเนินไปในกระบวน เอาพระทัยใส่ดูแลให้การประพาสเป็นไปโดยสะดวกเรียบร้อยดังนี้เป็นต้น

ราชการทั้งส่วนที่เป็นราชการแผ่นดินและราชการในพระองค์ ซึ่งกรมหลวงดำรงราชานุภาพได้ทรงปฏิบัติมาแล้วในรัชกาลก่อนอย่างใด ครั้นมาในรัชกาลปรัตยุบันนี้ยังคงทรงปฏิบัติอยู่เช่นนั้นด้วยความจงรักภักดี ทั้ง

เอาพระทัยใส่ในการศึกษายิ่งนัก และในสิ่งซึ่งทรงเห็นว่าจะเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง ได้ทรงช่วยสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มพระทัย เพื่อการดำเนินไปได้ดีและเร็วทันพระบรมราชประสงค์ เช่นการโรงเรียนราชกาลพลเรือน กับการจัดตั้งเสือป่าและลูกเสือในหัวเมืองเป็นตัวอย่าง มีพระอัธยาศัยอันสุขุมรอบคอบ กอบไปด้วยสติปัญญาอุตสาหวิริยภาพ ทั้งตั้งพระองค์ไว้ในที่อันสมควรต่อชนทุกชั้น สมควรที่จะได้เลื่อนอิสริยยศขึ้นเป็นต่างกรมผู้ใหญ่อันควรเคารพต่อไปได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เลื่อน พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ขึ้นเป็นกรมพระ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า กรมพระดำรงราชานุภาพ อิสริยลาภบดินทร สยามพิชิตินทรวโรปการ มโหฬารราชกฤตยานุสร อาทรประพาสการสวัสดิ์วรวัฒนปัญญาศึกษาพิเศษ นวินทราธิเบศรบรมวงศ์อดิศัย ศรีรัตนตรัยคุณธาดา อุดมเดชานุภาพบพิตร นาคนาม ให้ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาน คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล วิบุลยศุภผลสกลเกียรติยศ เดชานุภาพ มโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อน	เจ้ากรม	เป็นพระดำรงราชานุภาพ	ถือศักดินา ๘๐๐
ให้ทรงเลื่อน	ปลัดกรม	เป็นหลวงปราบบรพล	ถือศักดินา ๖๐๐
ให้ทรงเลื่อน	สมุห์บัญชี	เป็นขุนสกลคณารักษ์	ถือศักดินา ๔๐๐

ประกาศเลื่อนเป็น

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ศุภมัศดุ พระพุทธศาสนากาลเบื้นอดีตภาค ๒๔๗๔ พรรษา ปัจจุบันสมัย สรรปสมพัตสร พฤศจิกายนมาส อัษฎมสุรทิน ศุกรวาร โดยกาลบริจเฉท

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก ฯลฯ พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพเบื้นพระบรมวงศ์พระองค์ ๑ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงผึกสอนรัฐประศาสโนบาย แล้วสามารถรับราชการสนองพระเดชพระคุณได้ดั่งพระราชหฤทัย ในตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ จนถึงได้เบื้นเสนาบดีตำแหน่งสำคัญมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงยกย่องสติปัญญาและพระวิริยะอุตสาหะ กับทั้งพระอัธยาศัยที่ซื่อตรงดำรงสัตย์สุจริต ปรากฏอยู่ในประกาศตั้งกรม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๙ และประกาศเลื่อนกรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ นั้นแล้ว

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงยกย่องว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพได้ทรงปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมาอย่างใด ทรงปฏิบัติต่อพระองค์อย่างนั้นด้วยความจงรักภักดี สมควรเบื้นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่อัน

ควรเคารพ ดังแจ้งอยู่ในประกาศเลื่อนกรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ อีกครั้ง ๑ แต่ในรัชกาลที่ ๖ นั้น เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ได้ทรงรับราชการเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย แต่รัชกาลที่ ๕ สืบมา ได้ถึง ๒๓ ปี อ่อนพระกำลังจนเกิดอาการประชวร รู้สึกพระองค์ว่าจะไม่สามารถทำราชการหนักในตำแหน่งสำคัญให้เรียบร้อยได้ดังแต่ก่อน จึงกราบบังคมทูลขอเวนคืนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภถึงความชอบความดีที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ ได้มีมามากแต่หนหลัง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีที่ปรึกษา แล้วดำรัสมอบพระราชประสงค์ให้ทรงอำนวยการ จัดหอพระสมุดสำหรับพระนคร อันทรงพระราชดำริว่า เป็นการสำคัญสำหรับบ้านเมือง แต่ไม่เป็นงานหนักเกินพระกำลัง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพก็รับสนองพระเดชพระคุณมา ได้ทรงพระอุตสาหะรวบรวมตรวจค้นเรื่องโบราณคดีและวรรณคดีต่าง ๆ แสดงให้ปรากฏแพร่หลาย ทั้งทรงพระนิพนธ์หนังสือขึ้นไว้เป็นแบบฉะบับก็หลายเรื่อง เป็นปัจจัยให้เจริญความนิยมในการพิมพ์หนังสือแจกวิชาความรู้ เป็นประโยชน์แก่มหาชนสืบมาจนบัดนี้ ครั้นเมื่อหายประชวร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสชวนให้กลับเข้าทรงรับราชการเป็นกรรมการสภาการคลัง และกรรมการทำประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเสนาบดีประจำตำแหน่งอีกในกระทรวงมุรธาธร ต่อนั้นมาโปรด ฯ

ให้เป็นกรรมการองคมนตรีตรวจงบประมาณเงินแผ่นดินด้วย อนึ่งในคราว เมื่อเสด็จพระราชดำเนินจากพระนคร และโปรด ฯ ให้สมเด็จเจ้าฟ้ากรม หลวงนครราชสีมาเป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนครนั้น ก็ทรงพระกรุณา โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพเป็นที่ปรึกษา ครั้นต่อเมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมาทิวงคตแล้ว พระบาท สมเด็จเจ้าอยู่หัว ทรงรับพระราชภาระเป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร ในตอนปลายรัชกาลที่ ๖ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ ก็ได้ทรงรับตำแหน่งเป็นที่ปรึกษาอย่างเดียวกัน เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จ พระเจ้าอยู่หัว ทรงทราบตระหนักในพระปรีชาสามารถ ของพระเจ้า บรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ แต่ในคราวที่ทรงร่วมราชการด้วย กันนั้น

ครั้นถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อทรงพระราชดำริตั้งอภิรัฐมนตรีสภา จึงทรงเลือกพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ เป็นอภิรัฐมนตรี พระองค์ ๑ ก็ได้ทรงปฏิบัติราชการในหน้าที่อันสำคัญด้วยพระปรีชา อุตสาหและความซื่อตรงจงรักภักดี เป็นกำลังในพระราชกิจสืบมาจนบัดนี้

อนึ่ง หอพระสมุดสำหรับพระนครนั้น เมื่อถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ทรง พระราชดำริว่าเจริญเป็นหลักฐานมั่นคงแล้ว สมควรจะขยายการให้เกิด ประโยชน์ออกไปถึงแผนกอื่น ๆ อันเป็นเครื่องอนุกูลวิชา จึงโปรด ฯ ให้ตั้ง ราชบัณฑิตยสภา มีแผนกวรรณคดี โบราณคดี และศิลปากร บำรุงวิชา นั้น ๆ ให้รุ่งเรืองยิ่งขึ้น และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าบรม วงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพเป็นตำแหน่งนายกในสภานั้น ก็สามารถ

ยังประโยชน์ให้เกิดแก่วิชาในแผนกต่างๆ เป็นอันดับมาตั้งพระราชประสงค์และเป็นการเพิ่มพูนเกียรติยศของบ้านเมืองด้วยอีกสถาน ๑

นอกจากพระเกียรติคุณดั่งได้พรรณนามา ยังควรยกย่องว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงคุ้นเคยราชการจะหาผู้อื่นเสมอเหมือนได้โดยยาก เพราะได้ทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งสำคัญมาช้านาน นับถึง ๓ รัชกาล และได้ทรงทำคุณและประโยชน์แก่ราชการบ้านเมืองมาเป็นอันมาก แม้เจริญพระชนมายุยิ่งชันแล้วก็มิได้หย่อนพระวิริยะ ยังทรงอุตสาหสนองพระเดชพระคุณด้วยความจงรักภักดี แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ ในเวลานี้ก็นับว่าเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่พระองค์ ๑ ซึ่งเป็นหลักราชการ และเป็นที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย ทั้งเป็นที่เคารพนับถือของคนทั้งหลายทั่วไปเป็นอันมาก สมควรจะเลื่อนพระเกียรติยศฐานันดรศักดิ์ ให้สูงสมกับที่เป็นพระบรมวงศ์อันทรงพระคุณวิเศษ

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงนาท ดำรัสสั่งให้เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพเป็นสมเด็จกรมพระยา มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อิสสริยลาภบดินทร สยามวิชิตินทรวโรปการ มโหฬารรัฐประศาสน์ บียมหาราชวรานุศิษฎ์ ไพศาลราชกฤตยการี โบราณคดีปวัตติศาตรโกศล คัมภีรนิพนธนิรุกติปฏิภาน ราชบัณฑิตวิธานนิติธรรมสมรรถ ศึกษาภิวัฒนบียวาที ขันติสัตยตรีสุจริตธาดา วิมลรัตนปัญญาอาชวาศรัย พุทธาทิไตรสรณาทร พิเศษคุณาภรณ์ธรรมิกนาถบพิตร

นาคนาม ให้ทรงศักดินา ๓๕๐๐๐ เป็นพิเศษ ในตำหน่งพระองค์เจ้าต่างกรม ผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภานคุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล วิบุลยศุภผลเกียรติยศ อิสสริยศักดิเดชานุภาพมโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อนเจ้ากรม เป็นพระยาดำรงราชานุภาพ ถือศักดินา ๑๐๐๐

ให้ทรงเลื่อนปลัดกรม เป็นพระปราบบรพล ถือศักดินา ๘๐๐

ให้ทรงเลื่อนสมุห์บัญชี เป็นหลวงสกลคณารักษ์ ถือศักดินา ๕๐๐

คัดจาก

สมุดพระประวัติทรงรับราชการ

ซึ่งตรัสบอกข้อความให้กรอกลงได้ด้วยพระองค์เอง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

นามเดิม พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร นามสกุล ดิศกุล

เกิด ณ วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๙ ค่ำ ปีจอ จ.ศ. ๑๒๒๔

ตรงกับวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๐๕

นามบิดา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นามมารดา เจ้าจอมมารดาซุ่ม ท.จ.ว. นามภรรยา หม่อมเฉื่อย ท.จ.

นามบุตรชายคนใหญ่ หม่อมเจ้าจุลดิศ ท.จ. สังกัดกรมทหารรักษาวัง

เกิดที่ตำบล พระบรมมหาราชวัง

อำเภอ.....จังหวัดพระนคร

ตำหนิ.....

รูปพรรณ.....

อุปสมบทเป็นสามเณรแล้วไปอยู่วัดบวรนิเวศน์ ฯ พ.ศ. ๒๔๑๙ เป็นพระภิกษุแล้วไปจำพรรษาอยู่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติบางปลิน แรกเข้ารับราชการเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบก (ราชวัลลภ) ในกรมทหารมหาดเล็ก ร.ภ. กระทรวงกลาโหม เมื่อวันที่...เดือน... พ.ศ. ๒๔๑๙

เข้ารับราชการในกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑ เดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ลายมือเซ็นนาม.... .....

การเล่าเรียนและคุณวุฒิ

ศึกษาหนังสือไทยในสำนักคุณแสงและคุณปานราชนิกูล ในพระบรมมหาราชวัง ภาษาบาลีในสำนักพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) และหลวงธรรมานุวัติจำนง (จุ้ย) ภาษาอังกฤษในโรงเรียนหลวง นายฟรานซิส ยอร์ช แปเตอร์สัน เป็นอาจารย์

วิชาทหาร ในสำนักหลวงรัตรนยุทธ (เล็ก)

ความรู้รัฐประศาสตร์และโบราณคดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสั่งสอน

ทรงผนวชสามเณร ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วไปประทับวัดบวรนิเวศน์วิหาร สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (ศรี) ถวายศีล

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วไปประทับวัดราชประดิษฐ์ และจำพรรษาที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ บางปอิน สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระสังฆราช (สา) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระอมราภิรักขิต (อ่อน) วัดนิเวศน์ ฯ สอนพระธรรมวินัย

ยศ

มหาอำมาตย์เอก วันที่ ๒๐ เดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔

ยศพิเศษ

เป็นองคมนตรี วันเสาร์เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๐

เป็นรัฐมนตรี วันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗

เป็นมหาเสวกเอก วันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๕

เป็นจางวางเอก วันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

เป็นทหารพิเศษกรมทหารรักษาวัง ฯ วันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๖

บรรดาศักดิ์ประทวนหรือสัญญาบัตร

พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นนายร้อยตรีทหารราบ

พ.ศ. ๒๔๒๒ ว่าที่นายร้อยโท บังคับทหารม้า

พ.ศ. ๒๔๒๒ เป็นนายร้อยเอก ราชองครักษ์

ณ วันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นนายพันตรีราชองครักษ์

ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๙ เป็นนายพันโทราชองครักษ์

ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๙ ได้รับพระราชทาน พระสุพรรณบัตร เป็นกรมหมื่น ฯ

ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นนายพลตรีทหารบก

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๒ ได้รับพระราชทาน พระสุพรรณบัตร เป็นกรมหลวง ฯ

วันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ เป็นนายพลโท ราชองครักษ์พิเศษ

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทาน พระสุพรรณบัตร เป็นกรมพระ ฯ

วันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นนายพลเอก ราชองครักษ์พิเศษ
วันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๒ ได้รับพระราชทานพระสุพรรณบัตร เลื่อนเป็นสมเด็จกรมพระยา ฯ

ลำดับตำแหน่งและเงินเดือน

พ.ศ. ๒๔๑๙ เป็นนักเรียนนายร้อย เงินเดือน ๑๖ บาท
พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นนายร้อยตรีทหารมหาดเล็ก บังคับกองแตรวง เงินเดือน ๔๐ บาท
พ.ศ. ๒๔๒๒ ว่าที่นายร้อยโท บังคับทหารม้าในกรมทหารมหาดเล็ก เงินเดือน ๔๙ บาท
พ.ศ.๒๔๒๒ เป็นนายร้อยเอกราชองครักษ์ประจำพระองค์ เงินเดือน ๔๐ บาท
พ.ศ. ๒๔๒๔ ว่ากรมครัวชาวต้น เงินเดือน ๔๐ บาท
ณ วันจันทร์เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นนายร้อยตรีผู้รับพระบรมราชโองการ ว่ากรมทหารมหาดเล็ก เงินเดือน ๑๒๐ บาท
พ.ศ. ๒๔๒๔ ว่ากรมกองแก้วจินดา เงินเดือน ๑๒๐ บาท
ณ วันศุกร์เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นนายพันโท ผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก เงินเดือน ๒๔๐ บาท
ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๙ แรม ๙ ค่ำ ว่ากรมแผนที่ เงินเดือน ๒๔๐ บาท
ณ วันศุกร์เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๐ บัญชาการทหารบก เงินเดือน ๒๔๐ บาท
ณ วันศุกร์เดือน ๘ แรม ๑ พ.ศ. ๒๔๒๑ เป็นนายพลตรี เงินเดือน ๕๐๐ บาท

วันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นผู้กำกับการ กรมธรรมการ

เงินเดือน ๕๐๐ บาท

วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย

เงินเดือน ๑๐๐๐ บาท

คงตำแหน่งเดิม เงินเดือน (เลื่อนโดยลำดับจนถึง) ๓๒๐๐ บาท

วันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นเสนาบดีกระทรวง มุรธาธร

เงินเดือน ๓๓๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๖๖ เสนาบดีกระทรวงมุรธาธร เงินเดือน ๓๕๐๐ บาท

วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙ เป็นอภิรัฐมนตรี

เงินเดือน ๓๖๐๐ บาท

ลำดับเครื่องราชอิศริยาภรณ์และเหรียญ

ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓

ตราทุติยจุลจอมเกล้า (ท. จ.)

ณ วันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๒ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๓

ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔

พ.ศ. ๒๔๒๓ ตราทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ (ท. จ. ว.)

ณ วันจันทร์ เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๕

ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๓ (ม.ม.)

ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๙

ตรามหาจักรีบรมราชวงศ์

ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๙ ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๒ (จ.ม.)

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๓๑ ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๑ (ม.ส.ม.)

วันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓ เหรียญดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยาทอง

วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓ ตราช้างเผือกชั้นที่ ๒ (จ.ช.)

วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ ตราปฐมจุลจอมเกล้า (ป.จ.)

วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ เข็มราชการแผ่นดิน เหรียญดุษฎีมาลา

วันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ตราช้างเผือกชั้นที่ ๑ (ม.ช.)

วันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ เหรียญจักรมาลา

วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๑ เหรียญราชินี

วันที่ ๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๑ เข็มราชการในพระองค์ เหรียญดุษฎีมาลา

วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๓ ตราปฐมจุลจอมเกล้าวิเศษ (ป.จ.ว.)

วันที่ ๒๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๔ ตรานพรัตน์ราชวราภรณ์

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๔ เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๒

วันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ เหรียญทวีธาภิเษกทองคำ

วันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๒

วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๐ เข็มประพาสยุโรป

วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ เหรียญรัชมงคลทองคำ

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๑ เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๑

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๒ เข็มพระชนมายุชั้นที่ ๑

วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๖ ชั้นที่ ๑

วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๔ ตราวชิรมาลา

วันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ตรารัตนวราภรณ์

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๖ ตรามหาปราภรณ์ช้างเผือก

วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ตรามหาวชิรมงกุฎ

วันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ เหรียญสารทูลมาลา (เสือป่า ๑๕ ปี)

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๙ เหรียญรัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๗ ชั้นที่ ๑

เครื่องราชอิสริยาภรณ์และเหรียญต่างประเทศ

เมื่อยังเป็นราชองครักษ์ อยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก ได้รับ

ตราเซนต์มอริสเซนต์ลาซาร์	ของอิตาลี	ชั้นที่ ๒
ตรามงกุฎเวนดิช	ของแมคเลนเบิก	ชั้นที่ ๒
ตรากาละกะอัว	ของฮาไว	ชั้นที่ ๒
ตราดาบ	ของสวีเดน	ชั้นที่ ๒
ตราเซนต์แอนด์	ของรุสเซีย	ชั้นที่ ๑

เมื่อเปนราชทูตพิเศษไปยุโรป พ.ศ. ๒๔๓๔ ได้รับ

ตราลิยองดอนเนอร์	ของฝรั่งเศส	ชั้นที่ ๒
ตราออฟพีเซียอินสตรักชอง	ของฝรั่งเศส	ชั้นที่ ๑

ตราเดนะบรก ของเดนมาร์ค ชั้นที่ ๑

ตรานกอินทรีย์แดง ของรุสเซีย ชั้นที่ ๑

ตราเซนต์อาเลกซานเดอร์เนฟสกี ของรุสเซีย ชั้นที่ ๑

ตราวอสมานิยา ของเตอรกี ชั้นที่ ๑

ตราริดเมอ ของกรีก ชั้นที่ ๑

ตราเซนต์มอริสเซนต์ลาซาร์ ของอิตาลี ชั้นที่ ๑

เมื่อเปนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้รับ

ตราอาทิตย์อุทัย ของญี่ปุ่น ชั้นที่ ๑

ตราลิยองดอนเนอร์ ของฝรั่งเศษ ชั้นที่ ๑

ตราอาทิตย์อุทัยบนดอกปอลิเน ของญี่ปุ่น ชั้นที่ ๑

ตรามงกุฎอิตาลี ชั้นที่ ๑

ตราเฮนรีดิไลออน ของบรันสวิก ชั้นที่ ๑

ตราวาซาร์ ของสวิเดน ชั้นที่ ๑

วันที่ ๓๑ ธันวาคม ๒๔๖๖ ตรามงกุฎเบลเยี่ยม ชั้นที่ ๑

พ.ศ. ๒๔๗๐ ตราเซนต์ไมเกลแอนด์เซนต์ยอรช ของอังกฤษ ชั้นที่ ๑

วันที่ ๒๕ กรกฎาคม ๒๔๗๓ ตราช้างเผือกชั้นที่ ๑ ของประเทศเดนมาร์ค

วันที่ ๗ สิงหาคม ๒๔๗๓ ตราราชสีห์ ชั้นที่ ๑ ของประเทศเนเทอร์แลนด์

ราชการพิเศษ

วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๙ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๙ จัดตั้งกรมแผนที่

วันอังคาร เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๙ เป็นกรรมการจัดตั้ง

โรงพยาบาล

พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นผู้กะการเสด็จประพาสตั้งแต่ พ.ศ. นี้ และต่อมาจน พ.ศ. ๒๔๕๘

พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๓๓ จัดตั้งกรมศึกษาธิการ

วันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ ๒๔๓๓ เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ไปรับซาเรวิช รัชทายาทรุสเซีย ที่เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๑๗ กรกฎาคม ๒๔๓๔ เป็นราชทูตพิเศษต่างพระองค์ไปยุโรป อียิปต์ และประเทศอินเดีย

วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๓๘ เป็นบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๑

วันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๔๓๙ เป็นสาราณียกร หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๔๔๐ เป็นบรรณารักษ์ หอพระสมุดวชิรญาณครั้งที่ ๒

วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๔๔๓ เป็นกรรมการจัดตั้งหอพุทธศาสนสังคหะ

พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้รับเลือกเป็นผู้บำรุงราชกรีฑาสโมสร

วันที่ ๖ ตุลาคม ๒๔๔๖ เป็นบรรณารักษ์หอสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๓

วันที่ ๗ เมษายน ๒๔๔๗ ได้รับเลือกเป็นอนุปถัมภกสยามสมาคม

พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๔

วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๔๙ เป็นกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อทรงตั้งเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร

วันที่ ๑๕ เมษายน ๒๔๕๑ เป็นกรรมการตรวจกฎหมายลักษณะอาญา

วันที่ ๑ เมษายน ๒๔๕๓ เป็นสภานายกจัดการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน

พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นกรรมการตรวจโรงเรียนมหาดเล็กหลวง

วันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๔๕๘ เป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาน สำหรับพระนคร

พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้รับเลือกเป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์ อาลียองฝรั่งเศส

วันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๔๖๕ เป็นกรรมการตรวจชำระกฎหมายแพ่งและพาณิช

วันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๔๖๕ เป็นกรรมการที่ปรึกษาสภากาชาดสยาม

วันที่ ๑ มกราคม ๒๔๖๕ เป็นกรรมการในสภาการคลัง

นอกจากราชการที่กล่าวนี้ มีการอย่างอื่น ๆ ที่ได้ทำอีกไม่สามารถจะจดจำได้ เช่นเป็นนายด่านปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น

วันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๔๖๖ เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ แห่งสโมสรกลาโหม

วันที่ ๑๙ มกราคม ๒๔๖๖ เป็นกรรมการองคมนตรีตรวจจัดงบประมาณการรับจ่ายเงินของแผ่นดิน

วันที่ ๖ มีนาคม ๒๔๖๖ เป็นเนติบัณฑิตกิตติมศักดิ์ และสมาชิกวิเศษสภาเนติบัณฑิตสยาม

วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ๒๔๖๗ เป็นอภิรัฐมนตรี ในรัชกาลที่ ๗

พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้รับเลือกเป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์ แห่งสโมสรสีลม

วันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๖๘ ได้รับเลือกเป็นนายกแห่งสมาคมสงเคราะห์สัตว์

วันที่ ๕ เมษายน ๒๔๖๙ เป็นองคมนตรี ในรัชกาลที่ ๗

วันที่ ๑๙ เมษายน ๒๔๖๙ เป็นนายกราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๑ มิถุนายน ๒๔๗๐ เป็นนายกสโมสรกอล์ฟดุสิต ในพระบรมราชูปถัมภ์

วันที่ ๙ พฤศจิกายน ๒๔๗๓ เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ แห่งสมาคมดันเตวาลิคิเอรี ของชาวอิตาลี ในกรุงเทพฯ

สมาชิกกิตติมศักดิ์ในต่างประเทศ

ประเทศอังกฤษ

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวง สำหรับภูมิศาสตร์ ณ ประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน ๒๔๓๐ Honorary Member–Royal Geographical Society.

๒. ผู้อุปถัมภ์อินเดียสมาคม Patron-India Society.

๓. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวงเอเซียติค Honorary Member–Royal Asiatic Society.

ประเทศฝรั่งเศส

๑. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมเอเซียติคแห่งประเทศฝรั่งเศส ที่กรุงปารีส Honorary Member–Asiatic Society of Paris เมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๔๗๑

๒. สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคม เอโคลฟรางเซ เอกซแตรม โอเรียงต์ Honorary Member–Ecole Francaise d' Extreme–Orient เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๔๕๑

ประเทศเยอรมัน

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมศิลปศาสตร์แห่งประเทศเยอรมันที่กรุงเบอร์ลิน Honorary Member–The East Asiatic Society of Berlin เมื่อวันที่ ๒๙ สิงหาคม ๒๔๗๐

ประเทศอิตาลี

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมอาคาดาเมหลวง สำหรับการศิลปศาสตร์ในเมืองตุริน ประเทศอิตาลี เมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม ๒๔๖๕

ประเทศฮอแลนด์

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมมหาวิทยาลัยเลเดน ประเทศเนเทอร์แลนด์ Kern Institute, University of Leiden เมื่อวันที่ ๙ กรกฎาคม ๒๔๗๓

เมืองบาเตเวีย ชะวา

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวง สำหรับการศิลปศาสตร์และวรรณคดี ณ เมืองบาเตเวีย ชะวา Honorary Member–Royal Society of Art and Letters เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๔๗๗

ประเทศอินเดีย

สมาชิกกิตติมศักดิ์สมาคมหลวงเอเซียติค แห่งเบงกอล ในอินเดีย Honorary Member-Royal Asiatic Society of Bengal, India.

เสือป่า

วันที่ ๑๗ มิถุนายน ๒๔๕๔ เป็นนายกองตรี จเรเสือป่า กองเสือป่าราบหลวงรักษาพระองค์ จังหวัดพระนคร มณฑลกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๓๐ กันยายน ๒๔๕๔ เป็นนายกองโท ตำแหน่งเดิม

วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๔ เป็นนายกองเอก ตำแหน่งเดิม และเป็นผู้บังคับการพิเศษกองเสือป่ามณฑลอุดร เป็นสภานายกจัดการลูกเสือมณฑลกรุงเทพ ฯ

การออกจากราชการเป็นครั้งคราว

ประชวรกราบถวายบังคมลา เพื่อรักษาพระองค์ตามคำแนะนำของแพทย์ เมื่อวันที่ ๖ สิงหาคม ๒๔๕๘

การย้ายเปลี่ยนท้องที่หรือกรม

๑. ย้ายจากผู้บังคับกองแตรวง ทหารมหาดเล็ก เป็นผู้บังคับทหารม้าในกรมทหารมหาดเล็ก จังหวัดพระนคร

๒. ย้ายจากผู้บังคับการทหารม้ามหาดเล็ก เป็นผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก จังหวัดพระนคร

๓. ย้ายจากผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก เป็นราชองครักษ์ประจำพระองค์ จังหวัดพระนคร

๔. ย้ายจากผู้บังคับการทหารมหาดเล็ก เป็นพนักงานใหญ่ผู้ช่วยบัญชาการทหารบก จังหวัดพระนคร

๕. ย้ายจากพนักงานใหญ่ผู้ช่วยบัญชาการทหารบก เป็นผู้กำกับการกรมธรรมการ จังหวัดพระนคร

๖. ย้ายจากผู้กำกับการกรมธรรมการ เป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ จังหวัดพระนคร

๗. ย้ายจากอธิบดีกรมศึกษาธิการ เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จังหวัดพระนคร

๘. ย้ายจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นเสนาบดีที่ปรึกษา จังหวัดพระนคร

๙. ย้ายจากเสนาบดีที่ปรึกษา เป็นเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร จังหวัดพระนคร

๑๐. ย้ายจากเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร เป็นอภิรัฐมนตรี และนายกราชบัณฑิตสภา จังหวัดพระนคร

จบความในประวัติทรงรับราชการเพียงนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เริ่มประชวรโรคพระหทัยพิการมาแต่เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๕ พระอาการทรงและทรุดเรื่อย ๆ มา แต่ก็ไม่มีอาการประชวรหนักถึงลงบรรทม เป็นแต่ทรงเหนื่อยเพลียและพระบาทบวมบ่อยขึ้น จนถึงวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ทรงรู้สึกเหนื่อยมาก ภายหลังที่ได้ทรงนิพนธ์คำนำและคำอธิบาย (ยังไม่จบ) หนังสือเรื่อง *เจ้านายพระชันษายืน* เพื่อจะประทานหลานตาให้แจกในงานพระชันษายืน ๖๐ ปี ของพระบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร ในวันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ นั้น ด้วยทรงยินดีว่าหลานรู้จักคุณบิดา แต่การแต่งหนังสือให้พิมพ์โดยมีกำหนดเวลาเป็นการเร่งรีบ จึงทรงเหนื่อยมาก หมอคอซลิคมาเฝ้าตรวจพระอาการว่าทรงอ่อนเพลีย ถวายยาฉีดแล้วก็ทรงสบายขึ้น วันอาทิตย์ที่ ๒๙ พฤศจิกายน มีพระอาการบรรทมไม่ค่อยหลับสนิท รุ่งขึ้นวันจันทร์ที่ ๒๙ พฤศจิกายน ทรงพระอาเจียรในเวลาเสวยกลางวันครั้งเดียว แล้วก็ทรงพักตามเคย วันอังคารที่ ๓๐ พฤศจิกายน บรรทมกลางวันตื่นขึ้นตอนบ่าย ตรัสสั่งให้เอารถไปนิมนต์สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส มาสนทนาธรรม เมื่อสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์กลับแล้ว ตรัสว่าคุยกับพระสบายเป็นสุข เวลาค่ำยังเสวยเวลาเย็นอยู่ที่เฉลียงตามเคยมา ถึงเวลายามหนึ่งตรัสว่าวันนี้สบายจะนอนแต่หัวค่ำ แล้วก็เข้าบรรทม จนเวลา ๑ นาฬิกาของวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ตั้งต้นบรรทมไม่หลับอีก คราวนี้ไม่หลับจนสว่าง และทรงอ่อนเพลียลงทุกที มีหายพระทัย

แรง ๆ อย่างหอบเป็นพัก ๆ เช้าวันพุธที่ ๑ ธันวาคม เวลา ๖ นาฬิกา ลุกขึ้นประทับบนพระที่ ตรัสว่า "ร่างกายมันลงทุกที" และตรัสต่อไปอีกว่า "ไม่ใช่แต่ที่นี่เท่านั้น ทุกแฟมมิลี่ ทุกบ้าน ทุกเมือง ต้องเป็นอย่างนี้" หมอมาถึงแล้ว ยังตรัสบอกหมอว่า "I passed a very bad night." หมอถวายยาฉีดแล้ว ตรัสเรียกนมและกาแฟเสวยอย่างเคย แต่ไม่หมดถ้วย แล้วบรรทมหลับไปนานจนถึงเวลา ๑๓ นาฬิกา ๓๐ นาที ตรัสเรียกนมกับกาแฟที่เสวยค้างไว้ เสวยได้ ๒ ช้อน กำลังจะเสวยช้อนที่ ๓ ก็ยกพระหัตถ์ซ้ายขึ้นบิดนิดหนึ่ง แล้วก็หลับพระเนตรสนิทพร้อมกับวางพระหัตถ์ลงเป็นปกติ ในเวลา ๑๓ นาฬิกา ๕๐ นาที วันพุธที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ พระศพยังมีพระสีโลหิตและอุ่นอยู่ช้านาน หมอบอกว่าสิ้นพระชนม์ด้วยพระหทัยหยุดทำงานเท่านั้น.

เรื่องตระกูลวงศ์พระยาอัพภันตริกามาตย์ (ดิศ)

กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง

เมื่อ ร.ศ. ๑๒๙

เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๒ เริ่มงานพระราชพิธีรัชฎาภิเศกที่พระราชวังบางปอิน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลือกสรรนามผู้ที่ได้มีคุณความดีมาในอดีตกาล แลให้ทำโคมจารึกคุณของผู้นั้น ๆ เป็นเครื่องแต่งในงานนั้น นามพระยาอัพภันตริกามาตย์ได้มีอยู่ในจำพวกผู้ที่ทรงยกย่องด้วย คำจาฤกโคมทำเป็นเกียรติยศพระยาอัพภันตริกามาตย์ดังนี้ว่า

พระยาข้าเก่าเบื้อง	บัวบาท
สมเด็จมกุฎราช	ร่มเกล้า
อัพภันตริกามาตย์	ดิศชื่อ เดิมแฮ
พระโปรดประมวลเข้า	พวกผู้ภักดี

ตระกูลวงศ์ของพระยาอัพภันตริกามาตย์ (ดิศ) นั้น ข้างฝ่ายบิดาสืบมาแต่พระยาจันทราทิตย์ ชื่อบุญเรือง พระยาจันทราทิตย์นี้เป็นชาวเมืองสวรรโลก ครั้งแผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นหลวงวังกรมการพิษณุโลก ได้รับราชการทัพศึกมีความชอบมาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ในคำปรึกษาตั้งข้าราชการผู้มีความชอบ จึงมีชื่อหลวงวัง โปรดให้เป็นที่พระจันทราทิตย์ ภายหลังได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาจันทราทิตย์ ปรากฏนามในหมายรับสั่งครั้งฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๑๗๑ แจ้งอยู่ในหนังสือพระราชวิจารณ์ฉบับที่ ๑ หน้า ๓๘๐

พระยาจันทราทิตย์ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมบ้านเจ้าพระยาธรรมา (เสือ) ที่เป็นตลาดยอดเตี้ยวนี้ มีบุตร ๕ คน คือ

ที่ ๑ ชายชื่อบุญจันทร์ เป็นบิดาจางวางขำของกรมหลวงสมรรัตน

ที่ ๒ หญิงชื่อด้วง เป็นมารดาพระวิเศษภักดี (ฦๅ) ในกรมเมืองฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๓ พระวิเศษภักดีเป็นบิดาพระยาประจักษ์วรวิไสย (บัว) กรมเมืองฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๕ แลพี่น้องอีกหลายคน

ที่ ๓ ชายชื่อเลี้ยง ในรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นที่จมื่นอินทร์ประพาศ ในกรมวังฝ่ายพระราชวังบวร ฯ คือ บิดาพระยาอัพภันตริกามาตย์ (ดิศ)

ที่ ๔ หญิงชื่อบาง เป็นมารดาริด ๆ เป็นมารดานมคลัง พระนมพระองค์เจ้าอภันตรีปรีชา

ที่ ๕ ชายชื่อกลิ่น เป็นบิดาเชียด ๆ เป็นมารดา นายคล้าย นายเนตร เส้นนี้สัญญาวิปลาศทั้งชุด

จมื่นอินทร์ประพาศ (เลี้ยง) นั้น ในรัชกาลที่ ๑ รัชกาลที่ ๒ ไม่ปรากฏว่าได้ทำราชการตำแหน่งใด คงจะได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ความปรากฏแต่ว่าเป็นผู้ฝากฝ่ายในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพ มาแต่ยังเป็นกรม จมื่นอินทร์ประพาศ (เลี้ยง) มีภรรยาชื่อขำ ซึ่งภายหลังได้เป็นท้าวมังสี ท้าวมังสี (ขำ) นี้เป็นบุตรของนางจำปา ชาวเวียงจันทน์ เป็นญาติกับเจ้าจอมมารดาเจ้าฟ้ากุณฑล แลเจ้าจอมมารดาลูกจันทน์ของพระองค์เจ้าแม้นเขียน เพราะเหตุนี้กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ จึงทรงอุดหนุนในพวกเชื้อวงศ์นางจำปา ให้ได้เป็นที่ท้าวมังสีถึง ๓ คน แลเป็นท้าวอินทร์กัลยาคน ๑ เจ้าจอมมารดาลูกจันทร์ แลพระองค์เจ้าแม้นเขียนก็ได้อุปการะแก่บุตรีพระยาอัพภันตริกามาตย์ คือ เจ้าจอมมารดาชุ่ม แลเจ้าจอมมารดาทับทิม ตลอดจนพระเจ้าลูกเธอของเจ้าจอมมารดาทั้ง ๒ นั้น

นางจำปามีบุตรหญิง ๒ คน ชื่อขำ ที่เป็นมารดาพระยาอัพภันตริกามาตย์ แลได้เป็นท้าวมังสีในรัชกาลที่ ๔ นั้น คน ๑ ชื่อแสงได้เป็นท้าวมังมีต่อท้าวมังสี (ขำ) แลอยู่มาจนรัชกาลที่ ๕ คน ๑ ท้าวมังสี (แสง) ได้นายนากชาวเมืองนครไชยศรีเป็นสามี มีบุตร ๔ คน คือ

ที่ ๑ หญิงชื่อสาลี่ ถวายตัวอยู่ในพระราชวังบวร ฯ รัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมพระราชวังสวรรคตแล้ว ออกมาเป็นหม่อมพระองค์เจ้าสว่างในกรมพระราชวังบวรรัชกาลที่ ๓ มีบุตรชายชื่อหม่อมเจ้าหนู ๆ มีบุตรหญิง

ชื่อหม่อมราชวงศ์สังวาล ทำราชการในพระบรมมหาราชวัง รัชกาลที่ ๕

ที่ ๒ ชายชื่อท้วม เป็นจางวางในกรมหลวงสมรรัตน

ที่ ๓ หญิงชื่อเพื่อน ได้เป็นท้าวอินทร์กัลยาในรัชกาลที่ ๕ ได้นายดิศเจ้ากรมในกรมหมื่นราชศักดิ์เป็นสามี มีบุตรหญิงชื่อใย ได้หม่อมเทวาธิราช (แดง) หลานกรมหมื่นกระษัตริย์ศรีเป็นสามี มีบุตรหญิง ๓ คนคือ หม่อมหลวงใหญ่ ดิศกุล หม่อมหลวงประดับ หม่อมหลวงหยุย

ที่ ๔ ชายชื่อโท ถวายตัวเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิม ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จมื่นอินทร์ปราพาศ (เลี้ยง) มีบุตรกับท้าวมังสี (ขำ) ๒ คน คือ

๑ ชายชื่อดิศ (คือพระยาอัพภันตริกามาตย์) เกิดเมื่อวัน ๗ ๑๕ ๑๒ ค่ำ ปีชาลจุลศักราช ๑๑๖๗ ในรัชกาลที่ ๑

๒ หญิงชื่อพลับ ถวายตัวอยู่ในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพแต่ยังเป็นกรม แล้วทูลลาออกมามีสามีชื่อนายรอง มีบุตรชื่อนายรุ่ง ทั้งบุตรและสามีตายก่อนท่านพลับ ๆ ได้เป็นขรัวยายเลี้ยงพระองค์เจ้าแขไขดวง

พระยาจันทราทิตย์มีอายุอยู่มาจนในรัชกาลที่ ๒ ได้นำนายดิศหลานถวายตัว เป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่องานพระราชพิธีลงสรงในจุลศักราช ๑๑๗๔ แต่นายดิศอายุได้ ๖ ขวบ

ถวายตัวแล้วนายดิศเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง หม่อมเจ้าภิมเสน ในกรมหลวงพิทักษมนตรีเป็นผู้เลี้ยง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปรับครัวมอญที่เมืองกาญจนบุรีในจุลศักราช ๑๑๗๗ นายดิศก็ได้ตามเสด็จไปด้วย ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกวัง ก็ตามเสด็จไปเป็นมหาดเล็กอยู่ที่พระราชวังเดิม จนทรงผนวชพระ โปรดให้นายดิศอยู่ปฏิบัติกรมหมื่นมเหศวรแลกรมหมื่นวิษณุนารถ ที่พระราชวังเดิม เมื่ออายุนายดิศครบอุปสมบท ก็ทรงจัดการให้บวชที่วัดมหาธาตุในสำนักสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) แล้วตามเสด็จไปจำพรรษาอยู่ ณ วัดสมอราย จนลาสิกขาบทกลับมาปฏิบัติกรมหมื่นมเหศวรกรมหมื่นวิษณุนารถ จนพระเจ้าลูกเธอ ๒ พระองค์นั้น เสด็จเข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวัง นายดิศจึงได้ไปรับราชการประจำพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดมาจนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ

การที่พระยาอัพภันตริกามาตย์ได้ปฏิบัติกรมหมื่นมเหศวร แลกรมหมื่นวิษณุนารถแต่ยังทรงพระเยาว์นั้น เมื่อมาถึงรัชกาลที่ ๔ ต่างกรมทั้ง ๒ พระองค์นั้น ได้ประทานเงินแลผ้าบีแก่พระยาอัพภันต์เป็นคุณประการมาทุก ๆ ปี จนสิ้นพระชนม์ทั้ง ๒ พระองค์

ถึงในรัชกาลที่ ๓ เมื่อกรมหมื่นศักดิ์พลเสพได้อุปราชาภิเศกเป็นกรมพระราชวังบวร นายเลี้ยงไปทำราชการวังหน้า ได้เป็นที่จมื่นอินทร์ประพาศในกรมวัง เพราะเหตุที่ได้ฝากฝ่ายอยู่ในกรมพระองค์นั้นมาแต่เดิม จมื่นอินทร์ประพาศ (เลี้ยง) จะมาพานายดิศบุตร ไปถวายตัวทำราชการ

วังหน้า นายดิศไม่ยอมไป ว่าจะขออยู่เป็นข้าแต่ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียว ไม่ยอมเป็นข้าสองเจ้า ข้อที่นายดิศไม่เห็นแก่ยศศักดิ์ด้วยความกตัญญูต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกย่องตลอดมา ว่าพระยาอัพภันตริกามาตย์ (ดิศ) นี้ เป็นข้าหลวงเดิมผู้หนึ่ง ซึ่งได้ทรงเห็นใจคอความซื่อตรงมาแล้ว จึงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยมาก

เมื่อนายดิศยังเป็นมหาดเล็ก แลเวลาเมื่อจมื่นอินทร์ประพาศผู้บิดายังมีชีวิตอยู่ ได้ขอคล้าย บุตรเจ๊สัวบุญศรีให้เป็นภรรยานายดิศ อยู่ด้วยกันที่บ้านจมื่นอินทร์ประพาศ (เลี้ยง) ริมวัดชนะสงคราม

ตระกูลของท่านคล้ายนั้น ฝ่ายบิดาสืบมาแต่เจ๊สัวซำจ๋าย เป็นจีนนอกเข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเมืองไทยแต่ครั้งกรุงธนบุรี ตั้งบ้านอยู่ในหมู่บ้านจีนที่พระบรมมหาราชวังเดี๋ยวนี้ เจ๊สัวซำจ๋ายร่วมแซ่แลเป็นสหายกับบิดาเจ้าพระยานิกรบดินทร์ แลบิดาพระยาราชานุชิต (จ๋อง) ได้ตั้งทำมาหากินมาด้วยกัน มาจนรัชกาลที่ ๑ เมื่อสร้างพระนคร ทางฝั่งตะวันออกเจ๊สัวซำจ๋ายกับบิดาเจ้าพระยานิกรบดินทร์จึงย้ายไปตั้งบ้านเรือน อยู่ติดต่อกันในท้องที่ ซึ่งเป็นวัดกัลยาณมิตรเดี๋ยวนี้

เจ๊สัวซำจ๋ายได้ภรรยาชื่อบุญมีเป็นมอญ มีบุตรด้วยกัน ๓ คน คือ

ที่ ๑ หญิงชื่อพัก ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๑

ที่ ๒ ชายชื่อบุญศรี ไว้เปียทำการค้าขาย เรียกว่า เจ๊สัวบุญศรี คือบิดาท่านคล้าย

ที่ ๓ หญิงชื่อบวบ ถวายตัวทำราชการในรัชการในรัชกาลที่ ๑ อยู่ในวัง มาจนชรา จึงออกมาอยู่ที่บ้านพระยาอัพภันตริกามาตย์ ที่หน้าวัดราชบุรณะ มาถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ ๕

แซ่เจ๊สัวชำจ่าย แซ่ตั้ง สืฮูยินสีนอุ่ย บ้ายวิญญาณ คุณหญิงคล้ายอัพภันตริกามาตย์ (ดิศ) สกุลโรจนดิษฐ์

เจ๊สัวบุญศรีได้ภรรยาชื่อชิวอิด บิดาชื่อจีนเอี่ยว เป็นจีนนอก มารดาชื่องอก เจ๊สัวบุญศรีมีบุตรกับชิวอิด ๒ คน คือ

๑ ชายชื่อจั้น ตายแต่ยังเด็ก

๒ หญิงชื่อคล้าย เกิดวัน ๕ ๅ ๕ ค่ำ ปีวอก จุลศักราช ๑๑๗๔ ในรัชกาลที่ ๒ ท่านผู้หญิงของเจ้าพระยานิกรบดินทร์ได้ขอไปเลี้ยงไว้แต่เล็ก อยู่กับท่านจนแต่งมาเป็นภรรยาพระยาอัพภันตริกามาตย์ ท่านคล้ายถึงแก่กรรมเมื่อปีชวด จุลศักราช ๑๒๓๙ รัชกาลที่ ๕

เจ๊สัวบุญศรีตาย ชิวอิดไปได้ขุนแสนพลรักษ์ กรมพระสุรัสวดีฝ่ายพระราชวังบวรเป็นสามี มีบุตรชายคน ๑ ชื่อฝั้ง เป็นบิดาหม่อมนวมในกรมหลวงดำรงราชานุภาพ แลเป็นตาหม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอมหม่อมเจ้าหญิงพร้อมเพราพรรณ หม่อมเจ้าหญิงสรรพสมบูรณ์

พระยาอัพภันตริกามาตย์ (ดิศ) มีบุตรกับท่านคล้าย ๙ คน คือ

๑ หญิงชื่อเที่ยง เกิดวัน ๓ ๗ ๑๐ ค่ำปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๙๓ เป็นเจ้าจอมมารดาพระสนมเอกในรัชกาลที่ ๕ ตาย ๖ ๑๓ ๒ ค่ำ ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๕๖ เวลา ๑๑ ทุ่มเลย

๒ ชายชื่อโถ เกิดเมื่อปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๙๖ ตายแต่ยังเด็ก

๓ หญิงชื่อหุ่น เกิดเมื่อปีระกา จุลศักราช ๑๑๙๙ ตายแต่ยังเด็ก

๔ หญิงชื่อช้อย เกิดปีชวด จุลศักราช ๑๒๐๒ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๔ ตายแล้ว

๕ หญิงชื่อชุ่ม เกิด ณ วัน ๖ ๑๐ ๖ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๐๖ เป็นเจ้าจอมมารดาพระสนมเอกในรัชกาลที่ ๕

๖ หญิงชื่อวัน เกิด ณ วัน ๑๖ ๗ ค่ำ ปีมะแม นพศก จุลศักราช ๑๒๐๙ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๔ สิ้นรัชกาลนั้นออกมาได้พระยากลาโหมราชเสนา (ฉ่ำ) เป็นสามี

๗ หญิงชื่อมลิ เกิดปีจอโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ ตายแต่ยังเด็ก บุตรทั้ง ๗ คนนี้ เกิดในรัชกาลที่ ๓ อีก ๒ คนต่อไปเกิดในรัชกาลที่ ๔

๘ ชายชื่อชื่น เกิดปีชวด จุลศักราช ๑๒๑๒ ตายแต่ยังเด็ก

๙ หญิงชื่อทรัพย์ เกิดปีขาล จุลศักราช ๑๒๑๔ ถวายตัวทำราชการเป็นมหาดเล็ก (ไล่กา) รัชกาลที่ ๔ สิ้นรัชกาลนั้นแล้วออกมาได้นายจันจินดารักษ์เป็นสามี มีบุตรหลายคน บุตรชายทำราชการทั้ง ๒ คน คือ นายกั๊กได้เป็นที่พระยานิกรกิติการ ผู้ว่าราชการเมืองแพร่ ๑ นายก้อกได้เป็นหลวงอาจณรงค์ นายพันตรีทหารบก ๑

ถึงปีกุนตรีศก จุลศักราช ๑๒๑๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นายดิศมหาดเล็กข้าหลวงเดิมเป็นนายเสถียรรักษา ปลัดวังซ้าย เมื่อ ณ วัน

๖๙/๖ ค่ำ ปีกุนตรีศก ได้เลื่อนขึ้นเป็นจมื่นจงรักษาองค์ซ้าย เมื่อ ณ วัน ๖๙/๑๒ ค่ำ ในปีกุนตรีศกนั้น ถึงปีชาลจัตวาศก ได้เลื่อนเป็นพระยาบำเรอภักดิ์ ได้รับพระราชทานพานทอง มาในปลายแผ่นดินได้ว่าทหารรักษาพระองค์ด้วย จะโปรดให้เป็นที่พระยาสีหราชเดโชไชย เจ้าจอมมารดาเที่ยงกราบทูลขอให้คงอยู่ในกรมวัง จึงอยู่ในตำแหน่งพระยาบำเรอภักดิ์มาจนตลอดรัชกาลที่ ๔

ในรัชกาลที่ ๔ พระยาอัพภันตริกามาตย์ ไปมีบ้านอยู่ที่ริมแม่น้ำหน้าวัดราชบุรณะก่อน แล้วย้ายมาอยู่ที่ริมถนนเจริญกรุง ซึ่งเป็นวังกรมหลวงดำรงราชานุภาพเดี๋ยวนี้

พระยาอัพภันตริกามาตย์ มามีภรรยาในรัชกาลที่ ๔ หลายคน จะจดนามไว้แต่ภรรยาที่มีบุตรเกิดกับพระยาอัพภันตริกามาตย์ คือ

๑ ขรัวยายอิ่ม เป็นมารดาเจ้าจอมทับทิม ๆ เกิด ณ วัน ๕๑๐/๑ ค่ำ ปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙ เป็นเจ้าจอมมารดาพระสนมเอกในรัชกาลที่ ๕

๒ ขรัวยายบาง เป็นมารดาเจ้าจอมมารดาแส ๆ เกิด ณ วัน ๕๑๑/๒ ค่ำ ปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ เป็นเจ้าจอมมารดาพระสนมเอกในรัชกาลที่ ๕

๓ จีบ มีบุตรกับพระยาอัพภันตริกามาตย์ ๘ คน คือ

(๑) หญิงชื่อสมบุญ เกิดปีเถาะ จุลศักราช ๑๒๑๗ ตายแต่เล็ก

(๒) หญิงชื่อเจิม เกิดปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๑๙ ถวายตัวเป็น

มหาดเล็ก (ไล่กา) รัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ ออกจากราชการ มีสามีมีบุตรหลายคน มารดาท้าวสัตยา (สาย) หม่อมเชื้อ ชยางกูร

(๓) ชายชื่อจร (จันทร์ก็เรียก) เกิดปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๒๐ ถวายตัวเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิม ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๔) ชายชื่อสวัสดิ์ เกิดปีมะแม จุลศักราช ๑๒๒๑ ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๕ ตายแล้ว

(๕) ชายชื่อศิริ เกิดปีกุน จุลศักราช ๑๒๒๕ ตายแล้ว

(๖) หญิงชื่อระเบียบ เกิดปีชาล จุลศักราช ๑๒๒๙ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๕ อยู่ในพระราชวัง

(๗) ชายชื่ออัมพัน เกิดปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๓๑ รับราชการทหารบก ได้เป็นนายพันตรีหลวงศิลปสารสราวุธ ตาย ร.ศ. ๑๒๓

(๘) หญิงชื่อสอาด เกิดปีวอก จุลศักราช ๑๒๓๔ เป็นหม่อม ๆ เจ้าพร้อมในกรมหลวงวงศา มีหม่อมราชวงศ์หลายคน ตาย ร.ศ. ๑๑๙

๔ แก้ว มีบุตรกับพระยาอัพภันตริกามาตย์ ๒ คน คือ

(๑) ชายชื่อเจียม เกิดปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๑๗ ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ข้าหลวงเดิม ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาล ที่ ๕ ตายแล้ว

(๒) หญิงชื่อปลั่ง เกิดปีมะแม จุลศักราช ๑๒๒๑ เป็นมารดาเชื้อ ๆ เป็นหม่อมกรมหมื่นอนุพงษ์ มีหม่อมเจ้า ๕ เอี่ยง (น้องแก้ว) มีบุตรกับพระยาอัพภันตริกามาตย์ ๒ คน

(๑) ชายชื่อเสงี่ยม เกิดปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๑๘ ได้เป็นหลวงพินิจนราธิกรณ์ เสมียนตรามณฑลนครศรีธรรมราช แลรับตราตติยจุลจอมเกล้า

(๒) ชายชื่อเล็ก ตายแต่เด็ก

๖ พุดจีบ มีบุตรกับพระยาอัพภันตริกามาตย์คน ๑ เป็นหญิงชื่อจีน เกิดปีจอ จุลศักราช ๑๒๒๔ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๕ แล้วออก

๗ ย้ิม (เป็นขรัวยาย เลี้ยงพระองค์เจ้าอัพภันตรีปชา) มีบุตรกับพระยาอัพภันตริกามาตย์คน ๑ ชายชื่อแย้ม เกิดปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ ได้เป็นนายรองสนองราชบรรหาร ตายแล้ว

๗ หม่อมราชวงศ์ตาด มีบุตรกับพระยาอัพภันตริกามาตย์คน ๑ หญิงชื่อจั้น เกิดปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๓๒ ถวายตัวทำราชการในรัชกาลที่ ๕ ตายแล้ว

ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงทระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนพระยะบำเรอภักดิ์ เป็นพระยาอัพภันตริกามาตย์ จางวางกรมสนมพลเรือน แลเมื่อทรงประดิษฐานเครื่องราชอิศริยาภรณ์จุลจอมเกล้า พระราชทานตราชั้นที่ ๒ ทุติยจุลจอมเกล้า แก่พระยาอัพภันตริกามาตย์ แลพระราชทานหีบหมากตราจุลจอมเกล้าแก่ท่านคล้ายด้วย

พระยาอัพภันตริกามาตย์ ป่วยเป็นโรคอุจาระธาตุพิการ ถึงอนิจกรรมเมื่อ ณ วัน ๖ ๗ ค่ำ ปีกุน จุลศักราช ๑๒๓๗ อายุได้ ๗๐ ปี

พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นหลานพระยาอัพภันตริกามาตย์นั้น

เจ้าจอมมารดาเที่ยง มีพระเจ้าลูกเธอที่ได้มีพระนาม ๙ พระองค์ คือ

๑ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี ศรีรัตนราชธิดา ประสูติ ณ วัน ๖ ๗ ๑ ค่ำ ปีชวด จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๑๔ รัชกาลที่ ๕ ได้เป็นกรมหลวงสมรรัตนศิริเวษฐ์

๒ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าชายเสวตรวรลาภ ประสูติ ณ วัน ๖ ๗ ๖ ค่ำ ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๒๑๕ สิ้นพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์

๓ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงศรีนาคสวาสดิ์ ประสูติ ณ วัน ๗ ๗ ๘ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๒๑๗

๔ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายกมลาศน์เลอสรร ประสูติ ณ วัน ๒ ๖ ๑๒ ค่ำ ปีมะโรงอัฐศก จุลศักราช ๑๒๑๘ ในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นกรมหมื่นราชศักดิสโมสร

๕ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงกนกวรรณเลขา ประสูติ ณ วัน ๒ ๖ ๒ ค่ำ ปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๒๑๙

๖ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าไชยานุชิต ประสูติ ณ วัน ๓ ๖ ๘ ค่ำ ปีระกาตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ ในรัชกาลที่ ๕ ได้เป็นกรมหมื่นพงษาดิศรมหิป

๗ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงแข่ไขดวง ประสูติ ณ วัน ๒๖/๒ ค่ำ ปีกุนเบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕

๘ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายจรูญฤทธิเดช ประสูติ ณ วัน ๓/๑๔ ค่ำ ปีฉลูสัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ สิ้นพระชนม์แต่ยังทรงพระเยาว์

๙ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงพวงสร้อยสอาง ประสูติ ณ วัน ๑/๑๐ ค่ำ ปีขาลอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘

เจ้าจอมมารดาชุ่ม มีพระเจ้าลูกเธอพระองค์ ๑ คือ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ประสูติ ณ วัน ๗/๗ ค่ำ ปีจอจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๒๔ รัชกาลที่ ๕ ได้เป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ แล้วเลื่อนเป็นกรมหลวง

พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ ที่เป็น หลาน พระยา อัพพันตริกามาตย์นั้น

เจ้าจอมมารดาทับทิม มีพระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์

๑ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช ประสูติ ณ วัน ๓/๑๒ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๗ ได้เป็นกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช

๒ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงประเวศวรสมัย ประสูติ ณ วัน ๓/๑๑ ค่ำ ปีเถาะเอกศก จุลศักราช ๑๒๔๑

๓ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชายวุฒิไชยเฉลิมลาภ ประสูติ ณ วัน ๔/๑๑ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕ ได้พระราชทานหม่อม

เจ้าหญิงพร้อมเพราพรรณ ในกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เป็นชายาเจ้าจอมมารดาแส มีพระเจ้าลูกเธอ ๓ พระองค์

๑ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าชาย ชจรจิรประดิษฐ์ ประสูติ ณ วัน ๒ ๑๕ ๘ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๕๐ สิ้นพระชนม์ปีนั้น

๒ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงอัพภันตรีปชา ประสูติ ณ วัน ๕ ๑๕ ๘ ค่ำ ปีฉลูเอกศก จุลศักราช ๑๒๕๑

๓ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงทิพยาลังการ ประสูติ ณ วัน ๙ ๒ ค่ำ ปีขาลโทศก จุลศักราช ๑๒๕๒

พระยาอัพภันตริกามาตย์ (ติศ) ได้เป็นขรัวตา พระเจ้าลูกเธอ ในรัชกาลที่สี่ ๑๐ พระองค์ พระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ห้า ๖ พระองค์รวม ๑๖ พระองค์ด้วยกัน ยังไม่ปรากฏว่าข้าราชการคนใดได้เป็นขรัวตาพระเจ้าลูกเธอมากถึงเท่านี้

ที่บ้านพระยาอัพภันตริกามาตย์ ที่ริมถนนเจริญกรุงนี้ พระยาอัพภันตริกามาตย์แลท่านคล้ายขรัวยายได้ปลงใจถวายแก่ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ แต่ยังทรงพระเยาว์ ได้แสดงเจตนาอันนี้ให้วงศ์ญาติทั้งหลายทราบทั่วกัน เพราะฉะนั้นที่บ้านเรือนแห่งนี้ จึงเป็นมรดกตกอยู่แก่กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ได้ทรงปกครองตั้งแต่พระยาอัพภันตริกามาตย์ถึงอนิจกรรมมา

เรือนสี่ชั้นซึ่งเรียกว่าหอสูงหลังนี้ พระยาอัพภันตริกามาตย์ได้สร้างไว้ ได้อยู่แลได้ถึงอนิจกรรมในห้องชั้น ๓ ในหอนี้ เมื่อกรมหลวง

ดำรงราชานุภาพยังทรงพระเยาว์ เวลาพระอัพภันตริกามาตย์รับเสด็จออกมาบ้าน ก็ได้มาบรรทมอยู่กับพระยาอัพภันตริกามาตย์ในห้องชั้น ๓ นั้น แลได้เสด็จอยู่ที่หอสูงนั้นตั้งแต่ออกวังมาจนทำตำหนักใหม่ เมื่อรื้อถอนเปลี่ยนแปลงเรือนเก่าทำเป็นตึก แลเปลี่ยนภูมิแผนที่ตามควรแก่ความต้องการภายหลัง ก็หาได้ทรงแก้ไขรื้อถอนหอสูงนั้นแต่อย่างใดไม่ จัดให้เป็นที่ไว้อัฐิพระยาอัพภันตริกามาตย์ อัฐิท่านขรัวยายคล้ายแลวงศ์ตระกูลของท่านทั้ง ๒ นั้นด้วยทรงเคารพ แลระลึกถึงคุณประการของคุณตาคุณยายที่ท่านได้มีน้ำใจรักใคร่ ทำนุบำรุงแต่ยังทรงพระเยาว์มาจนตลอดชีวิตของท่านทั้ง ๒ นั้น.

สารบาญคำเรื่อง

กงสุลอังกฤษลดธง, เรื่อง ๑๒๖—๑๒๘
กรมสมเด็จ, พระอิสสริยยศ ๘๓
กระบวนแห่วังหน้า ๑๕๑
กฤษฎาภินิหาร, พระองค์เจ้า (ดูนเรศวรฤทธิ์, กรมพระ) ๑๗๖
กลาง, เจ้าฟ้า (ดูบำราบปรปักษ์, สมเด็จกรมพระยา) ๓๓
การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ ๘—๑๑
กุณฑลทิพยวดี, เจ้าฟ้า ๓๓
เก่งศิลป์, จมื่น ๑๗๒
เกปเปล, นายพลเรือ ๑๒๘
เกิดในเศวตฉัตร ๑๒
เกิด อมโร, พระปลัด ๕๘
ไกรสร, หม่อม ๔๗,๔๘,๖๘
ขอม, ทรงศึกษาหนังสือ ๑๔๘—๑๕๑
ขันคันภีร์ ๑๕๐
ขันสมุด ๑๒
แขไขดวง, เจ้าน้องหญิง ๒๕
คองคอเดีย, หอ ๑๗๔
คันถธุระ ๔๔
คาถาพระราชทานพร ๔
เครื่องแบบพลเรือน ๑๖๒
เคสเวล, มิสเตอร์ ๖๓—๖๔
เงินงวด ๗
จักรพรรดิพงศ์, สมเด็จกรมพระ ๑๗๖
จัดกระบวนพล, (ครูกรอบ) ขุน ๑๓๘
จันทรเกษม, วัง ๘
จันทราทิตย์ (บุญเรือง), พระยา ๓
จาตุรนตรัสมิ์, สมเด็จเจ้าฟ้า (ดูจักรพรรดิพงศ์, กรมพระ) ๑๗๖
จินดา, หลวง d
จุฑามณี, เจ้าฟ้า (ดูปิ่นเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ) ๓๓
จุลจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จ ๑๓
รัชทายาท ๑๐๘
พระราชกุศลหน้าพระบรมศพ ๑๒๐
ราชาภิเษก (ครั้งแรก) ๑๒๒
เฉลิมพระชันษา ๑๖๐
จุฬาลงกรณ์, สมเด็จเจ้าฟ้า (ดูจุลจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จ) ๑๐๘
เจ๊ก นพวงศ์, ม.จ. ๑๗๓
เจ่ง (คชเสนี), พระยา ๗๓
เจนกระบวนหัด (ครูเชิงเลิง), ขุน ๑๓๘
เจมส เฮส์, หมอ ๖๓
เจษฎาบดินทร, กรมหมื่น (ดูนั่งเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ) ๔๐

เจ้าคุณ, บรรดาศักดิ์ฝ่ายใน ๕๓
เจ้าจอมมารดา,
นามเมื่อล่วงรัชกาล ๑๔๖—๑๔๗
เจ้าพระยา, เรื่อ ๑๕
โจนส์, มิสเตอร์ ๖๓
โจรผู้ร้ายชุกชุม, เรื่อง ๑๓๐—๑๓๒
เฉลิมพระราชมณเฑียร, พระราชพิธี ๘๕
ชัยสุรินทร (ม.ร.ว. เทวหนึ่ง สิริวงศ์),
พระยา ๑๓๓
ชินวรสิริวัฒน์, กรมหลวง ๑๓๓
เชียงตุง, ตี ๕๕—๑๐๓
ซึก, เงิน ๑๒๕
ซิปาย, ทหาร ๑๓๖
เซียะ, เจ้าเซน ๘๕
ญาณสังวร (สุข), สมเด็จพระ ๓๘
ดิศ, นาม ๒
ดิศวรกุมาร, พระองค์เจ้า ๒
เดชอดิศร, กรมหมื่น ๔๑,๗๐
ตั้งเครื่องบูชารับเสด็จ, ประเพณี ๘๓
ตั๋วเฮีย, จีน ๑๓๒—๑๓๓
ตีกลองร้องฎีกา, ประเพณี d b
ถนนข้ามแหลมมลายู, แรกมี ๑๓๘
ถวายพระเพลิงรัชกาลที่ ๔ ๑๔๕—๑๔๖
ทรงผนวช, ประเพณี d n - d d
ทรงผนวชเณร ๑๕๒—๒๐๓
ทรงผี, วิธี ๑๕๘
ทหารเกณฑ์หัดอย่างยุโรป a o d
ทหารบกทหารเรือ. ขัด ๑๐๓—๑๐๖
ทหารมหาดเล็ก, ตั้งกรม ๑๖๐—๑๖๑
ขยายกิจการ ๑๓๓
ทหารหน้า ๑๓๗
ทหารอย่างยุโรป ๑๓๖—๑๓๕
ทองแถมถวัลยวงศ์, เจ้าพี่ ๑๖
ทับ, พระองค์เจ้า (ดูนั่งเกล้า,
พระบาทสมเด็จพระ) ๔๒
ทินกร, หม่อมเจ้า (เสนีวงศ์) ๑๒๐
ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา ๓๐
ทูลกระหม่อม, คำเรียก ๑
เทพยวดี, เจ้าฟ้ากรมขุน ๓๓
เทววงศวโรปการ, สมเด็จกรมพระยา
ตามเสด็จอินเดีย ๑๓๖
ยอดเยี่ยมภาษาอังกฤษ ๑๘๐
ครูรัก ๘๘๔
เทวัญอุทัยวงศ์, พระองค์เจ้า
(ดูเทววงศวโรปการ, สมเด็จกรมพระยา) ๑๓๖
เทเวศรวัชรินทร์, กรมหลวง
แนะถวายราชสมบัติ ๑๑๕
แนะตั้งผู้สำเร็จ ฯ ๑๑๖
เที่ยง, เจ้าจอมมารดา ๑๓, ๑๕
ไทร (อหะมัด), เจ้าพระยา ๑๓๗
ธรรมเจดีย์ (อุ่น), พระ ๑๓๐
ธรรมยุติกา, เอ่ยถึง ๕๐
คติ ๗๑
กลับหม่นคลุม ๗๒
ธรรมา (ลมั่ง สนธิรัตน), เจ้าพระยา ๑๔๓
ธุดงค์ ๕๓—๕๕
นงคราญสโมสร, พระที่นั่ง ๑๔
นภาพรประภา, พระองค์เจ้าหญิง ๑๕๒
นรรัตนราชมานิต (โต), เจ้าพระยา ๒๓
นเรศวรฤทธิ์, กรมพระ ๑๗๖
ทรงทราบภาษาอังกฤษ ๑๘๓
น็อกส์, นายร้อยเอกอังกฤษ ๑๐๕
กงสุลอังกฤษ ๑๒๖
ความสำคัญของ ๑๓๔
เรื่องเสด็จสิงคโปร์ ๑๖๔
ตามเสด็จอินเดีย ๑๗๖

นักเรียนไปสิงคโปร์, ส่ง ๑๗๒—๑๗๓
นักเรียนหลวงไปยุโรป, แรกส่ง ๑๗๓
นั่งเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ
ถวายราชสมบัติ ๕๑
ประชวร ๖๕
ไม่ทรงตั้งเสนาบดี ๗๒
สวรรคต ๗๔
ถวายพระนาม ๕๒
น้ำแข็ง ๑๕
นิเพธพิทยา, หอ ๑๘๐
นุชิตชิโนรส, กรมหมื่น ๔๑
ทรงรับพระราชปรารภเรื่องพระห่มแหวก ๗๐
ในเศวตฉัตร—นอกเศวตฉัตร, ประสูติ ๓๕
บรุ๊ค, เซอร์ เจมส์ ๖๓
บวรรังษีสุริยพันธุ์, กรมหมื่น
(ดูปวเรศวริยาลงกรณ์, กรมสมเด็จพระ) ๑๑๔
บวรวิชัยชาญ, กรมพระราชวัง
ควรเป็นอุปราช ๑๑๑
ทรงได้รับเลือก ๑๑๘
เสด็จมาวังหลวง ๑๕๑
ทรงสร้างป้อมเสือซ่อนเลีบ ๑๕๕
หนีไปอยู่กับกงสุลอังกฤษ ๑๕๑
บางกอก, เรือ ๑๗๗
บำราบปรปักษ์, สมเด็จกรมพระยา ๒๔
ผู้สำเร็จ ฯ ในพระราชนิเวศน์ ๑๑๖—๑๑๘
ทรงเครื่องพระบรมศพ ๑๑๕
ทรงเอ็นดู ๑๕๒
บำรุงเมือง, ขยายถนน ๑๕๗
บำเรอภักดิ์ (ดิศ), พระยา ๓
เบาริง, เซอร จอน
ทูลแนะนำ ๖๔
เป็นอัครราชทูต ๖๕
เบี้ยหวัดพระเจ้าลูกเธอ ๗
ประดิษฐ์วรการ, พระองค์เจ้า ๑๔๒
ประสานศรีใส, พระองค์เจ้าหญิง ๑๕๒
ปริยัติธรรม, ประเพณีการสอบ ๔๖
ปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม), พระยา ๑๔๕
ปฤษฎางค์, พระองค์เจ้า ๑๗๓
ปวเรศวริยาลงกรณ์, กรมสมเด็จพระ ๑๑๔
ประชุมถวายราชสมบัติ ๑๑๕
เสด็จพุทธรัตนสถาน ๑๘๕
วัตรปฏิบัติ ๑๕๓—๑๕๔
คำตรัสเรื่องรัชกาล ๑๕๔
ทรงว่าด้วยพระกริ่ง ๑๕๘
ปาตริช, นายพลลงสุลอเมริกา ๑๓๔
ปาน, คุณ ๑๒
ปาลกัลป์, สังฆราชบาทหลวง ๖๑
ถึงมรณภาพ ๘๘
ปิ่นเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ
ทรงศึกษาวิชาฝรั่ง ๖๒
ทรงศึกษาภาษาอังกฤษ ๖๓
ทรงหัดทหารบนใหญ่ ๑๐๔
โปรดการทหารเรือ ๑๐๖
ให้ทำเสาธง ๒๐๕
ปี่ว, เจ้าพ่า ๓๓
ปี่ ๑๓๐
ปุก, พระองค์เจ้าหญิง ๑๔๓
เปรมประชากร, ขุดคลอง ๑๕๗
แปตเตอร์สัน, กรู ๑๘๕—๑๘๕
ไปมาในกรุงเทพ ฯ, การ ๑๕๓—๑๕๔
ผมทัด ๑๖๖
ผมปีก ๑๖๖
ผมมหาดไทย ๑๖๖
ผมรองทรง ๑๖๗
ผ่อง, พระมหา ๔๗
พระกริ่ง ๑๕๗—๒๐๐

พระคลัง, เจ้าพระยา ๗๓
พระเจ้า ๘๔
พระเจ้าหลวง ๑๐๘
พระที่นั่งใหม่, สร้าง ๑๔๓–๑๔๔
พระบรมรูป ๔ พระองค์, สร้าง ๑๔๐–๑๔๓
พระราชทานพระนาม, เรื่อง ๓๒–๓๔
พลัด, พระนม ๘
พัน, ท่านผู้หญิง ๑๒๐
พันวัสสา, สมเด็จพระ ๑๗
พิชัยญาติ, สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา
กราบทูลให้พระจอมเกล้ามาอยู่ใกล้ๆ ๕๓
กราบทูลให้เลื่อนกรมเจ้านาย ๖๘
พิชัยสงคราม (อ่ำ อมรานนท์), พระยา ๑๓๘
พิชิตปรีชากร, กรมหลวง ๖๔
พิทักษ์มนตรี, กรมหลวง
เสด็จไปรับครัวมอญ ๓๗,๓๘
สิ้นพระชนม์ ๔๐
เป็นหลักราชการ ๔๑
พิทยลาภพฤฒิชาดา, กรมขุน
เสนาบดีกระทรวงวัง ๑๔๗
พิทยัมรณยุทธ, เรือ ๑๖๕
พินิตประชานาถ, กรมขุน
(ดูจุลจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จ) ๑๑๕
พิพิธภูเบนทร์, กรมขุน ๗๓
พุฒาจารย์ (โต), สมเด็จพระ ๑๔๓
พุฒาจารย์ (ศรี), พระ ๕๐
พุทธโฆษาจารย์ (ขุน), สมเด็จพระ ๓๖
พุทธโฆษาจารย์ (ฉิม), สมเด็จพระ
ผู้สอบแปลหนังสือ ๔๗,๔๘
สอบพระมหาผ่อง ๕๗–๕๘
แต่งคาถาถวาย ๕๘
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, พระบาทสมเด็จพระ ๓
พุทธเลิศหล้านภาลัย,
พระบาทสมเด็จพระ ๔๐
เพิ่ม ลดาวัลย์, ม.จ. ๑๗๓
โพ, อ้าย ๑๓๑
ภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธุ์),
เจ้าพระยา ๑๐๒
ภาณุพันธ์วงศ์วรเดช, สมเด็จกรมพระยา
ทรงตกม้า ๑๕๔
ทรงชวนสูบยา ๑๕๕
เสด็จสิงคโปร์ ๑๕๖
ครูรัก ๑๘๔
ภาณุมาศจำรูญ, พระที่นั่ง ๑๔
ภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี, เจ้าพระยา ๑๖๕
ภาณุรังษีสว่างวงศ์, สมเด็จเจ้าฟ้า
(ดูภาณุพันธ์วงศ์วรเดช, สมเด็จกรมพระยา)
มงกุฎ, เจ้าฟ้า ๓๒
มรัมวงศ์ ๖๐
มหามาลา, เจ้าฟ้า (ดูบำราบปรปักษ์,
สมเด็จกรมพระยา) ๓๔
มหาวชิรุณหิศ, สมเด็จเจ้าฟ้า ๑๘
มหาสวัสดิ์, คลองขุดใหม่ ๒๐
มหิธร (ชู), พระมหาราชครู ๒๐๑
มหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล),
เจ้าพระยา ๑๓๘
เมโย, ลอร์ด ๑๗๗
แม่มด ๑๕๘
ยงยศอโยธยา, เรือ ๑๓๘
รักษ์รณเรศร, กรมหมื่น
(ดูไกรสร, หม่อม)
รัดรณยุทธ (ครูเล็ก), ขุน ๑๓๘
รัถยากิบาลบัญชา, หลวง ๑๗๘
รับแขกเมือง ๒๑

รัษฎากรพิพัฒน, หอ ๑๙๓
ราชกุมาร, เจ้าฟ้า ๓๔
ราชโกศา (จันทร์ วัชโรทัย), พระยา ๑๔๕
ราชทูตและพระราชสาส์น,การรับ ๑๔๓–๑๔๔
ราชบพิธ, สร้างวัด ๑๔๐
ราชศักดิ์สโมสร, กรมหมื่น ๖
วัง ๑๕๓
ชอบทรงม้า ๑๕๔
ราชอิสริยาภรณ์, เครื่อง ๑๔๔–๑๔๕
ราชานุกิจ, พระ ๕๖–๕๘
ราชานุกิจในรัชกาลที่ ๕, พระ ๑๒๓–๑๒๕
ราชานุราชอาสน์, เก๋ง ๑๔๘
รุดรณชัย (ครุวงศ์), ขุน ๑๓๘
โรงเรียนหนังสือไทย, ตั้ง ๑๖๑–๑๖๒
ไรลิงสัน, เรือ ๑๗๘
ลงผี ๑๕๘
ลงสรง, พระจอมเกล้า ๓๖
ลามาช, ทหารฝรั่งเศส ๑๓๗
ลิไทย, พระยา ๗๗
วงศาธิราชสนิท, กรมหลวง ๘
ทรงศึกษาวิชาฝรั่ง ๖๒
ติเชียงตุง ๑๐๒
วชิรญาณมหาเถระ, พระ (ดูจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จพระ) ๕๘
วชิรญาณวโรรส, สมเด็จ ฯ กรมพระยา ๓๐
ครูรัก ๑๘๔
ทรงจัดตั้งวิธีสอน ๒๐๓
วรจักรธรานุภาพ, กรมขุน ๑๑๗–๑๑๘
วรเทพสถาน, เก๋ง ๑๔๘
วรนาฏนารีเสพ, เก๋ง ๑๕๐
วรสภาภิรมย์, เก๋ง ๑๕๐
วังเดิม, พระราช ๔๐
วัดถา, นักองค์ ๑๘๖
วัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ไทย ๕๐–๕๒
วันรัต (ทับ), สมเด็จพระ ๘๖
วิชิตชาญศึก (ปลื้ม), หลวง ๑๒๑
วินิจฉัยเกริ, กลอง ๙๓
วิบัสสนาธุระ ๔๔
วิเชียรคิรี, เจ้าพระยา ๑๗๗
วิเชียรปรีชา (กู่), พระ ๔๕
วิเศษสัจธาดา (โต), พระยา ๑๘
วิษณุนาถนิภาธร, กรมหมื่น ๑๖๓
ศรีพัชรินทร ฯ, สมเด็จพระ ๑๗
ศรีพิพัฒน์, พระยา (ดูพิชัยญาติ, สมเด็จเจ้าพระยา ฯ บรมมหา) ๗๓
ศรีวรวงศ์, พระยากลาโหม ๑๑๐
ศรีสุดารักษ์, สมเด็จพระ ๓๑
ศรีสุนทรเทพ, เจ้าฟ้ากรมขุน ๓๓
ศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร), พระยา ๑๖๑
ศรีสุนทรโวหาร (พัก), พระ ๑๕
ศรีสุริเยนทร, สมเด็จพระ ๓๑
ประชวรครรภ์ ๓๕
ศรีสุริยวงศ์, สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา
เรียนวิชาฝรั่ง ๖๒
หัดทหารปืนเล็ก ๑๐๔
จัดทหารเรือ ๑๐๕–๑๐๖
อาจเป็นผู้สำเร็จ ฯ ๑๐๘
ประชุมถวายราชสมบัติ ๑๑๔
รับเป็นผู้สำเร็จ ฯ ๑๑๖
สั่งราชการในที่ประชุม ๑๒๓
อุบายระงับเหตุการณ์ ๑๒๖
ไมตรีกับนายน็อกซ์ ๑๓๔
ไปสิงคโปร์ ๑๖๓

เรื่องเสด็จอินเดีย ๑๗๕, ๑๗๖
ศรีเสาวภางค์, พระองค์ชาย ๑๕๒
ศักดิพลเสพ, กรมพระราชวังบวรมหา ๓
เป็นมหาอุปราช ๖๓
ศักดิ์สิทธาวุธ, เรือ ๑๓๕
ศาลเจ้าเสือ, ย้าย ๑๕๗,๑๕๘
เศวตวรวรรณ (ช้างด่าง), พระ ๑๕๖
สงครามครรชิต, เรือ ๑๓๕
สมเด็จเจ้าพระยา, บันดาศักดิ์ ๕๓
สมโภชเดือน ๒
สมมตอมรพันธุ์, กรมพระ ๑๗
สมรรัตน์ศิริเชษฐ์, กรมหลวง ๑๓, ๑๔
สมิท, กัปตัน ๑๓๐
สยามวงศ์, คณะ ๖๐
สยามูประสตัมภ์, เรือ ๑๓๕
สรรพสาตร์ศุภกิจ, กรมหลวง ๑๖
สราญรมย์, วัง ๑๐๕
สวนกุหลาบ, พระตำหนัก ๒๒
สว่างวัฒนา, พระองค์เจ้าหญิง
(ดูพันวัสสา, สมเด็จพระ) ๑๕๒
สอดเบา (พระยารัตนจักร), สมิง ๓๗
สังข์ สุภูติ. พระปลัด ๕๕, ๖๐
สังฆราช (มี), สมเด็จพระ ๓๘
สังฆราช (สา), สมเด็จพระ ๑๘๕
สากลกิจประมวล (แปลก), พระยา ๑๒๑
สำราญมุขมาตยา, เก๋ง ๑๔๕
สิงคโปร์, เสด็จ ๑๖๘–๑๗๑
สิงหนาทราชดุรงคฤทธิ์, พระองค์เจ้า ๒๒
สิรจุฬภตเจดีย์, พระ ๓๕
สิรเสนเจดีย์, พระ ๓๕
สีเกกสวาสดิ์, เจ้าพี่ ๑๓
สุคารัตน์ราชประยูร, สมเด็จกรมพระยา ๑๔๕
สุธรรมมนตรี (บุนศรี), เจ้าพระยา ๑๔๓
สุรพันธพิสุทธิ (เทศ บุนนาค),เจ้าพระยา ๑๗
สุเมธมุนี (ชาย พุทธวงศ์), พระ ๔๕
ถูกสึก ๕๖
สุรวงศ์วัยวัฒน์, เจ้าพระยา ๑๖๕
สุรศักดิ์มนตรี (แสง ชูโต), พระยา
จัดกรมทหารมหาดเล็ก ๑๖๑
ตามเสด็จสิงคโปร์ ๑๖๕
สุหนี่ ๘๕
เสนานุรักษ์, กรมพระราชวังบวรมหา ๓๓,๔๑
เสี่ยว ๑๒๕
เสาธง, เรื่อง ๒๐๕–๒๐๖
แสง เสมียน, คุณ ๑๑
โสกันต์ ๑๕๑
โสกันต์, พระจอมเกล้า ๓๘
โสพัศ ๑๒๕
หว้ากอ, เสด็จ ๒๓–๒๗
หรุ่ม, หม่อมเจ้าหญิง ๑๕๓
โหราธิบดี (เฉื่อน), พระยา ๒๗
อดิสรอุดมเดช, กรมหลวง ๑๖๕
อดุลยลักษณสมบัติ, กรมหมื่น ๑๕๒
อนันตการฤทธิ์, กรมหมื่น ๑๕๒
อโนมมุนี (ศรี), พระ
(ดูพุฒาจารย์, สมเด็จพระ) ๖๐
อภัยภูธร, เจ้าพระยา ๓๗
อภิเนาวนิเวศน์, พระ ๕
อรสุมพล, กรม ๑๓๕
อ่วมอกโรย, อ้าย ๑๓๑
อัคราชวรเดช, เรือพระที่นั่ง ๒๕
อัลเรศร์รัตนาศน์, เรือ
อั้งยี่ ๑๓๒
อัฐ ๑๒๕

อัฐปลอม, เรื่อง ๑๒๘—๑๓๐
อาภรณ์, เจ้าฟ้า ๓๓
อาลบาสเตอร์, มิสเตอร์ ๑๒๗
อาสาวดิรส, เรือ ๑๓๕
อินทรประพาส (เลี้ยง), จมื่น ๓
อินเดีย, เสด็จ ๑๗๕—๑๗๘
อินทราธิบดี (เนียม), พระยา ๑๕๕
อิมเปย์, นายร้อยเอกอังกฤษ ๑๐๔
อิศรสุนทร, เจ้าฟ้ากรมหลวง ๓๑,๓๓
อิศรานุรักษ์, กรมขุน ๕๑
อิศเรศรังสรรค์, กรมขุน
(ดูบิ๋นเกล้า, สมเด็จพระ) ๖๘
อุณากรรณอนันตรชัย, พระองค์เจ้า ๑๗๖
อุบาลีวงศ์ ๖๐
อุปเทศทวยหาญ
(ลามาช), หลวง ๑๓๗
เอม, เจ้าคุณจอมมารดา ๑๕๓
แฮรี ออด, เซอร์ ๑๖๕

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ของสมาคมสังคมศาสตร์ แห่งประเทศไทย
จุฬา ๆ ซอย 2 ถนนพญาไท พระนคร โทร. 34877
นายมาตรหมาย พิมลมาศ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

มกราคม 2506

ในบรรดาพระนิพนธ์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพที่มิได้ตีพิมพ์ก่อนสิ้นพระชนม์นั้น เรื่อง **ความทรงจำ** (ที่ทรงพระนิพนธ์ค้างไว้) เป็นหนังสือที่จับใจผู้อ่านยิ่งกว่าพระนิพนธ์เรื่องอื่นใดที่ตีพิมพ์สู่มหาชนแล้ว สมเด็จพระองค์นี้ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๕ ก่อนพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคต ๗ ปี ว่าที่จริงแล้วทรงจำพระราชบิดาไม่ได้เท่าไรนัก หากในฐานที่ทรงเป็นนักประวัติศาสตร์ จึงทรงพรรณนาว่าด้วยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสียบทหนึ่งเต็มๆ และหลักฐานเป็นอันมากเพิ่งจะเปิดเผยคราวนี้เอง ดังทรงสรุปฐานะของพระราชบิดาไว้ในทางพงศาวดารว่า

"ในชั้นนั้นมีประเทศที่เป็นอิสสระอยู่ทางตะวันออกนี้ ๕ ประเทศด้วยกัน คือ พม่า ไทย ญวน จีน และญี่ปุ่น นอกจากเมืองไทยแล้ว ต้องยอมทำหนังสือสัญญาด้วยถูกฝรั่งเอากำลังบังคับทั้งนั้น ที่เป็นประเทศเล็ก เช่น พม่า และญวน ก็เลยตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเมื่อปลายมือ แม้ที่เป็นประเทศใหญ่หลวง เช่น เมืองจีน ก็เกิดจลาจลและลำบากยากเข็ญสืบมาจนทุกวันนี้ กลับเอาตัวรอดได้แต่ประเทศญี่ปุ่น เพราะเขามีคนดีมากและมีทุนมากด้วย ถึงกระนั้นก็ต้องรบราฆ่าฟันกันเอง แล้วจึงตั้งตัวได้ มีประเทศสยามประเทศเดียวที่ได้ทำหนังสือสัญญากับฝรั่งโดยฐานเป็นมิตร และบ้านเมืองมิได้เกิดจลาจลเพราะทำหนังสือสัญญา..... ...."

สมเด็จกรมพระยาฯ ทรงพรรณนาว่าด้วยพงศาวดารต่อไป ถึงการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงสืบราชสันตติวงศ์ และสืบบีแรกในรัชกาลที่ ๕ นั้น แม้พระองค์เองจะทรงพระเยาว์ ก็ได้รับพระบรมราชานุญาตให้รับใช้ใกล้ชิดพระบรมเชษฐาธิราช เป็นเหตุให้ทรงได้สังเกตราชกิจและทรงรอบรู้ในสิ่งต่างๆ ภายในพระราชสำนัก พระนิพนธ์ตอนนี้เป็นความทรงจำอย่างแท้จริง ทรงเล่าเหตุการณ์ในขณะนั้นตามที่ได้ทรงประสบพบเห็นในขณะที่เยาว์พระชันษา แต่ก็ทรงไว้ซึ่งพระปัญญาสามารถ และทรงแต่งเมื่อทรงจัดเจนราชการและงานพระนิพนธ์แล้ว ยังไม่มีหนังสือเล่มไหนเล่าพงศาวดารไทยสมัยนี้ได้ดีเช่นนี้ และก็คงจะไม่มีใครเล่าได้เสียแล้ว ควรที่จะแปลความทรงจำนี้ออกเป็นภาษาต่างประเทศด้วย

แปลจากพระนิพนธ์ของ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ที่ทรงแนะหนังสือไทยใน *วารสารของสยามสมาคม เล่ม ๓๖ ภาค ๒*